

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ**

Э. ҒОЗИЕВ

УМУМИЙ ПСИХОЛОГИЯ

Психология мутахассислиги учун ўқув қўлланма

Тошкент-2002

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**МИРЗО УЛУ/БЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ**

Э. ҒОЗИЕВ

УМУМИЙ ПСИХОЛОГИЯ

Психология мутахассислиги учун ўқув қўлланма

II китоб

**Тошкент
«Университет»
2002**

БИРИНЧИ БЎЛИМ ИРОДА

I БОБ ИРОДА

1. Ирода тўғрисида тушунча

Борлиқни акс эттириш, фаолиятни муайян йўналишида ташкил қилиш, муаммолар ечимини эгаллаш юзасидан маълум бир қарорга келиш, уни амалга ошириш жараёнида қийинчиликларни енгиш ҳаракатлар ёрдами билан рўёбга чиқади. Турли эҳтиёжлар (шахсий, жамоавий, табиий, маданий, моддий, манавий) туфайли вужудга келадиган, мақсадиган йўналганлик хусусиятини касб этадиган шахснинг фаоллиги ўзининг тузилиши, шакли ранг-баранг бўлган ҳаракатлар, хатти –ҳаракатлар ва саъи –ҳаракатлар ёрдами билан табиат, жамият таркибларини мақсадга мувофиқ келмаганлиги сабабли қайта қуради, такомиллаштиради, эзгу ниятга хизмат қилдиришга бўйсундирилади. Эҳтиёж, мотив, қизиқиш, англашилмаган, англашилган майллар негизидан келиб чиқадиган барча кўринишдаги ҳаракатлар ўзларининг юзага келишига ихтиёрсиз ва ихтиёрий туркумларга ажратилади. Одатда психологияда ихтиёрсиз ҳаракатлар анланилган ёки етарли даражада анланмаган истак, хоҳиш, тилақ, майл, установка ва шу кабиларнинг ички туртки таъсирида пайдо бўлиши натижасида рўёбга чиқарилади. Мазкур истак ва унинг бошқа шакллари импульсив (лотинча *impulsus* ихтиёрсиз кўзғолиш маъносини англатади) хусусиятига эга бўлиб, инсон томонидан англанилмаганлиги учун маълум объектга қаратиш юзасидан режалаштирилмаган, ҳатто кўзда тутилмаган бўлади. Инсоннинг фавқулоддаги вазиятда юзага келадиган саросималик аффекти, даҳшат, ҳаяжонланиш, ажабланиш, шубҳаланиш ва шунга ўхшаш бошқа моҳиятли, ҳар хил шаклдаги хатти-ҳаракатлари ихтиёрсиз туркумдагиларга ёрқин мисолдир. Ундаги атамалар маъноси, акс этиш имконияти бундан олдинги ҳиссиёт тўғрисидаги маълумотларда кенг қўламда баён қилинган.

Бошқа категорияга тааллуқли ҳаракатлар ихтиёрий ҳаракатлар деб номланиб, улар мақсад кўзлаш, мақсадни англашни ва уни амалга оширишни таъминловчи операциялар, усуллар ва воситаларни шахс ўз миясида тасаввур қилишни, самарадорлигини тахминан баҳолашни тақозо этади. Ўзининг моҳияти билан тафовутланиб турувчи

ихтиёрий ҳаракатларнинг алоҳида гуруҳини иродавий ҳаракатлар деб аталувчи туркум ташкил қилади. Психологик маълумотларга асосланган ҳолда уларга қуйидагича таъриф бериш мумкин: «Мақсадга эришиш йўлида учрайдиган қарама-қаршиликларни бартараф қилиш жараёнида зўр бериш билан уйғунлашган, муайян мақсадга йўналтирилган онгли ҳаракатлар иродавий ҳаракатлар дейилади».

Шахснинг иродавий фаолияти ўз олдига қўйган англандан мақсадларни бажаришдан, амалга оширишдан иборат содда шаклдаги ҳаракатларнинг мажмуасидан иборат эмас. Зўр беришни тақозо этмайдиган иш ҳаракати (масалан, шкафдан чойнак олиш, сочиқни қозикқа олиш ва ҳоказолар) билан иродавий фаолият таркиблари ўртасида кескин тафовут мавжуд. Иродавий фаолият ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, унинг моҳияти шундан иборатки, бунда шахс ўз олдига қўйган ва унга муҳим аҳамият касб этувчи мақсадларига ўзи учун камроқ қийматга молик хатти-ҳаракат мотивларини муайян йўналишга сафарбар қилиб, умумий мақсадга хизмат қилдиради.

Шахс фаоллигининг ҳар хил кўришлари мавжуд бўлиб, улар функционал томондан бир-биридан фарқланади, лекин ирода инсон фаоллигининг алоҳида ўзига хос шаклидан иборатлиги ажралиб туради. Ирода шахснинг ўз хатти-ҳаракатларини (хулқ-атворини) ўзи бошқаришини, у ёки бу хусусиятли интилиш ва истакларини тормозлашини талаб қилади, бинобарин, у англанилган турлича ҳаракатлар тизими мужассам бўлишини назарда тутди. Иродавий фаолият моҳияти шунда кўзга ташланадигани, бунда шахс ўзини ўзи бошқаради, ўзини қўлга олади, ўзининг хусусий ихтиёрсиз импульсив томонларини назорат этади, ҳатто зарурат туғилса, у ҳолда уларни томоман йўқотади ҳам. Ироданинг пайдо бўлиши бош омили-инсон томонидан фаолиятнинг турли таркиблари иродавий ҳаракатларнинг тизимли тарзда тадбиқи бундай иш-ҳаракатларда онг билан мужассамлашувчи шахснинг фаоллигидир. Иродавий фаолият шахс томонидан кенг қўламда англанилган ва руҳий жараёнларни амалга ошириш хусусияти бўйича иродавий зўр беришни талаб қиладиган ақлий амалларни тақозо этади. Бундай ақлий амаллар фавқулоддаги вазиятни баҳолаш, келгуси амалга оширишга мўлжалланган ҳаракатлар учун воситалар ва операциялар танлаш, мақсад кўзлаш ва унга эришишнинг усулларини саралаш, уларни татбиқ этиш учун муайян қарор қабул қилиш кабилар бўлиб ҳисобланади. Ушбу

амалларнинг барчаси иродавий фаолиятнинг операционал томони деб баҳоланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, баъзи психологик ҳолатларда, вазиятларда иродавий фаолият инсоннинг бутун ҳаёт йўлини аниқлаб берадиган, унинг ижтимоий психологик қиёфасини (сиймосини) намоён қиладиган ва маънавий-ахлоқий қадриятини рўёбга чиқаришга ёрдам берадиган қарорга келиш билан уйғунлашади. Шунинг учун бундай иродавий ҳаракатларни амалга ошириш жараёнида шахс онгли ҳаракат қилувчи субъект тариқасида ҳам уларнинг кашфиётчиси, ҳам бир даврнинг ўзида ижрочиси (бажарувчи) бўлиб иштирок этади. Мазкур ҳолатда шахс ўзида тўқис мужассамланган қарашлари тизимига (динамик стереотипига), иймон-этиқодга, ишонч ва дунё қарашига, қадриятига, ҳаётий муносабатлари мажмуасига, ақл-заковатига, маънавиятига асосланган ҳолда онгли йўл тутади. Шахснинг умр (ҳаёт) йўлида қадрий хусусият касб этувчи жавобгарлик ҳисси иродавий ҳаракатларни татбиқ қилишда унинг миясига мужассамлашган, англанилган барча ижтимоий психологик шартланган фазилатлар (қараш, этиқод, қадрият, маънавият ва ҳоказолар) соғлом фикр, устунвор (юксак туйғу) ҳиссиёт тариқасида фаоллашади, мустаҳкамланади ҳамда баҳолаш, қарорга келиш, танлаш, ижро этиш (бажариш) жараёнларига таъсир қилиб, умумий ҳамкорлик тизимида ўз изини қолдиради. Жавобгарлик ҳисси шахс маънавияти, руҳияти, қадрияти намоён бўлиши, кечиши, такомиллашиши босқичларининг бошқарувчиси, онгли турткиси, сифатининг кўтарувчиси функциясини бажаради.

Инсониятнинг ижтимоий тарихий тараққиётининг йирик намояндалари ижодий ва фаолиятига тааллуқли маълумотлар, қарорга келиш намуналари уларнинг ижтимоий психологик қиёфаларини акс эттириш имкониятига эгадир. Масалан, буюк саркарда Амир Темур Кўраганнинг «Куч адолатдадир» деган ҳикмати, Алишер Навоийнинг «Занжирбанд шер-енгаман дер» ҳитоби, Чўлпоннинг «Халқ денгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир» чақириги жавобгарликни юксак ҳис этган ҳолда халқининг хоҳиш иродасини ифода қилиб, қатъий иродавий хатти-ҳаракатларини амалга оширганлар, шу билан бирга улар ўзларининг маънавий, қадрий, руҳий қиёфаларини чуқур ва кўпёқлама очиб беришга мушарраф бўлганлар. Ижтимоий тарихий саҳифаларимизда, яқин ўтмишимизда ва истиқлол даврида кўплаб ватандошларимиз иродавий хатти-ҳаракатларининг намунавий

кўринишларини намоёниш қилганлар, булар расмий манбаларда ва бадиий адабиётларда кенг кўламда ёритилган.

Юқоридаги мулоҳазалардан ташқари, иродавий фаолиятнинг ўзига хос психологик хусусиятлари ҳам мавжуддир ва улар муайян тавсифларга асосланиб талқин қилинади. Иродавий фаолиятни ёки алоҳида ирода актини (латинча *actus* ҳаракат деган маънони англатади) амалга ошириш хусусиятларидан бири-бу бажарилаётган ҳаракатларнинг эркин эканлигини шахс томонидан англаш (бундай қилса ҳам бўлади ёки ундай қилса ҳам) иборатлигидир. Ушбу жараёнда шахс ҳеч бир нарсани уддасидан чиқмайдиган ёки вазиятга тўла-тўқис тобелик қиладиган, қолаверса юзага келган шароит талабларига сўзсиз, зарурий бўйсунадиган кечинмалар ҳукм сурмайди. Шунинг учун шахс томонидан қарорга келишнинг эркинлиги, мустақиллиги билан уйғунлашган кечинмалар ҳукм суриши мумкин, холос. Мазкур қарорга келишдаги эркинлик ҳисси инсоннинг ўз ниятлари билан ҳаракатлари рўёбга чиқишига нисбатан маъсулият ёки жавобгарлик туйғусининг кечиши билан изчиллик касб этади.

Юқоридаги мулоҳазаларни дурустроқ англаш учун баъзи бир психология оламидаги ҳодисаларга мурожаат қилиш мақсадга мувофиқдир. Ҳозирги даврда психология фанининг намоёндаларини кескин равишда икки қутбга ажратган ҳолда таҳлил ва талқин қилишнинг умри тугади, лекин ғоялар, назариялар ўртасида қарама-қаршилиқлар мавжуд эмас деган ибора фан олаmidан сиқиб чиқарилишини билдирмайди, албатта. Ирода эркинлиги туйғусидаги ғот баҳсли психологик муаммо саналади, чунончи ушбу назария тарафдорларининг фикрича, инсон томонидан амалга ошириладиган руҳий ҳаракатлар (актлар) бирон бир сабабий боғлиқликка эга эмаслар, улар автономдирлар, лекин булар ўз хоҳишларидан бошқа ҳеч бир нарсага бўйсунмайдилар. Мулоҳазадан кўриниб турибдики, иродавий эркинлик шахсдан ташқари ҳукм суриши, у бошқа руҳий ҳолатлар, ҳодисалар, воқелиқлар билан гўёки сабабий боғланишга эга эмасдир. Инсоннинг ижтимоий тарихий тараққиёти даврдаги барча ҳаракатлари тўла англанилган ёки етарли даражада англанилган даражада эканлигидан қайтғи назар улар объектив жиҳатдан психиканинг бошқа шакллари билан изчил боғланишда бўлиб келган. Худди шу боисдан шахснинг иродавий ҳаракатлари нима учун айнан шундай амалга оширилганлигини аниқлаш даражаси юқори бўлмасда, лекин биз уларни тушунтира бериш имкониятига эгамиз. Илмий

маълумотларга қараганда, шахснинг иродавий ҳаракати тамомила детерминизмга (латинча *determinare* сабабий боғлиқлик ёки шартланганлик деган маънони билдиради), бинобарин, сабабий боғланиш қонунига бевосита бўйсунди. Ирода шахснинг психологик қиёфаси, унинг ижтимоий ҳаёти ва фаолияти шароитида турли ахборатлар натижаси сифатида юзага келган мотивларнинг хусусияти ва мақсади билан уйғунлашгандир. Шунингдек, иродавий фаолиятнинг бевосита мотиви (сабабчиси, турткиси) тариқасида ҳаракатлар тизимини вужудга келтирувчи, уларни тартибга солувчи ранг-баранг вазиятлар шароитлар намоён бўлади. Шунини унутмаслик жоизки, шахснинг иродавий фаолияти объектив жиҳатдан бошқа категориялар билан боғлангандир, бироқ бундан ирода психологик жиҳатдан рўёбга чиқишига инсон маъсулиятига кирмаган, ундан ташқари номаълум мажбурий зарурият деган хулоса келиб чиқмаслиги лозим.

Иродавий фаолиятнинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан ташкил топгандир; 1) иродавий ҳаракатларни шахс ҳамиша уларнинг субъекти сифатида амалга оширади; 2) иродавий акт ҳаракат шахс тўла-тўқис масъулликни зиммасига олган иш, амал сифатида ичдан (ички дунёсида) кечиради; 3) иродавий фаолият туфайли инсон кўп жиҳатдан ўзини ўзи шахс сифатида англайди; 4) иродавий фаолият сабабли шахс ўз ҳаёт йўли ва тақдирини ўзи белгилашини тушуниб етади ва ҳоказо. Шу билан бирга ироданинг фаоллаштирувчи ва жиловлаб турувчи (тормоз қилувчи) функциялари биргаликда (ҳамкорликда) ҳукм сурсагина, фақат шундагина шахснинг ўз мақсадига эришиш йўлидаги тўсиқларни енгишни кафолатлаши мумкин.

Психология фанида ирода нисбатан индетерминистик қараш ҳам мавжуд бўлиб, бунда психик фаолият бирор нарса билан белгилаб бўлмайдиган, онгсиз равишда кечадиган дастлабки фаолликка тобе ҳисобланади. А+Шлик психолог У. Жемс фикрича, ҳеч нарсага боғлиқлиги йўқ иродавий ҳукм етакчи роль ўйнайди. Аслида эса шахснинг иш амаллари, ҳаракатлари ҳаёти ва фаолиятида объектив равишда белгиланади. Ўз ичига иродавий ҳаракатларни мужассамлаштирган мотивлар шахснинг ҳозирги давридан ва ўтмишдан жой эгаллаган ташқи таъсирлар натижаси сифатида инсонни психик ривожланиш жараёнида, унинг борлиқ ҳодисаларига нисбатан фаол муносабатида юзага чиқади, аста-секин таркиб топади. Иродавий ҳаракатларнинг сабабий боғланганлиги омили муайян

фаолият усули шахсга мажбуран берилганини, шахсий хулқ-атвори учун жавобгар эмаслигини, тақдири азал деб тушунтириш ҳукукига эга эканлигини англамайди.

Иродавий фаолиятни шахс унинг батамом оқибатлари учун субъект сифатида амалга оширади. Фаолият учун объектнинг ўзига масъул ҳисобланади, ваҳоланки унинг мақсади доирасидан ташқари чиқади. Субъект мурувват кўрсатаркан, бошқача тарзда ёрдам уюштиради, муаммоларни ҳал қилишга кўмаклашади.

Шахслар ўзларининг фаолияти учун масъулиятни бошқа бировга юклашга мойиллигига биноан улар сезиларли равишда бир-бирларидан тафовутланадилар. Инсоннинг шахсий фаолияти натижалари учун масъулиятни ташқи кучларда ва шароитларда қайд қилиш, шунингдек, шахсий куч ва ғайратига, қобилиятига мойилликни аниқлайдиган мезонлар назорат локуси (латинча lotus ўрнашган жой ва французча controle- текшириш деган маъно англатади) деб аталади. Маълумки, ўз хулқ-атвори ва ўз фаолияти сабабларини ташқи омиллардан деб тушунишга мойил одамлар мавжуд.

Психология фанида назоратни локаллаштириш деганда шахснинг индивидуал фаолияти натижалари учун масъулиятни ташқи кучларда ва шароитларда қайд қилишни, шунингдек, уларни куч-ғайратига, қобилиятига мойиллигини белгилайдиган сифатлар мажмуаси тушунилади. Назоратни локаллаштириш ташқи (экстернал) ҳамда ички интернал турларига ажратилади. Назоратни ташқи локаллаштиришга баъзи мисолларни келтирамиз: Ходим ишга, талаба дарсга кеч қолса, бу ҳодисани турлича баҳоналар билан изоҳлашга ҳаракат қилади. 1) автобус ўз вақтида келмади, 2) йўловчилар кўп бўлганлиги учун автобусга чиқа олмадим, 3) автобус жуда секин ҳаракат қилади, 4) транспорт бузилиб қолади, 5) кўчада йўл ҳаракати фожиаси юз бергани туфайли ушланиб қолдик ва ҳоказо. Психологик тадқиқотлар натижаларининг кўрсатишича, назоратнинг экстернал локаллик турининг намоён бўлиши шахснинг муайян нуқсонлари ва иллатларига бевосита боғлиқдир, чунончи инсоннинг масъулиятсизлиги, ўз имкониятига ишонмаслиги, ҳадиксираши, хавфсираши, шахсий ниятини рўёбга чиқаришни пайсалга солиши ва бошқалар. Мабода шахс ўз хулқ-атвори оқибати учун масъулиятни ўз зиммасига олса, ўз қилмиш-қидирмишларини шахсий хусусиятидан деб тушунса, бундай психологик воқелик назоратнинг интернал (ички) локаллашуви мавжуд эканлигини билдиради. Назоратнинг

ички локаллаштиришига хос инсонлар мақсадга эришиш йўлида масъулият ёки жавобгарлик ҳис этадилар, ўзини ўзи таҳлиллаш имкониятига эгадирлар. Ижтимоий тарбия жараёнида шахсда локаллаштиришнинг ҳар иккала (экстернал, интернал) турини шакллантириш туфайли унинг мустақкам шахсий фазилатига айлантириш мумкин.

Ироданинг ўзига хос кўринишлари шахснинг таваккалчилик вазиятидаги хатти-ҳаракатида рўёбга чиқади. Ўзига маҳлиё қилувчи мақсадга эришиш йўлида хавф-хатар, йўқотиш дахшати, муваффақиятсизлик унсури билан ҳам ҳамоҳанг, огоҳ дадил ҳаракат таваккалчилик дейлади. Таваккалчилик жараёнидаги нохушлик кутилмаси муваффақиятсизлик эҳтимоли билан ноқулай оқибатлар даражаси уйғунлашуви мезони орқали ўлчанади. Таваккалчиликда муваффақият билан муваффақиятсизлик кутилмаси эҳтимоли ётади, ютуққа эришиш шахсда хуш кайфиятни вужудга келтирса, мағлублик эса нохушлик ҳолатининг бош омили ҳисобланади. Ўз ўзидан маълумки, ютуқ (ғолиблик) қувонч нашидасини уйғотса, омадсизлик жазо, моддий ва маънавий йўқотишни рўёбга чиқаради. Лекин шунга қарамасдан, инсонлар таваккал қилиш ҳаракатидан ҳеч маҳал воз кечмаган хоҳ у кундалик ҳаёт муаммосига алоқадор воқелик, хоҳ мураккаб меҳнат, хоҳ ҳарбий юришлар бўлишига қарамай, шунинг учун таваккалчилик инсоният дунёсининг ижтимоий тарихий тараққиёти даврининг қарор қабул қилиш намунаси, маҳсули сифатида шахснинг ҳаёти ва фаолиятида то ҳозиргача иштирок этиб келмоқда.

Психологик манбаларда кўрсатилишича, таваккалчилик ҳаракатини амалга оширишнинг ўзаро уйғунлашган иккита сабаби мавжудлиги қайд қилиб ўтилади. +арорга келишнинг биринчи сабаби-бу ютуққа умидворлик муваффақиятга эришилганда кутилиши эҳтимол қийматнинг мағлубга оқибати кўрсатгичидан юксакроқ бўлишига ишончдир. Ушбу воқелик вазиятни таваккалчилик деб аталиб, муваффақият мотивациясининг муваффақиятсизлигидан кутилиш мотивациясидан яққолроқ намоён бўлишида ўз ифодасини топади. Шу боисдан таваккалчилик инсон учун қарор қабул қилишда муҳим аҳамият касб этадиган руҳий ҳодиса ҳисобланиб, у ёки бу тарздаги ҳаракатни амалга ошириб, ўз хулқ-атворини намойиш қилади. Дехқон кечикиб ерга уруғ қадашга таваккал қилган бўлса, ҳосил пишиб етилиши хавфи туғилади, лекин агротехника воситаларидан жадал суръатда фойдаланса, асосий маблағни сарф

қилиб қўйиш ташвиши уйғонади. Иродавий қарор қабул қилиб таваккалчиликдаги унинг мардлиги, ташаббускорлиги, қатъиятлиги меҳнатда ютуққа эришишни таъминлайди. Аммо бундай қарорга келиш гоҳ ўзини оқлайди, гоҳо мутлақо оқламаслиги ҳам мумкин. Бу борада ҳаракатнинг хавфли ёки хавфсиз йўлини татбиқ этиш, таваккалчиликнинг ғоявий, маънавий юксаклиги, қарорнинг оқилоналиги бахтли тасодиф сари етаклаши мумкин. Баъзан таваккалчининг қобилияти, қатъийлиги, малакалиги, ҳисоб-китобнинг тўғри қилганлиги унга омад келтиради.

Таваккалчиликнинг иккинчи сабаби хатти-ҳаракатнинг хавфли йўлини афзал билган хулқ-атворда кўзга ташланади. Бу воқелик шахснинг вазиятоти фаоллиги деб номланиб, инсоннинг вазият талабларидан устуворликка эришишида, ундан (вазиятдан) юксакроқ мақсад қўя олишда намоён бўлади. Таваккалчиликнинг бу тури «вазиятусти» ёки «хोलисоналик» деб аталиб, таваккалчилик учун таваккалчиликка йўл қўйишни англатади ҳамда таваккалчиликнинг таваккалчилиги атамасини келтириб чиқаради. Шахсдаги таваккалчиликни рискометр деб аталувчи махсус асбобда ўлчаб кўриш мумкин. Бу асбоб ёрдамида психологик тажрибада инсонларда муваффақ бўлиш эҳтимоли мавжуд холисоналик таваккалчиликка мойиллик, уларнинг ҳақиқий хавф остида иродавий ҳаракатларини олдиндан айтиб бериш (башорат қилиш) имконияти вужудга келади.

2. Ирода актининг тузилиши.

Ирода муаммосига бағишланган бундан олдинги саҳифаларда таъкидлаб ўтилганидек, шахснинг иродавий ҳаракатлари мураккаб психологик мазмун, моҳият, маъно касб этиши билан тавсифланади. Шунини ҳам эслаш ўринлики, шахсда мативлар нурашининг пайдо бўлиши учун унга масъулият, жавобгарлик ҳиссининг юклатилиши, иродавий ҳаракатни амалга ошириш зарурияти туғилиши, мазкур вазиятда шубҳаланиш, иккиланиш уйғониши фавқулодда унда иродавий зўр беришлар вужудга келиши лозим. Бу воқеликни тушунтириш ёки изоҳлаш учун психологик нуқтаи назардан ирода актининг таркибларидан иборат эканлиги аниқланиш учун унинг унсурлари, бўлинмалари, тузилиши тўғрисида мулоҳаза юритиш жоиз.

Инсоннинг миёсида туғиладиган мақсадга эришиш туфайлигина иродавий ҳаракат амалиётга татбиқ этилади. Ушбу фикр бошқачароқ ифодалаганда, шахс у ёки бу ҳаракат ёрдами билан қўйилган

мақсадига эришиш йўллариани англаб ётади, яъни ҳаракат билан мақсад, ўртасидаги уйғунлик инсонга табора яққоллашади, англашинилади. Ҳолбуки шундай экан, шахс ўзининг руҳий ҳолатини ўзгартиришга қарор қилади, қондирилиши лозим бўлган эҳтиёжларини муайян тартибга келтиради, уларни бирламчи ва иккиламчи даражаларга ажратилишини лозим топади. Худди шу йўсинда иродавий ҳаракатни амалга оширишнинг тарқоқ ва йиғиқ таркиблари (унсурлари) мақсадга йўналтирилади. Ушбу жараёнга инсон шахсини ундаётган, ҳам англанилган, ҳам англанилмаган руҳий тайёргарлик мотивдан иборат бўлиб, мақсадга интилиш ва унга эришиш мажбуриятини тушунтиришга хизмат қилади.

Инсоннинг ҳаёти ва фаолиятида унинг борлиқдаги нарсаларга нисбатан ўзини тортадиган ҳар хил хусусиятли мақсадлари вужудга кела бошлайди. Лекин шуни таъкидлаш жоизки, шахс олдида пайдо бўлган мақсадларни у танлаши, моҳият жиҳатидан маъқуллиги (Номаъқуллиги) юзасидан қарор қабул қилиши, уларнинг ҳозирги давр учун аҳамият касб этишини, истиқбол имкониятлари сингари хусусиятларини ҳисобга олиши лозим. Шахс фаоллигининг механизми сифатида унда аниқ, яққол, объектга йўналган мақсадни амалга ошириш (қарор топтириш) эзгу ниятни рўёбга чиқади. Масалан, кундалик моддий эҳтиёжини қондириш, саёҳатга чиқиш, иш жойини алмаштирилиш, тил Марказига ўқишга кириш, қариндошлари ҳолидан хабар олиш, телевизор томоша қилиш истаклари туғилиши мумкин. Бу аснода ирода актининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, нафақат хоҳиш-истакдаги мақсадни танлай олиш, балки уни амалга ошириш имконияти аниқроқ эканлигини тушуниш аниқроқ эканлигини тушуниш ҳамда англашдир. Худди шу тариқа иродавий ҳаракатнинг муҳим таркиби, бинобарин, ажратиб олинган мақсадга эришишнинг йўл-йўриқлари шакли ва моҳияти тўғрисида мулоҳаза юритиш, унинг устида бош қотириш даври бошланади. Мазкур жараёнда фикр юритилаётган воситаларнинг мақсадга эришиш йўлига мувофиқлиги таҳлил қилинади, ақлан чамалаш кўрилади, уни рўёбга чиқаришга мутлақо мос ёрдамчи услублар, ҳаракатлар танланади. Юқорида мулоҳаза юритилган ақлий хатти-ҳаракатларнинг барчаси ўзининг моҳияти билан ирода актининг таркибига кирувчи ақлий жараёнлар, ақлий лаҳзалар, ақли вазиятлар сифатида мужассамлашади.

Иродавий актнинг бошланиши мақсадга эришиш йўл-йўриқлари ҳақиқатдан ҳам аниқ истакларнинг ушалишига зизмат қилиши

тўғрисида оқилона қарорга келишда ўз ифодасини топади. Психологик маълумотларнинг кўрсатилишича, танланган ҳаракатлар оқилона, омилкор, одилонан эканлиги тўғрисида қарорга келинганида, мақсадга мувофиқлиги ишончли далиллар устига қурилганида ушбу жараён қийинчиликларсиз содир бўлади. Бироқ аксарият ҳолларда қарорга келиш мураккаб жараёнга айланади, бунинг натижасида мотивлар кураши юзага келади, бинобарин, танлаш, яқдилликка келиш муддати бирмунча чўзилади. Масалан, шахсда иш жойини алмаштириш хоҳиш-истаги туғилади деб айтайлик, бироқ унда бошқа хусусиятга эга бўлган интилишлари ҳукм суриши мумкин, ўз навбатида улар ишхонани ўзгартиришга тўсқинлик ҳам қилади. Жумладан, иш жойини ўзгартириш маошнинг янги ишхонада бироз юқорилиги билан боғлиқ бўлса-да, лекин янги муҳитга ва жамоага, нотаниш шарт-шароитга, бошқача талабга мослашиш (кўникиш) зарурлигини тақозо этади. Ана шу тарздаги муносабатлар билан мотивлар кураши юзага келади, унинг негизида: а) янги иш жойидан, б) ичи қаноатланиш туйғусидан воз кечиш керакми; ёки в) қимматли имконият туғилиши, г) унинг истиқболи эвазига ўзининг бошқа эҳтиёжларидан юз ўгириши лозимми деган мотивлар кураши боради. Мотивлар курашида у ёки бу тарзда қарорга келишни маъқуллаш (эътироф қилиш) ёки маъқулламаслик (эътироф этмаслик) тўғрисидаги мулоҳазаларни таҳлил қилиш (уларни чамалаш) билан чекланиб қолмасдан, билки ўзаро зиддиятли, бир-бирини инкор этувчи ҳаракатларни татбиқ этишга ундовчи қабилдаги мотивлар кураши шам туғилиши мумкин. Ўзаро қарама-қарши мотивларнинг салмоғи қамровли бўлса, шахсни фаолиятга ундовчи эҳтиёжларнинг объекти ўзининг қиймати (аҳамиятлилиги) билан ўзаро бараварлашса, у ҳолда бундай мотивлар кураши уларга ҳамоҳанг тарзда кучли кечади. Мабодо шахсда телевиденияда кино кўриш хоҳиши билан дўстининг таваллуд топганлигини табриклаш учун бориш истаги ўртасида руҳий кураш юзага келса, мотивлар кураши содир бўлмайди, чунки бундай маҳалда шахсда кинони томоша қилиш тилаги (интилиш) ўзидан ўзи йўқолади. Лекин мотивлар кураши ҳамиша ҳам шундай енгил кечади деб хулоса чиқармаслик керак, бунда муносабат, хоҳиш шахс учун қанчалик муҳим аҳамият касб этишига кўп жиҳатдан боғлиқ. Жумладан, шахсни (сафарга отланиш (тайёргарлиги) ҳамда қариндошдаги тўйга табриклаш учун бориш истақлари (зарурияти) ўртасидаги мотивлар кураши ўзаро бир-бирига зид эканлиги туфайли фақат улардан биттасини танлаш тақозо этилганлиги сабабли

мурасасиз кураш тариқасида кескин тус олиши мумкин. Шунга ўхшаш мотивлар кураши натижасида муайян қарорга келиши ёки қарор қабул қилиш вужудга келади, бунда шубҳаланиш, сустлик, лоқайдлик, иккиланиш сингари сифатлар (гоҳо иллатлар) фаолият доирасидан сиқибчиқарилиб, бутун диққат эътибор қарорни амалга оширишга йўналтирилади. Мабодо қарорга келинганидан кейин ҳам журъатсизлик шахсни иккиланиш сари етаклашда давом этаверса, у ҳолда иродавий ҳаракат туб маънодаги ғайратдан, шижоатдан, собитқадамликдан, белгиланган мақсад сари интилишдан маҳрум эканлигини акс эттиради. Мақсадга эришиш учун шахс ўзини тайёрлайди, психологик ва статистик кутилмалар ўзаро тафавутланиши юзасидан маълумотларни умумлаштиради.

Шуниэслатиб фтиш ўринлики, қарорга келиш, уни амалга оширишда қийинчиликларни бартараф этишда иродавий зўр бериш муҳим аҳамият касб этади. Аксарият психологик ҳолатларда инсон томонидан қарорга ўзи эҳтиёжларнинг устунворлиги даражаси таъсирини зарурий чора тариқасида енгиш билан уйғунлашган, жиддийлик, зўриқиш хусусиятли ички зўр бериш жараёни билан узвий боғлиқликка эга. Шахс ўзидаги қарама-қаршиликларни енгишга нисбатан бундай муносабат (зарурият) биринчидан, субъектнинг айрим истаклари, мустаҳкамланган салбий одатлари; иккинчидан, турмуш ҳодисаларига нисбатан кўникиш ҳисси; учунчидан, маъқулланилмаган ахлоқ-одоб принциплари, анъаналар билан курашнинг кечиши иродавий актнинг ўзига хос хусусиятга эга бўлган хислати (сифати) ҳисобланиш иродавий зўр бериш томонидан идора қилинади.

Инсонда вужудга келган кучли, шижоатли интилишларни йўқолишига ҳаракат қилинади Бироқ қабул қилинган қарор (ёки қарорга келиш)нинг ахлоқ-одоб принципларига жавоб бера олишини аҳамият касб этиш имкониятини англашнинг ўзи шахс учун мураккаб ишни «ўлик» нуқтасидан силжитишга, кўзғатишга етарли даражадаги омил бўлиб хизмат қила олмайди.

Мазкур ҳолатни шахс томонидан тушуниш (англаш) бурч, масъулият, жавобгарлик, қатъиятлилик туйғулари билан қатъий ишонч, зарурият барқарор ички кечинмалар (регулятор ҳислар) мустаҳкамланса, бундай даврда ушбу нарса кўпгина интилишларни йўқотишга имкон берадиган ҳақиқий иродавий зўр беришни вужудга келтиради. Юксак ҳислар (бурч, масъулият, жавобгарлик, ватанпарварлик, фидоийлик кабилар) ахлоқий талаблар

интериоризацияга айланганлигини, яъни шахснинг маънавий мулкига ўтаётганлигини, эгостик (худбинларча) интилишлар билан альтруистик (ижтимоий фидоийлик) истаклари (хоҳишлари) ўртасидаги қарама-қаршилик юзага келадиган фавқулоддаги вазиятда амалга ошириладиган хулқ-атворнинг ички механизмларга айланганини акс эттиради. Юксак ҳислар мотивлар курашида интилиш ўнг ёки сўнг томонга оғишини аниқлайди, мақсадни амалга ошишини таъминлашда регулятор функциясини бажаради.

Психологияда иродавий акт тўғрисида мулоҳаза юритилганда шу нарса таъкидланадики, иродавий зўр беришнинг ички кечиши фақат қарорга келишда пайдо бўлмайди, балки уни ижро этиш жараёнида жадал суръатга эришишда ҳам амалга ошади. Бунинг психологик маъноси шуки, қабул қилинган қарорни ижро этиш (бажариш) аксарият ҳолларда субъектив ва объектив хусусиятли бир талай қарама-қаршиликларга дуч келади, уларни енгиб ўтиш эса иродавий зўр беришни, зўриқишни талаб қилади. Чунончи, бозор иқтисодиётига мақсад ва вазифасиз, тасодифий ёндашув сифатида мослаётган шахс ўз турмуш тарзини ўзгартирмаса, узоқни кўзлаб иш юритмаса (бугунги кунни ўтганига шукур қилиб яшаса), фаоллик кўрсатмаса, имкониятидан фойдаланмаса, бир қатор қийинчиликларни келтириб чиқаради. Инсоннинг ўзлиги билан ички кураши, характер хислатларини ўзгартиришга интилиши иродавий зўр бериши туфайли амалга ошади, холос. Шунингдек, инсон санитарияга, гигиенага риоя қилиб яшаши (сайр қилиш, хона ҳавосини алмаштириш, овқат ҳазм бўлишини кутиш, озодаликка эътибор қилиши янги кўникмаларни эгаллаш каби) иродавий беришни тақазо этади. Бу психологик воқеликнинг негизида инсонни олдин ҳаяжонга солмаган, ташвишлантормаган фавқулоддаги қаршилик салбий хис туйғуларни (стресс, аффект, фрустрация кабиларни) вужудга келтиради. Ҳолбуки шундай экан, шахснинг ўзини ўзи билан ички руҳий кураши натижасида муваффақиятга эришилса, у ҳолда ижобий хусусиятли ҳиссий кечинмалар юзага келади, ўзининг устидан ўзи хукмронлик туйғулари, ўз куч ва қудратига ишонч, уни англаб етиш, ўзига ўзи буйруқ бериш, ўзини ўзи назорат қилиш, ўзини олдига қўйган энг муҳим мақсадларга эришиш имкониятини тушуниш рўёбга чиқади. Ушбу руҳий жараёнлар муаммо ечимида иштирок этишидан қатъий назар, иродавий зўр бериш ва унинг ички кечиши кучли зўриқишлар туфайли амалга ошади. Бу ўринда шахснинг характери, индивидуал

хусусиятлари, ижтимоий шартланганхислатлари, ҳар бир нарсага жиддий муносабати етакчи ва устивор аҳамият касб этади. Айниқса, ўзини ўзи бошқариш, гуманистик психология таркибидаги категориялар ҳамда уларнинг ҳаёт ва фаолиятда номоён бўлиши муҳим роль ўйнайди. Маълумки, шахсий майллар, установакалардан ташқари, унга ижтимоий установакаларнинг таъсири, ўз роли, статуси юзасидан баҳолаш тизимининг тўғри шаклланганлиги бунда алоҳида аҳамиятга эга.

Шахс маълум бир фаолиятни амала оширгунга қадар ўз рухий оламида юзага келган айрим субъектив («Мен» билан «Мен» эмас қабиладаги) қаршиликларни енгишдан ташқари, унга муайян ташқи, (объектив тарздаги) зиддиятларни барҳам топтиришига тўғри келади. Айтайлик, инсон учун рўёбга чиқариш зарур ҳисобланган мақсад аниқ (яққол), уни амалга ошириш юзасидан ҳеч қандай шак-шубҳа бўлмаса-да, шунингдек, қарорга келишда кучсиз мотивлар кураши давом этмаса-да, лекин қарорни ижро қилишда баъзи бир қийинчиликлар туғилиши мумкин. Мазкур жараёнда вужудга келган қаршилик ва қийинчиликларни енгиш инсондан чидам, қатъийлик, фавқулоддаги, сира кутилмаган ҳолатни инобатга олишни тақазо этади. Баъзида эса узлуксиз равишда улар билан курашиш, иродавий зўр бериш, уларни енгиш учун эса руҳан тайёргарлик майли қуроллантиришни талаб этади. Бундай вазиятлар зўриқиш, танглик, зўр бериш, жиддийлик маълум давр давомида шахсда сақланиб туриш мажбуриятини юклайди.

Психологик маълумотларга қараганда, иродавий саъи-ҳаракат учун ўзига хос хусусиятга эга бўлган иродавий зўр бериш аксарият ҳолларда мотивлар курашидаги қарама-қаршилик юзага келганлиги билан эмас, балки шахс томонидан қабул қилинган қарорни ижро этиши (бажариш, адо этиш) жараёнида объектив хусусиятга молик қийинчиликларни енгиш туфайлигини номоён бўлади. Худди шу боис ирода акти тузилиши таҳлилининг кўрсатишича, ушбу ҳолат ирода фаолиятининг бир талй хусусиятларини хаспўшлашга имкон яратади. Шунинг билан бирга, иродавий фаолиятнинг шахс ҳатти-ҳаракатларида муайян устивор вазифалар (функциялар) ижро этишини (бажаришини) таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Мазкур функциялар: биринчидан, шахснинг ҳатти-ҳаракатларини амалиётга тадбиқ қилиш сифати даражасини юксалтиради. Иккинчидан, инсон ҳаёти ва фаолияти учун муҳим аҳамият касб этувчи муаммолар ечимини топишга шароит яратади. Учинчидан,

инсон шахсини муаммо моҳиятига киришини таъминлайди, шунингдек, ҳаракатни мақсадга мувофиқлаштиришга хизмат қилади.

Иродавий фаолият инсоннинг хатти-ҳаракатларини унинг борлиққа (атроф-муҳитга) нисбатан онгли шахс сифатида ўз олдига қўйган устивор мақсадлари моҳиятидан келиб чиққан ҳолда бошқаради. Шахс, бу аснода, ўзининг танлаган идеалларига, уни йўналтирувчи ғояларига, ишонч эътиқодларига, қарашларига ўзга кишилар берадиган баҳоларига, ўзига ўзи баҳо бериш мезоаларига номутаносиб истаклар, хоҳишлар, тилаклар вужудга келтирмасликка, уларни тўхтатишга ёки батамом бартараф этишга интилади. Бу ҳолат таҳлили шундан далолат берадики, ирода бу ўринда шахснинг хатти-ҳаракатларини жиловлаш (тўхтатиш), назорат қилиш, бошқариш, четга оғишдан сақлаш (чеклаш) функцияларини акс эттиради. Ироданинг хатти-ҳаракатларни бошқариш функцияси шахс учун ноҳуш, ноқулай, ёқимсиз хоҳиш-истак, ҳаракат ва интилишни чеклаш тўхтатиш, тийиш кабилардан иборат бўлибгина қолмай, балки инсон шахсий фаоллигини муайян жабҳага, соҳага йўналтириш, ўз ҳаракатлари қувватини ошириш, барча нарсаларни умумий мақсадга мувофиқлаштиришдан иборатдир. Иродавий жараён ҳамisha шахсни фаолликка чорлайди, уни қатъий йўл белгилаш сари етаклайди, барқарор ҳаракат қилишга йўналтирилади, иккиланиш, шубҳаланишнинг олдини олади. Шунинг учун ҳам мақсадга йўналтирилган ҳаракатлар, амалга оширилган интилиш, рўёбга чиқарилган эзгу ният шахсда ўзига ишонч туйғусини уйғотади, дадил амаллар қилишга йўналтирилади, орзуларни ушатишга нисбатан фаол майлни шакллантиради. Инсоннинг эришган ютуғи, муваффақияти ҳар бир иродавий ҳаракат барқарорлигини таъминлайди, амаллар танлаш, қарор қабул қилиш, шахсий услубни таркиб топтиришни жадаллаштиради, янги иродавий ҳаракатларни амалга оширишни енгиллаштиради, ўзидаги иродавий сифатларнинг такомиллашувига пухта негиз ҳозирлайди, иродавий зўр беришни тақазо этувчи ҳаракатларни татбиқ қилиш кўникмаларини шакллантиради. Мазкур жараён ҳам англашинилган, ҳам англашинилмаган тарзда, мотивлар кураши орқали (қучсиз), иродавий зўр бериш, қийинчиликларни енгиш туфайли намоён бўлади.

Ирода учун иродавий хатти-ҳаракат мотивацияси муҳим аҳамият касб этади. Худди шу боис ироданинг негизини шахснинг хатти-ҳаракатлари ва ишларининг кенг қўлламли, ранг-баранг хусусиятли мотивлаштирилишига омил(туртки) тариқасидаги

эҳтиёжлари вужудга келтиради. Психологияда мотивлаштиришнинг уч тури мавжудлиги таъкидланади (психологик ҳодисаларнинг бири-бири билан жинс боғланган, лекин ўзаро тўла мутаносиб бўлмаган, нисбий мустақил кўринишлари мотивлаштириш дейилади).

1. Шахснинг эҳтиёжларини қондириш билан шартланган, уни фаолиятига ундовчи (туртки) тарзда вужудга келувчи мотив сифатидаги мотивлаштиришдир. Мазкур ҳолатда мотивлаштириш фаоллик нима сабабдан вужудга келишини, шахсни фаолиятни амалга оширишга ундовчи эҳтиёжлар моҳиятини таҳлиллашга хизмат қилади.

2. Мотивлаштириш фаоллик нималарга йўналтирилганлигини, нега айнан шундай хулқ-атвор танланганлигини, нима учун бошқасига эътибор берилмаганлигини асослашга қаратилади. Бу ўринда мотивлар шахснинг хулқ-атвор йўналишини танлашни акс эттириувчи сабаблар функциясини бажаради. Буларнинг барчаси яхлит ҳолда келтирганида инсон шахсининг йўналишини вужудга келтиради.

3. Мотивлаштириш-бу инсон ахлоқи ва фаолиятини ўзи бошқарувчи восита тариқасида намоён бўлишидир. Ушбу воситалар таркибига эмоциялар, хоҳишлар, тилаклар, қизиқишлар, майллар ва бошқалар киради. Масалан, эмоцияда инсоний феъл-атворнинг шахсий акс эттириш моҳияти баҳоланади, бинобарин, унинг туб мақсади фаолият тузилишига мос тушмай қолса, у тақдирда ҳис-туўғулар унинг йўналишини ўзгартиради. Бунинг натижасида феъл-атвор қайта қурилади, олдинги ҳаракатларни жадаллаштирувчи ёрдамчи кечинмалар ва бошқалар.

Шундай қилиб, иродавий ҳаракатда уни мотивлаштиришнинг учта жабҳаси (соҳаси), яъни фаоллик манбаи эканлиги, инсон шахсининг йўналганлиги, ўзини ўзи бошқариш воситасилиги акс этади.

Юқоридаги мулоҳазалардан кўришиб турибдики, ироданинг асоси мотивлаштиришга сабаб бўлувчи эҳтиёжлардан иборат эканлиги далиллаб ўтилади. Эҳтиёжлар эса иродавий ҳаракатлар бажарилишини таъминлайдиган ёки уларга тўсқинлик қиладиган мотивларга айлана боради. Иродавий ҳаракатларнинг мотивлари (сабаблари) муайян даражада англанилган хусусият касб этади ва шахсни уларни амалга оширишга йўналтириб туради.

Психологияда эҳтиёжнинг англанилганлиги даражасига асосланган ҳолда интилиш, истак кабиларни психологик жиҳатдан

тафовут қилиш мумкин. Агарда уларнинг моҳиятини таъриф орқали ёритишга ҳаракат қилсак, у ҳолда ўзаро фарқини тезда аниқлаб олиш имкониятига эга бўламиз. Интилиш-етарли даражада англанилмаган, фарқланиш, табақаланиш имконияти суғуридан ташкил топган фаолият мотивидан иборатдир. Масалан, шахс ёзган мақоласини босиб чиқаришга интилишни ҳаёдан ўтказиш чоғида нашриётни кўз ўнгига келтиради, муҳаррир билан учрашганда, суҳбатлашганда мамнуният туйғусини ҳис этади. Худди шу боис интилиш объекти билан такрор-такрор учрашувга рози бўлади ва ўз интилишини давом эттиришга қарор қилади. Бироқ инсон баъзи ҳолларда унга ҳузур-ҳаловат бағиш этаётган мотив (сабаб) моҳиятини англамайди ҳам, чунки у қандай натижага эришиш мумкинлиги тўғрисидаги маълумотга эга эмас. Бундан кўриниб турибдики, интилиш психологик жиҳатдан етарли даражада аниқликни ўзида мужассамлаштирилмайди, айрим шубҳалар ҳукм суриш эҳтимоли мавжуд, ҳаракат унсурлари юзасидан тахмин етишмайди.

Истак-шахс томонидан эҳтиёжнинг етарли даражада англанилганлиги билан тавсифланувчи фаолият мотивидир. Интилишдан фарқли ўлароқ истакда нафақат эҳтиёж объекти, балки уни қондиришнинг йўл-йўриқлари, воситалари ҳам инсон томонидан тушунилади. Масалан, олий мактаб ўқитувчиси ўқитиш самарадорлигини ошириш истагини билдириб, бу ҳолатни ижтимоий эҳтиёж сифатида тасаввур этиб, таълимнинг фаол методларини қўллаш ҳақида ўйлайди, ўз фаолиятини янгича ташкил қилади, иқтидорли, бўш ўзлаштирувчи талабалар билан индивидуал ишлаш графигини ишлаб чиқаради, қўлланмалар яратиш режасини тузади ва ҳоказо.

Инсон фаолиятининг мотивлари (мотивацияси) унинг яшаш шарт-шароитларини акс эттиради, шунингдек, шахс томонидан намоён этирилган эҳтиёжларини фаҳмлаш имкониятини вужудга келтиради. Эҳтиёжлар аҳамиятининг ўзгариши туфайли муайян психологик ҳолатларда мотивлар кураши пайдо бўлади, бунда бир истак бошқа истакка нисбан қарама- қарши қўйилади, бу ҳақида олдинги саҳифаларида мукамал мулоҳазалар юритилган.

+аршиликлар, қийинчиликлар, низоли вазиятларни енгиш учун иродавий зўр беришга тўғри келади. Иродавий зўр бериш тўғрисида мулоҳаза юритилган бўлсада, лекин унга таъриф берилмаганлиги сабабли айрим аниқликлар киритиш жоиз деб ҳисоблаймиз. Иродавий зўр бериш-ҳис-туйғулар (ҳиссиёт) шакли ҳисобланган шахснинг

иродавий ҳаракатга (актга) кўшимча мотивларни вужудга келтирувчи, баъзида уларни барбод қилувчи, билиш жараёнларини сафарбар этувчи, муайян зўриқиш ҳолати сингари кечирилувчи мотивлар мажмуасидир.

Ироданинг индивидуал хусусиятлари ва феноменлари мавжуд бўлиб, инсон фаолиятининг мақсадга мувофиқ равишда амалга оширишни таъминлайди. Ирода шахс фаолиятининг ички қийинчиликларини енгишга қаратилган онгли тузилмадан иборат бўлиб, у ўзини ўзи бошқариш сифатида даставвал ўзига, ўз ҳиссиётига ва хатти-ҳаракатларига ҳукмронлик қилишда акс этувчи психологик ҳодисадир. Ироданинг кучи ёки кучсизлигини акс эттирувчи ҳолатлар унинг индивидуал хусусиятларини намоён қилади. Ана шу атамаларидан келиб чиққан ҳолда иродаси кучли ва иродаси суст (кучсиз) одамлар ҳамда уларнинг ижобий ва салбий фазилатлари, сифатлари, хислатлари, иллатлари тўғрисида мулоҳаза юритилади.

Иродаси сусликнинг патологияси мавжуд бўлиб, улар абулия (юнонча *abraxia*-ҳаракатсизлик маъносини билдирилади) атамалари билан ифодаланади. Абулия- бу мия патологияси негизида вужудга келадиган фаолиятга интилишнинг мавжуд эмаслиги, ҳаракат қилиш, уни амалга ошириш учун қарор қабул қилиш зарурлигини англаган тарзда шундай қила олмасликдан иборат инсон ожизлигидир. Масалан, шифокор кўрсатмаларига риоя қилиш зарурлигини тўғри фаҳмлаган абулия касали билан шикастланган бемор бирор нарсани бажаришга ўзини мутлақо йўллай олмайди. Апраксиз-мия тузилишининг шикастланиши туфайли юзага келадиган ҳаракатлар мақсадга мувофиқлигининг мураккаб бузилишидан иборат психопатологик ҳолатдир. Нерв тўқималарининг бузилиши миянинг пешона қисмларида юз берса, у ҳолда хатти-ҳаракатларни эркин тўғрилашда бузилиш намоён бўлади, натижада ирода акти бажарилиши қийинлашади. Абулия ва апраксия-психикаси оғир касалланган инсонларга хос, нисбатан ноёб, феноменал психопатологик ҳодисалардир. Лекин педагогик фаолиятда учрайдиган ироданинг сустлиги мия патологияси билан эмас, балки нотўғри тарбия маҳсули билан тавсифланади.

Ирода сустлигининг яққол (типик) кўринишларидан бири-бу ялқовлик ҳисобланиб, шахснинг қийинчиликларини енгишдан бош тортишга интилиши, иродавий куч-ғайрати кўрсатишни қатъий равишда истамаслигида ўзини акс эттирувчи иллатдир. Ялқовлик-

шахс ожизлиги ва иродавий суствлигининг, унинг ҳаётга лаёқатсизлигининг, шахсий ва ижтимоий фаолиятга (ҳамкорликка) лоқайдлигининг ифодасидир. Ялқовлик-шахснинг руҳий қиёфаси бўлиб, узлуксиз тарбиявий таъсир ва ўзини ўзи тарбиялаш орқали бартараф этиш имконияти мавжуд руҳий нуқсондир.

3. Ирода назарияси ва тадқиқоти тўғрисида тушунча

Ироданинг тадқиқоти узок тарихга эга бўлиб, инсон онгининг моҳиятини кашф қилиш жараёнидан бошлаб, муайян билимлар тўпланиши туфайли шахснинг иродаси табиатини тушунишга илмий ёндашув вужудга келган. XVII асрдаёқ Гоббс ва Спинозалар таъкидлаб ўтганларидек, фаоллик манбаи бемаҳсул соҳанинг пайдо бўлиши деб тушунилиши мумкин эмас, чунки уни шахсий куч-қувватининг ҳиссий интилиши билан узвийликда қарамоқлик лозим. Спинозанинг фикрича, ирода билан ақл айнан бир нарсадир. Унга бундай тасдиқий муносабатнинг туғилиши иродани илмий нуқтаи назардан тушунилишга шакллантирган бўлса, иккинчи бир томондан у мустақил субстанция сифатида тан олинди ҳам. В. Вундтнинг мулоҳазасича, ироданинг негизида апперцепция актининг субъекти томонидан ички фаоллик уники эканлигини ҳис этиш ётади. Унинг бу концепцияси эмоционал ёки аффектив ном билан психология фанига кириб келди. У. Джемснинг тан олинисича, иродавий ҳаракатлар бошқа руҳий жараёнларга қориштириб бўлмайдиган бирламчи хусусиятга эгадирлар. Ҳар қандай ғоя дастлаб динамик тенденцияга эга бўлганлиги туфайли иродавий актнинг вазифаси диққат ёрдами билан бир ғоянинг бошқаси устидан устуворлигини таъминлашдан иборатдир.

Психологияда етарли даражада қатъий фикр қарор топганким, ирода-бу инсоннинг қўйилган мақсадларига эришишга йўналтирилган онгли фаоллигидир. Ирода тушунчаси моҳиятига инсон томонидан мақсад қўя олиш қобилияти, ўз эмоциясини бошқариш, шахсий гавдасини ва хулқини идора қилиш киритилади. В. И. Селиванов иродани тадқиқ этиш негизидан келиб чиққан ҳолда айрим хулосалар чиқаради:

А) ирода- бу шахснинг ўз фаолиятини ва ташқи оламдаги ўзини ўзи бошқарилиш шакллариини англашнинг тавсифидир;

Б) ирода-инсоннинг яхлит онгининг бир томони ҳисобланиб, у онгининг барча шакл ва босқичларига тааллуқлидир;

В) ирода-бу амалий онг, ўзгарувчи ва қайта қурилувчи олам, шахснинг ўзини онгли идора қилишлиқдир;

Г) ирода-бу шахснинг хиссиёти ва ақл-заковати билан боғлиқ бўлган хусусиятидир, аммо қайсидир ҳаракатнинг мотиви (турткиси) ҳисобланмайди.

В. И. Селиванов ироданинг психологик жабҳаларини ёритаётиб, у шундай ғояни илгари суради, инсонинг онгини жараёнлар, ҳолатлар, хислатларни ўзида мужассамлаштирувчи яхлит тизим сифатида тасаввур қилиш мумкин. Шахснинг у ёки бу онгли ҳаракати ўзининг тузилишига кўра бир даврнинг ўзида у ҳам ақлий, ҳам ҳиссий, ҳам иродавий ҳисобланади.

Тадқиқотчи В. А. Иванников эса иродани мотивациянинг ихтиёрий шакли сифатида тушунади, шунингдек, ҳаракат маъносининг ўзгариши ҳисобига уни тормозловчи ёки қўшимча туртки яратувчи имконият, янги реал мотивларни ҳаракат билан бирлаштирувчи ёинки вазиятнинг тасаввур мотиви тариқасида талқин қилади. Иродавий бошқарилув эса ҳаракатни «ихтиёрий бошқарилув кўринишларининг биттаси сифатида» тушунилади, бунда бошқарилув мотивациянинг ихтиёрий ўзгариш орқали амалга оширилиши таъкидланади.

Юқоридаги мулоҳазалардан кўриниб турибдики, психология фанида иродани тушуниш, таърифлаш бўйича бир хил муносабат яратилмаганидай, иродавий сифатларнинг маъновий асосини таҳлил қилиш юзасидан ҳам умумийлик, умумий қарашлар мажмуаси мавжуд эмас. Жумладан, В. А. Крутецкий ўз асарида иродавий сифатлар таркибига собитқадамлик, мустақиллик, қатъиятлилик, сабр-тоқатлилик, интизомлилик, дадиллик, жасоратлилик ва тиришқоқликни киритади.

П. М. Якобсон бўлса ироданинг муҳим сифатларини мустақиллик, қатъиятлилик, тиришқоқлик, ўзини уддалашга ажратади. Инсонда намоён бўладиган иродавий сифатлар сарасига А. И. Шчербаков мана буларни киритади: собитқадамлик ва ташаббускорлик, ташкиллашганлик ва интизомлилик, уринчоқлик ва тиришқоқлик, дадиллик ва қатъиятлилик, чидамлилик ва ўзини уддалашлик, ботирлик ва жасоратлик.

Лекин аксарият илмий психологик адабиётларда иродавий сифатлар қаторида «ишонч» атамаси санаб ўтилмайди. Шунга қарамасдан, ишонч ирода сифати тариқасида тадқиқ этилишига ҳақлидир. Бунинг учун А. И. Шчербаков тадқиқотидан намуна

келтиришнинг ўзи етарлидир. Тадқиқотчининг таъкидлашича, бир талабага институтни қисқа вақт (фурсат) ичида тугатиш таклиф қилинган, лекин синалувчи бу ишни уддасидан чиқа олмасликни ошқора билдирган. Шундан сўнг экспериментатор талабада ўз кучига ишонч уйғотишга мақсад қилиб қўйган ва унда иродавий зўр бериш, қийинчиликларни енгиш воситаларини шакллантирган. Бунинг натижасида талаба ўз мақсадига эришишга мушарраф бўлган. Бунга ўхшаш тажрибалар бошқа тадқиқотчилар томонидан ҳам ўтказилганлиги илмий адабиётларда учрайди. Шунинг учун ҳам ўз кучига ишонч психологик ҳодиса сифатида ўрганилиши кўпчиликни қизиқтиради, чунки кучли иродавий зўр бериш қандай омиллар билан шартланганлигини кашф қилиш муҳим илмий муаммо ҳисобланади. Худди шу боис ҳозирги замон психологиясининг иродага оид назарияси заифлиги туфайли иродавий сифатларни таснифлашнинг асосий тамойили (принципи) ишлаб чиқилмагандир.

Ушбу психологик муаммони ҳал қилиш мақсадида В. К. Калинин иродавий сифатларни таснифлашга (классификациялашга) қарор қилади. Унинг нуқтаи назарича, базал иродавий сифатлар иродавий жараёнлар асосида вужудга келади, аммо бунда унинг интеллектуал ва ахлоқий жабҳалари иштирок этмайди. У базал сифатларни аниқлаш учун онгнинг қуйидагича намоён бўлишини танлайди:

- А) фаоллик даражасининг ортиши;
- Б) зарур бўлган фаоллик даражасини қувватлаш;
- В) фаоллик даражасининг пасайиши.

Ана шулардан келиб чиққан ҳолда тадқиқотчи қуйидаги сифатларни мулоҳаза учун тавсия қилади; ғайратлилик, чидамлилик, вазминлик. Агарда бу жараёнда интеллектуал негиз иштирок этмаса, шу нарсани тушуниб бўлмайди, қайси ҳал қилувчи қурилма ҳисобига вазият баҳоланади ва ҳаракатни кучайтириш, қувватлаш, пасайтириш тўғрисидаги команда берилади.

В. К. Калинин базали тизимга кирмаган иродавий сифатларни иккиламчи деб номлайди, чунки уларда билимлар, кўникмалар, эмоция ва интеллектнинг пайдо бўлиши мужассалашади. Муаллиф қатъиятлиликни иккиламчилар қаторига киритади, ваҳоланки унинг фикрича, у ўзига маҳлиё қиладиган хис-туйғуларни енгишдан, шунингдек, рад этилган вариантлардан, ишончсизликни тўсишдан ташкил топади. У тиришқокликни ҳам иккиламчи сифатлар таркибига киритади,

Чунки уларда объектнинг тўпланганлиги ифодаси ўз аксини топган, равшан ҳаётий қадр-қиймат мужассамлашган.

Чидамлилик тавсифида «қўшимча импульлар», «қўшимча иродавий зўр бериш», «ирода кучи», «сабр-тоқат» жабҳалари ифодасининг ўрни мавжуд. Чидамлиликка турткининг хусусиятлари тиришқоқлик иродавий сифатга мос тушиш ҳоллари учрайди. Е. П. Ильиннинг ранг жадвалида тиришқоқлик сифати чидамлиликдан кейин жойлашган бўлиб, қуйидаги таърифга эга: «Тиришқоқлик-қийинчиликка ва муваффақиятсизликка қарамасдан, мақсадга эришиш йўлида узлуксиз равишда интилишнинг пайдо бўлишидир». Тадқиқотчи Д. Н. Ушаковнинг мулоҳазасича, «чидам» тушувчаси қуйидаги маъно англатиб келади:

- 1) аксил ҳаракат қилмасдан, шикоятсиз, ҳасратсиз ҳалокатли, мушкул, нохуш ҳолатларни дилдан кечиради;
- 2) аксил ҳаракат қилмасдан, тақдир ҳазилига рози бўлиш;
- 3) бирор ҳолатга мубталолик;
- 4) нима биландир келишиш, бирор ортиқча кечинмага парво қилмасдан, оғирчиликни мурувваткорона ўтказиш;
- 5) имкон даражада амал қилишга кўникиш;
- 6) шошқалоқликка йўл қўймаслик;
- 7) пайсалга солишга, кутишга имконият яратиш;

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, тиришқоқлик, қатъиятлик сифатлари билан бир қаторда жидамлиликни иродавий хислатларнинг етакчиси тариқасида тан олиш, қийинчиликларга қарамасдан ҳаракатни давом эттиришга интилиш тарзида тушуниш муҳим аҳамият касб этиши шак-шубҳасиз. Лекин оғриққа чидаш, бардошликка мойиллик нуқтаи назардан ёндашилганда эса ироданинг эркинлиги таъбири, иродавий соҳанинг пайдо бўлиши ва амалга методологик нуқсоний талқин юзага келиши мумкин.

Тиббиёт психологиясида маълумки, инсон томонидан оғриққа бардош бериш чидамлилик сифатининг вужудга келиши, кечиши жараёнининг ярқин ифодасидир. Ҳаёт ва фаолият тажрибалари кўрсатишича, шахс оғриққа кўникма олмайди, чунки бунинг негизида бошқа механизмлар ётиши турган гап. Физиологик меъёрларга биноан шахс оғриқни сезиш, идрок ва тасаввур қилишнинг мураккаб жисмоний қурилмасига эга. Шунга қарамасдан, оғриқни инсон ҳар хил ҳис қилиши, унга бардош бериши, сабр-тоқат билан бошидан кечириши мумкин, бунда индивидуал тафовут аниқ намоён бўлади. Дикқатнинг оғриқ сезгиларига тўпланиши туфайли оғриқ зарби

кучаяди-бу психофизиологик қонуниятдир. Худди шу боисдан одам оғриқ сезгиларига тобе бўлиб қолмаслиги лозим, акс ҳолда у бу нохиш кечинма, руҳий ҳолат таъсирида узоқ муддат қолиб кетиши кузатилади. Оғриқни бошдан кечириш жараёнида нафақат чидамлилиқ зарур, балки мушкул шароитларда фаоллик кўрсатиш кўникмаси, қийинчиликни енгиш одатни муҳим аҳамият касб этади. Бундай хусусиятга эга бўлган инсонларда ўз хиссий аъзоларини, уларнинг ҳаракатларини идора қилиш ўқувига мавжуддир, аксинча нозик табиатли, ички интизомсиз, сабр-тоқати заиф, мўрт руҳий кечинмали шахслар чидамсизлигини намоён қиладилар.

Юқорида билдирилган мулоҳазалардан кўриниб турибдики, то ҳозиргача психология фанида асосий, муҳим иродавий сифатларни таснифлашнинг умумбирлик тамойили мавжуд эмаслиги туфайли аксарият ҳолларда бир иродавий хислат қўшалок атама билан белгиланиши давом этиб келмоқда (масалан, мустақиллик ва ташаббускорлик, журъат ва дадиллик, тиришқоқлик ва қатъиятлик, вазминлик ва ўзини уддалашиш кабилар).

Психологияда иродани экспериментал ўрганишга оид қатор илмий тадқиқотлар ўтказилган бўлиб, уларнинг айримларидан намуналар келтириб ўтамиз. Кўпчилик тадқиқотчилар Е. И. Игнатъев қўлланган методикаси ва унинг натижаларига хайрихошлиқ билдирадилар. Лекин муаллифнинг ўзи уни баҳолашда жуда эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлади. Унинг мулоҳаза билдиришича, ушбу методика етарли даражада ишончли, ироданинг тормозлашиб пайдо бўлишини тадқиқот қилишда қониқарли натижалар бериши мумкин, лекин ундан «тест» сифатида фойдаланиш кўнгилдагидек кўрсаткичларга олиб келмаслиги эҳтимолидан ҳоли эмас. Ушбу методиканинг моҳияти шундан иборатки, мускулнинг кучли қисқаришидан кейин ўзининг тинч ҳолатига қайтишдаги қаршилиқларини енгиш хусусиятини тажрибада текширишдир. Худди шу вазиятда иродавий зўриқишни бартараф этиш намоён бўлади. Муаллифнинг таъкидлашича, зўриқишдаги мускулларнинг қисқаришини бир лаҳза тўхтатиб қолиш ироданинг шартли кўрсаткичи тариқасида қабул қилиш мумкин, чунки мазкур жараёнда ўз тана аъзолари мускулини онгли бошқариш ўқуви акс этади. Е. И. Игнатъев тадқиқотида максимал қисилишдан кейин иродавий зўриқишни (зўр беришни) 5кг ортиқ бўлмаган оқирликда пасайтиришга йўл берилади, унинг тахминича, бу катталиқ (оғирлик) зўриқиш кўпинча камайтирмайди ва зўр беришни вақтинча тўхтатиб

қолишга таъсирини ўтказмайди. Тадқиқотчи материалларини таҳлил қилишнинг кўрсатишича, мускул зўр бериши 9-17 ёшдаги синалувчиларда 14 кгдан 40 кггача оқирликни ташкил қилади, зўр беришнинг 5кг камайиш доираси максимал ҳолатга нисбатан 35,7 процентдан то 12,5 процент миқдоларда мужассамлашади.

Ирода сифатларини тадқиқот қилишга интилан В. И. Макарова тест ўринида гимнастик столдан матга (голланча, инглизча «mat») полга ёзиладиган матога сакрашни танлаган, чунончи: олдинги 180 ° айланиш билан олд томонга, орқага. Тажриба давомида томир уриши, тайёргарлик вақти, мимика, гавда ҳолат, бармоқларни букиш қайд қилиб берилган.

Шундай қилиб, иродавий сифатларни аниқлаш ва баҳолаш методлари ўзларининг ранг-баранглиги тавсифланади. Тадқиқотчилар ўз фаолиятларида ҳаракатларнинг одатий ва қийинлаштирилган шароитлардаги хусусиятлари, уларнинг маҳсулдорлиги каби ҳодисаларни қайд қилиш имкониятига эга бўлганлар Тўпланган маълумотлар худди шу боис ирода- бу ташқи ва ички қийинчиликларни енгишни талаб қиладиган қилиқларни ва ҳаракатларни инсон томонидан онгли бошқаришдир.

4. Шахс иродасини ўрганиш тести

Ижтимоий-руҳий эҳтиёжга асосланган ҳолда мамлакатимиз ёшларини комил инсон қилиб камол топтириш учун уларни ўзини ўзи уддалашга ўргатишдан иш бошламоқ зарур. Шахснинг ўз фаолиятини ва хулқ-атворини шахсий хоҳиш иродасига бўйсинтириш, рўёбга чиқариш мустақил фикрлашни барқарорлаштиради, кўзланган мақсадни амалга оширишга пухта замин ҳозирлайди, ҳар хил хусусиятли қийинчиликлар олдида матонат, сабр-тоқат туйғуларини намойиш этишга чорлайди. Бунинг натижасида мустаҳкам иродали, принципал, қатъиятли, узоқни кўзловчи, теран фикрловчи, ақл-заковатли, ватан туйғуси билан ёнувчи ҳақиқий миллий ватанпарвар ёшларни ижтимоий ҳаётида, таълим-тарбия жараёнида шакллантиради. Инсонга туғилишдан бериладиган табиий майллардан, ақлий ва ахлоқий имкониятлардан унумли фойдаланмасдан туриб, юксак маънавиятли, фаросатли, ижодий изланувчан шахсларни вояга етказиб бўлмайди. Худди шу боисдан инсоннинг болалигидан тортиб то ижтимоийлашувига қадар давр оралиғида ўзини ўзи бошқариш усуллари, воситалари билан таништириш қатъиятликни вужудга келтиради.

Одатда ирода инсон томонидан ўз хулқи ва фаоллиятини онгли равишда бошқариш сифатида баҳоланади, мақсадга йўналтирилган хатти-ҳаракат ва хулқ-атворнинг амалга ошишида ташқи, ички қийинчиликларни енгиб ўтиш тариқасида таърифланади.

Ёшларнинг иродаси, энг аввало шахснинг ижтимоий фаоллигида, меҳнат фаолиятида, ижтимоий тажрибасида ва таълим жараёнида намоён бўлади.

Мазкур фаолликдан унинг мазмунини ва шаклан тузилишини фарқлаш мутлақо зарур. Шахс фаоллигининг мазмундор томони унинг ижтимоий хислатларида ўз мфодасини топади, чунки бунда ижтимоий кўрсатма (аттитюд), эътиқодлар, маънавий ҳис-туйғулар, қизиқишлар доминантлик хусусиятини касб этади. Шахс фаоллигининг шакли фаолиятни амалга оширишда иштирок этувчи руҳий жараёнлар, ички, ташқи ва англашилган иродавий хатти-ҳаракат, интилиш намоён бўлиши орқали аниқланади. Шахс учун қийин шароитларда ўзини ўзи онгли равишда бошқара олиш имконияти иродавий зўр беришнинг ёрдами билан юзага келади ва белгиланган муайян аниқ мақсад, режа ҳамда уни рўёбга чиқарувчи хатти-ҳаракатлар уларнинг ижросига йўналтирилади.

Баркамол авлод шахсининг психологик хусусиятлари марказий ролининг мотивация доираси бажаради ва у эҳтиёжлар, қизиқишлар, эътиқодлар ва маънавий ҳис-туйғуларда ўз аксини топади. Шахсларнинг ҳаёти ва фаолиятида, шунингдек, ижтимоий тарбиясига аста-секин устувор ва барқарор мотивлар вужудга кела бошлайди, улар инсон ижтимоий шартланган йўналганлиги ва ҳаётий позициясини қатъий белгилаш учун хизмат қилади.

Аксарият ҳолларда инсон шахсининг ижтимоий шартланган хусусиятлари унинг иродавий фаоллиги йўналишини гавдалантиради. Ижтимоий йўналганлик шахснинг мотивацион-иродавий хислати ҳисобланмиш собитқадамликда ўз ифодасини топади. Инсон шахсининг иродавий жараёнлари, ҳолатлари, хислатлари фаолиятнинг мотивлари ва мақсадини амалга оширишнинг ўзига хос усули сифатида юзага келади.

Ақлий фаолиятда иродавий жараёнлар иродавий хатти-ҳаракатлар кечишининг айнан ичида, яъни мақсад белгилашдан тортиб то унинг бажарилишигача оралиғда кўзга ташланади. Онгли хулқ-атворда, ихтиёрий диққатда, эслаб қолишда, эсга туширишда, тафаккурда, хаёлда ифодаланади, мураккаб муаммоларни ечиш, иродавий зўр беришни сафарбар этиш учун мутлақо зарур, чунки

бусиз меҳнат ва ўқув фаолиятида ҳеч қандай натижага эришиш мумкин эмас. Уларнинг ўзаро уйғунлашуви самаралар келтириш мажмуаси сифатида иккиёқлама хусусият касб этади.

Меҳнат фаолиятидаги ва таълим жараёнидаги иродавий ҳолатлар-бу вужудга келган қийинчиликларни муваффақиятли бартараф этишнинг усуллари, инсон шахсининг омилкор, оқил ички шароитларининг муваққат руҳий ҳодисасидир. Уларнинг қаторига бир талай ҳаётий шарт-шароитлар таъсири остида вужудга келувчи оптимизм ва умумий фаоллик, қизиқувчанлик, мотивацион, мобилизацион тайёргарлик, қатъиятлилиқ хусусиятлари киради.

Меҳнат ва стресс-эмоционал зўриқишнинг кескин ҳолати кўриниши, шакли ҳисобланиб, ташқи ва ички муҳитнинг нохуш омилларини шахсга фавқулодда таъсир этиш натижасида вужудга келади. Таълимий ҳамкорлик (ўқитувчи билан талаба ҳамда талабаларнинг ўзаро) фаолиятидаги фрустрация-билиш фаолиятини ташкиллаштиришнинг тубдан тескари томонга йўналтирувчи руҳий ҳолатдир. Шахс узлуксиз пайдо бўлувчи ва бартараф қилиш қийин тўсиқларнинг таъсири остида руҳан тушкунлик, ўзини йўқотиб қўйиш, кўпинча экспериментга, вазиятга нисбатан агрессив (тажовус) реакциялар (жавоб хатти-ҳаракатлари) юзага келиши кузатилади.

Инсон шахсининг иродавий хислатлари- бу, меҳнат фаолиятидаги, таълим жараёнидаги муваққат руҳий ҳолат эмас, балки аксинча мазкур вазиятга ҳеч қандай боғлиқ бўлмаган одам турғун, барқарор руҳий тузилмасидир. Унинг иродавий сифатларига собитқадамлик, ташаббускорлик, қатъиятлилиқ, мустақиллик, ташкиллашганлик, ишбилармонлик, ўзини қўлга олиш, жасурлик, чидамлилиқ ва бошқалар киради. Шахс иродасининг бўшлиғи, заифлиғи қайсарлик, саботсизлик, ялқовлик, кўрқоқлик, принципсизлик, беташаббуслик, эринчоқлик, лоқайдлик сингари тушунчалар орқали тавсифланади.

Билимларни ва меҳнат кўникмаларини эгаллашдаги собитқадамлик-бош иродавий сифат, ҳисобланиб, у иродавий бошқа кўринишларнинг тараққиёт даражасини ва йўналишини аниқловчи асосий омил бўлиб саналади. Мустақил ва келажаги буюк давлат идеалларига содиқлик, Ватан олдидаги бурчнинг юксак даражада англаши, жамоатчилиқ ҳисси, юрт равнақиға ўз ҳиссасини қўшиш истаги ва буларнинг барчаси ўзбек халқиға хос бўлган собитқадамлилиқ намунасидир.

Таълим-тарбия жараёнидаги ва меҳнат фаолиятидаги ташаббускорлик-шахс ўз хоҳиш иродасига биноан зарур хатти-ҳаракатларни амалга ошириш укувидир. Мустақил билим олиш ва фикрлашдаги меҳнат фаолиятидаги қатъиятлилиқ- шахс томонидан жиддий ва пухта мулоҳаза юритиб қарор қабул қилиш, уни изчил равишда ҳаётга татбиқ этиш хислатидир. Тиришқоқлик шахс қийинчиликларни енгиш учун курашишда куч-қувватини асло пасайтирмасдан, узлуксиз ва узок муддат мақсадга эришиш учун интилиш кўникмасидир.

Муаммоларни ечиш чоғида чидамлилиқ-шахс томонидан қабул қилинган қарорни амалга оширишга ҳалал берувчи фикрни, ҳиссиёт ва хатти-ҳаракатни тизгинловчи (тормозловчи) инсон укувчанлигидир. Ташкилланганлик-ўз ҳаракати ва хулқини режалаштириш, хусусан уни ижро этишда шахсни режага асосланиш малакасиدير. Матонатлилиқ-қўйилган мақсадни муқаддас ҳис этган ҳолда ўзини оқлайдиган хавф-хатарга қўл уриш, кўрқинчга нисбатан юзма-юз тура олиш фазилатидир.

Ишбилармонлик-ҳар қандай ўйланилган ишни қийинчиликлар ва қаршилиқлардан қатъи назар омилкор йўллар қўллаш туфайли охирига етказиш хислатидир. Мустақиллик- ўз эътиқодига қатъий ишонч, шахсий куч-қувватига ишониш, бошқаларнинг ёрдамига муҳтожлик сезмаслик малакасиدير. Шахснинг хулқ-атворида, меҳнат ва ўқув фаолиятида, агарда ишлаб чиқариш ва таълимий машғулотлар оқилона, ҳаққоний равишда, тўғри уюштирилса, унчали муҳим бўлмаган иродавий сифатлар ҳам пайдо бўлиши мумкин, чунончи интизомлилиқ, ўзини қўлга олишлиқ ва ҳоказо.

Ушбу руҳий ҳолатни аниқлаш учун махсус ишлаб чиқилган тестдан фойдаланиш мумкин. Тавсия қилинаётган фикрларга шахс «Ҳа» ёки «Йўқ» деган жавоб қайтариш керак.

1. Ҳаётдаги муваффақият тасодифларига кўра олдиндан қилинган ҳисоб-китобларга кўпроқ боғлиқ бўлади деб ўйлайман.

1. Агар ўзимнинг сеvimли машғулотларимдан айрилсам, унда мен учун ҳаётнинг мазмуни йўқолади.

2. Мен учун ҳар қандай ишнинг оқибати, натижасидан кўра, унинг бажарилиши жараёни муҳим.

3. Мен одамларнинг ўз яқинлари билан бўлган муносабатларининг яхши эмаслигидан кўра ишдаги муваффақиятсизликдан кўпроқ қайғурадилар деб ҳисоблайман.

4. Менинг фикримча, кўпчилик одамлар яқин келажакка мўлжалланган мақсад билан эмас, балки узоққа мўлжалланган мақсад билан яшайдилар.

5. Агар имконият бўлса-да, лекин ҳеч ким сезмаслигига ишончим комил бўлса ҳам ножўя ҳаракат қила олмайман.

6. Менинг ҳаётимда муваффақиятсизликлардан кўра муваффақиятли кунлар кўп бўлган.

7. Менга амалий, ишчан, ишбилармон одамлардан кўра ҳистуйғули, кўнгилчан инсон кўпроқ ёқади.

8. Ҳатто оддий ишда ҳам мен унинг баъзи элементларини такомиллаштиришга ҳаракат қиламан.

9. Муваффақиятга эришиш ҳақидаги фикрларга берилиб кетган вақтларимда эҳтиёткорлик чораларини унутиб қўйишим мумкин.

10. Ёшлигимда ота-онам мени дангаса деб ҳисоблар эди.

11. Мен ўзимнинг муваффақиятсизликларимга шароит эмас, балки кўпроқ ўзимни айбдор деб ҳисоблайман.

12. Ота-онам мени қаттиқ назорат қилишган.

13. Менда қобилиятга нисбатан сабр-тоқат кучли.

14. Ўз мақсадларимдан қайтишга муваффақиятга эриша олмаслигим ҳақидаги фикр эмас, балки дангасалик сабаб бўлади.

15. Мен ўзимни ўзимга ишонган одам ман деб ҳисоблайман.

16. Муваффақиятга эришиш учун гарчи имкониятлар менинг фойдамга бўлмаса ҳам таваккал қилишим мумкин.

17. Мен тиришқоқ одам эмасман.

18. Ҳамма ишлар текис (меъёрида) кетаётган бўлса, унда менинг ғайратим янада ошади.

19. Агар мен газетада ишлаганимда эди, унда турли воқеалар ҳақида ёзишдан кўра, кўпроқ одамлар яратган янгиликларни ёзган бўлар эдим.

20. Менинг яқинларим одатда шахсий режаларим билан ҳамфикр бўлмайдилар.

21. Мендаги ҳаётга нисбатан бўлган талабларимнинг даражаси ўртоқларимнинг шундай талабларидан пастроқ.

22. Мен ўз мақсадларимга эришиш йўлида қатъийман.

Тест калити. «Ҳа»-1, 2, 6, 7, 8, 9, 15, 17, 19, 20, 22, 23. «Йўқ»- 3, 4, 5, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 18, 21.

Натижаларнинг миқдорий таҳлили. Баллар йиғиндиси 0-9 дан паст бўлганда-Сизнинг фаолиятингизда муваффақиятга эҳтиёж яққол кўринмайди. 10-13 баллгача: Сизда муваффақиятга интилиш бор,

лекин ҳаётда фаолиятингизни ташкил қилишда ҳар доим ҳам муваффақиятга эҳтиёж сезавермайсиз. 14-23 баллгача: Сизнинг фаолиятингизда муваффақиятга эҳтиёж юқори даражада, ҳар доим муваффақият бўлишига ишонасиз, қатъийсиз у ёки бу даражада мураккаб, лекин бажарилиши мумкин ишларни қилишни ёқтирасиз. 0-9 паст, 10-13 ўртача, 14-23 юқори.

ИККИНЧИ БЎЛИМ ШАХСНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

II БОБ

ТЕМПЕРАМЕНТ

1. Темпераментнинг психологик тавсифи

Темперамент тўғрисида умумий тушунча

Инсоннинг руҳий олами бетўхтов ҳаракатлар мажмуасидан иборат бўлиб, бири иккинчисини бевосита тақозо этади ва улар узлуксиз занжир тизимига ўхшаш тарзда ҳукм суради. Худди шу боис шахс руҳиятида ташқи атроф-муҳит тўғрисидаги таассуротлар, ўтмиш хотиралари, келажак юзасидан ижодий хаёллар, эзгу ниятлар, хоҳиш истаклар, мақсад ва тилаклар, мулоҳаза, фикр ва муаммо, ҳиссий кечинмалар, иродавий сифатлар узлуксиз тарзда ўзаро ўрин алмаштириб туриши эвазига онтогенетик дунёга мустаҳкам негиз ҳозирланади. Руҳий олам кечиши, унинг суръати, мазмуни, шакли қўлами, хусусияти, хислати, сифати, механизми алоҳида, яқкаҳол инсонда ранг-баранг тарзда намоён бўлиниш кузатилади. Шунинг учун бўлса керак, инсонлар табиат ҳодисаларига, омилларига, таъсир кучларига тез ёки секин, енгил ёки мушкулот билан жавоб қайтаришга мойиллик кўрсатадилар.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, психик фаолиятнинг динамикаси нафақат темпераментга, балки мотивларга, психик ҳолатларга, ҳис-туйғуларга ҳам бевосита боғлиқдир. Мисол учун, инсон ўзи темпераментнинг қайси тилига тааллуқли бўлишидан қатъи назар, ўз фаолиятига лаёқатли, майли кучли, интилиши қатъий, қизиқувчан бўлса, уни ташкиллаштиришда ва назардан қолишда уюшқоқлик, ҳаракат суръати эса тезкор амалга ошади, унга лоқайд муносабатни билдирса, иш суръати секин ва суст кечади. Ҳар қандай вазиятга қарамасдан, шахснинг қариндош уруғлари тўғрисидаги, шунингдек, жаҳонда кечаётган нохуш хабарлар унинг аъзойи баданини ларзага келтиради, лаби қуриди, ранги бўзаради, атроф-муҳитга нисбатан мўлжалани йўқотади. Психологияда темпераментга тааллуқли индивидуал динамик хусусиятлар билан мотивлар ва психологик ҳолатлар, ҳиссий кечинмаларнинг динамик хусусиятлари ўртасида муайян даражасида тафовут мавжудлиги алоҳида таъкидланади. Улар орасидаги фарқларни ажратиб кўрсатиш

мақсадида кўшимча белгилар киритилади ва ўзига хос тарзда тавсифлаб берилади. Уларнинг айримларини ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқ.

1. Фавқулодда темпераментнинг бир хил хусусиятлари, мотив, психик ҳолат ва ҳодисалардан фарқли ўлароқ, айнан шу шахснинг ўзида, унинг турли фаолиятларида, хатти-ҳаракатларида, муомаласида ифодаланади.

2. 2. Темперамент хусусиятлари табиий шартланганлик омилига тааллуқли бўлганлиги туфайли инсон ҳаёти ва фаолиятининг (умрининг) бутун давомида ёки унинг муайян бир бўлагиди (таъсирга берилувчанлиги сабаблигидан қатъи назар) барқарор, ўзгармас ва мустаҳкамдир.

3. Яккаҳол шахсга дахлдор темпераментнинг турли хусусиятлари ўзаро бир-бири билан ғайриқонуний равишда бирлашган бўлмасдан, балки улар ўзаро бир-бири муайян қонуният асосида мужассамлашиб, худди шу хусусиятлар унинг типларини тавсифловчи ўзига хос тизилмани вужудга келтиради.

4. Психология фанида темперамент хусусиятлари деганда, алоҳида бир шахснинг психик фаолияти динамикасини белгиловчи психиканинг барқарор, ўзгармас индивидуал-типологик хусусиятлари мажмуаси тушунилади. Мазкур хусусиятлар турли шакл ва мазмунга эга эга бўлган мотивларда, психик ҳолатларда, мақсадларда, фаолиятларда нисбатан ўзгармовчи, темперамент типини тасвирловчи тузилмани ташкил қилади.

5. Психология фанинг ижтимоий тарихий тараққиёти даврида темпераментга нисбатан билдирилган мулоҳазалар, унинг моддий асоси тўғрисидаги талқинлар хилма-хил бўлиб, шахснинг психологик хусусиятларини ўзига хос тарзда тушунтириш учун хизмат қилиб келган. Темперамент латинча “temperamentum» деган сўздан олинган бўлиб, бунинг маъноси «аралашма» деган тушунчани англатади. Темперамент тўғрисидаги дастлабки таълимотни юнон олими Гиппократ (эрамиздан олдинги 460-356 йилларда яшаган) яратган бўлиб, унинг типологияси то ҳозирги давргача қўлланилиб келинмоқда.

Темпераментнинг физиологик асослари тўғрисида тушунча
+адимги юнон олими Гиппократ таълимотига биноан, инсонларнинг темперамент хусусиятлари жиҳатидан ўзаро бир-биридан тафовутланиши, уларнинг тана аъзоларидаги суяқликларнинг (хилтларнинг) турлича нисбатда жойлашувига

боғлиқ эканлиги тасаввур қилинади. Гиппократ таъбирича, инсон танасида тўрт хил суюқлик (хилт) мавжуд бўлиб, улар ўт ёки сафро (юнонча chole), қон (латинча sanguis ёки sanguinis), қора ўт (юнонча melas «қора», chole «ўт»), балғам (юнонча «phlegma») кабилардан иборатдир. Унинг мулоҳасича; 1) ўтнинг хусусиятни-куруқликдир, унинг вазифаси-тана аъзоларида куруқликни сақлаб туриш ёки баданни куриқ тутишдир; 2) қоннинг хусусияти- иссиқликдир, унинг вазифаси танани иситиб туришдир; 3) қора ўтнинг хусусияти- намликдир, унинг вазифаси-бадан намлигини сақлаб туришдир; 4) балғамнинг (шилимшиқ модданинг) хусусияти-совуқликдир, унинг вазифаси-баданни совутиб туришдан иборатдир. Гиппократ таълимотига мувофиқ, ҳар бир инсонда шу тўрт хил суюқлик мавжуд бўлиб, унинг биттаси устуворлик касб этади. Мазкур аралашма (латинча temperamentum) лардан қайси бири салмоқлироқ бўлса, шунга қараб инсонлар темперамент жиҳатдан фаркланадилар, чунончи, холерикда сарик ўт, сангвиникда қон, меланхоликда қора ўт, флегматикда балғам (шилимшиқ модда) устун бўлиши таъкидланади.

Гиппократнинг тўрт хил моддалар (суюқликлар) аралашмаси, яъни темперамент тушунчаси ва унинг типологияси (сангвиник, холерик, флегматик, меланхолик) рамзий маънода ҳозирги замон психологиясида ҳам қўлланилиб келинмоқда.

Темпераментнинг илмий психологик асослари ва унинг физиологик механизмлари кейинги ижтимоий тарихий тараққиётнинг босқичларида яратилади ҳамда бу борада ишланилишлар давом эттирилмоқда. Темпераментнинг физиологик асосларига улкан ўз ҳиссини қўшган олимлардан бири рус физиологи И. П. Павлов (18-1936) ҳисобланади.

И. П. Павлов ҳайвонларнинг олий нерв фаолиятини тадқиқ қилаётганида итларда шартли рефлексларнинг пайдо бўлиши, кечиши, давом этиши хусусиятлари инсонларникидан фарқ қилиш ва бу ҳодиса темпераментда ҳам учраши мумкинлигини кашф этади. И. П. Павлов темперамент ҳам шартли рефлектор фаолиятининг индивидуал хусусиятларини келтириб чиқарувчи омиллар билан боғлиқ бўлиши мумкин, деган хулоса чиқаради. И. П. Павлов таълимоти бўйича, шартли рефлекслар пайдо бўлишининг индивидуал хусусиятлари рўёбга чиқишининг сабаблари нерв системаси хусусиятлари моҳиятидандир. Муаллиф нерв системасининг учта асосий хусусиятига алоҳида аҳамият беради, чунончи, 1) қўзғалиш жараёни ва тормозланиш (тўхталиш)

жараёнининг кучи; 2) кўзғалиш кучи билан тормозланиш кучи ўртасидаги мувозанатлик даражаси (нерв системасининг мувозанатлашгани); 3) кўзғалишнинг тормозланиши билан алмашилиши тезлиги (нерв жараёнларининг ҳаракатчанлиги). Унинг кўрсатишича, ҳар бир ҳайвоннинг темпераменти ҳам мазкур хусусиятларининг у ёки бунисига алоқадор бўлмай, балки уларнинг мажмуавий тарзига, қонуний бирлашувига боғлиқдир. И. П. Павлов шартли рефлексор фаолиятининг индивидуал хусусиятлари билан темпераментга алоқадор нерв системаси хусусиятларининг ўзаро кўшилишини нерв системасининг типи деб номлайди ва уни тўртта типга ажратади: а) кучли, мувозанатли, эпчил; б) кучли, мувозанатсиз, эпчил; в) кучли, мувозанатли, суст; г) кучсиз тип.

Йирик рус психологларидан бири Б. М. Теплов (1896-1965) ва унинг шогирдлари, маслакдошлари И. П. Павловнинг тадқиқотларини давом эттириб, инсон нерв жараёнлари хусусиятларининг ўзига хос томонларини очишга муваффиқ бўлдилар. Улар нерв-физиологик жараёнларнинг нозик қирраларини ўрганишда махсус мосламалар ёрдами билан ўзгаришларни қайд қилиш ҳамда олинган натижаларни (омилларини) математик статистика методлари орқали ҳисолашни татбиқ этдилар. Б. М. Теплов илмий мактаби намояндалари томонидан олинган маълумотларга қараганда, инсонда ҳосил қилинадиган шартли рефлексларнинг баъзи бир индивидуал хусусиятлари ўзаро уйғунликка эгадир. Уларнинг таъбирича, ўзаро боғлиқ индивидуал хусусиятлар тизими нерв системасининг муайян хусусияти билан тавсифланади. Жумладан, ўзаро боғланган хусусиятлар, биринчидан, шартли кўзғовчи мустаҳкамланиши давом этишидан қатъи назар, шартли рефлекслар сўниши даражасига, иккинчидан, кўзғовчиларнинг кучли ёки кучсизлиги билан шартли реакциянинг ҳажми орасидаги тафовутларга, Учунчидан, асосий кўзғовчи сезгирлигига бегона (нотаниш) кўзғовчини ижобий (салбий) таъсир ўтказиш даражасига, тўртинчидан, бошқа кўринишдаги ёки кучланишдаги кўзғолиш жараёнларининг кучига боғлиқдир. Маълумотларнинг таҳлилига биноан, тормозланишнинг (тўхталишнинг) кучи билан нерв жараёнларининг мувозанатлашувига тааллуқли шартли рефлексор фаолиятининг индивидуал хусусиятлари туркумлари шунга ўхшаш усул ёрдами билан кашф қилинган. Шунингдек, Б. М. Теплов илмий мактабининг намояндалари томонидан ижобий ва тормозловчи шартли рефлексларнинг ҳосил бўлиш тезлигини тавсифловчи индивидуал хусусиятлар туркуми ҳам

таъбирлаб берилгандир. Ушбу индивидуал хусусиятлар моҳиятида ифодаланувчи нерв системасининг нотаниш хусусияти динаминлик деб номланган ҳам тавсифланган. Бундан ташқари, улар шартли реффлектор фаолиятининг бир гуруҳ индивидуал хусусиятлари кўзғолиш жараёнининг тўхталишининг тезлиги маҳсули сифатида таҳмин қилинган хусусиятни (янги хислатни) лабиллик (яъни латинча labialis-бекарорлик атаб бошлаганлар. Шунинг билан бирга нерв системасининг бошқа хусусиятлари мавжудлиги тўғрисида илмий таҳминлар илгари сурилган, чунончи: сензитивлик, реактивлик ва ҳоказо.

Б. М. Теплов илмий мактаби И. П. Павлов Тадқиқотларида аниқланган нерв системасининг хусусиятлари тўғрисидаги назария ва таҳминлар муайян даражада кенгайтирилган ҳамда темпераметнинг туб моҳиятини тушунтиришга қулай имкониятлар яратилган. Лекин шундай чуқур изланишлар олиб борилишига қарамай, психологлар томонидан кашф қилинган хусусиятларнинг киёвий ва физикавий моҳияти то ҳанузгача ноъмалум бўлиб қолмоқда.

Худди шу боис, нерв системасининг хусусияти тўғрисидаги илмий мушоҳадалар фақат шартли реффлектор фаолияти билан ўзаро боғлиқ индивидуал хусусиятлар туркумига тааллуқли умумий сабаблар бўйича талқин қилишни ифодалайди, холос.

Нерв системаси хусусиятлари билан темпераментнинг боғлиқлиги аксарият ҳолларда мана бундай омилларнинг моҳиятида акс этиши мумкин. Жумладан, негизида нерв системасининг фараз қилинган физиологик хусусияти ётган шартли реффлектор фаолиятининг ўзаро боғлиқ индивидуал хусусиятларининг муайян туркуми шахсда қанчалик кўп мужасамлашса, темпераментнинг унга мутоносиб хусусияти худди шу даражада намоён ёки акс ҳолатда шунча кам ифодаланиши кузатилади; 1) инсонда шартли рефлекс шакилланган бўлса-да, лекин у тез сўна бошласа; 2) ташқи кўзғовчи шартли рефлексда кучли тормозланишни вужудга келтирса; 3) шахс кучсиз кўзғовчиларга кучли кўзғовчилар сингари шиддат билан реакция қайтарса; 4) одам кучсиз кўзғолиш жараёни билан уйғунлашган хусусиятларни аниқласа; 5) инсонда кучли эмоционал кўзғолиши ҳамда диққатнинг чалғиши юзага келади.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, И. П. Павлов таълимотида темпераментнинг психологик таъсири нерв системасининг барча хусусиятлари билан алоқадорлиги ёки унинг типига тегишли эканлиги шушунтирилади. Худди шу боис, темпераментнинг у ёки бу

хусусияти нерв системасининг бирорта хистали билан эмас балки хусусиятларнинг туркумлари билан алоқага киришади. Бнинг таъсирида нерв системаси хусусиятларининг миқдорий муносабатларида темперамент хусусиятлари ҳам сифат ўзгаришини ясайди.

Йигирманчи асрнинг 60-70 йилларида ушбу соҳа бўйича олиб борилган тадқиқотларнинг кўрсатишича, темпераментнинг психологик тавсифи билан И. П. Павловнинг типлари ўртасида алоқа ҳукм суришига ҳеч қандай шак-шубҳа йўқдир. Темпераментга тааллуқли нерв системасининг типлари ҳам инсонга, ҳам ҳайвонларга тегишли бўлиб, улар умумий типлар деб номланади. Бинобарин, темпераментнинг физиологик асосий-бу нерв системасининг умумий типларидир. Бироқ И. П. Павловнинг типлари -бу нерв системаси хусусиятларининг танҳо типик бирикмаси эмасдир, чунки кейинчалик бу борада янги бирикмалар топилди. Лекин ажратилган типларнинг барчаси бир текс аҳамиятга молик эмаслига туфайли уларнинг энг асосийлари кучли ва кучсиз типларидан ташкил топади.

2. Нерв системаси типларининг келиб чиқиши.

Нерв системасининг умумий типлари келиб чиқиши юзасидан мулоҳаза юритилганда, албатта И. П. Павловнинг таълимотини эшлаш мақсадга мувофиқ, чунончи ирсият йўли билан шартланган тип-бу генотип демакдир. Ҳозирги даврда нерв системасининг умумий тип (генотип) ирсиятга боғлиқ эканлиги ҳақидаги маълумотлар, омиллар жуда кўп бўлиб, улар қиёсий психологияда ҳайвонларни ўрганишда топилгандир. Масалан, нерв системасининг кучи, эпчиллиги ҳайвонларни чатиштириш йўли билан юзага келтирилган, лекин барча хусусиятлар тўғрисида бундай дадил фикрларни билдириш мумкин эмас.

Ҳорижий психологик адабиётларда таъкидланишича, темперамент нерв системаси умумий типининг нерв-физиологик хусусиятларига эмас, балки: а) ташқи кўрсаткичи баданнинг жисмоний тузилишига, б) унинг баъзи қисмлари ўртасидаги алоқага, в) организм турли таркибларининг муносабатларидан тузилган организмнинг умумий тузилмасига боғлиқдир, деган назария жаҳон психологиясида устувор ўрин эгаллагандир. Бу назариянинг асосчилари Э. Кречмер (немис психологи) ва У. Шелдан (америка психологи) лар ҳисобланиб, уларнинг талқинича, тана тузилиши шам,

темперамент хусусиятлари ҳам ички секреция безлари фаолиятидаги ўзаро муносабатларнинг налий белгиларига боғлиқдир. Уларнинг фикрича, тана тузилиши билан темперамент хусусиятлари орасида муайян мутаносиблик мавжуддир. У. Шелдоннинг мулоҳаза билдиришича, семез, қорин бўшлиғи такомиллашган инсон шодликка, мулоқатгандликка, тўйиб овқатланишга мойил (висцератон) хусусиятга эгадир. Шунингдек, склет мускуллари тараққий этган шахслар ғайратли, фаол (соматон) хислатлидир. Шу билан бирга нерв системаси, бош мияси ўрта ривожланган ўта инсонлар ўта сезгир, сеоташвиш, ҳаёлатга берилувчанг бўладилар, яъни церебротон хусусиятлидирлар.

Мулоҳаза юритилган муаммо муҳим ижтимоий аҳамият касб этади, чунки ички секреция безларининг тузилиши ҳам ташқи шароитларга, ҳам фаолият талабларига тўла тўқис мослаша олмайди, бинобарин у нерв системасига биров мувофиқлашуви мумкин, холос. Худди шу омилдан келиб чиққан ҳолда Кречмер билан Шелдон талқинига ёндашилса, у ҳолда шахс темпераментнинг хусусиятлари ташқи ижтимоий шароитларга фаолият талабларига мувофиқлашув эҳтимоли мавжуд. Муаллифлар эътирофича, турли темпераменгли шахсларга ижтимоий зарурият туфайли бир хил талаблар қўйилса у ҳолда инсоннинг темпераменти имкониятлари билан жамият талаблари ўртасида мураккаб зиддиятлар, низоли вазиятлар вужудга келиши мумкин эмиш. Шунини таъкидлаш жоизки, Кречмер билан Шелдоннинг темперамент тўғрисидаги назарияси бир мунча баҳслидир, чунки темпераментнинг нерв системаси умумий типининг хусусиятларига боғлиқлигини акс эттирувчи омилларни тушунтиришга зайифлик қилади. Шунингдек, мазкур таълимот темпераментининг келиб чиқишини тушунтиришга ролига бирёқлама орттирма баҳо беодаи. Шунини унутмаслик керакки, организмнинг умумий тузилиши дарҳақиқат нерв системасининг типига ва темпераментга муайян даражада таъсир ўтказиши мумкин. Чунки нерв системасининг хусусиятлари модда алмашиш ички секреция безлари фаолиятининг индивидуал хусусиятларига мувофиқдир. Демак, темпераментнинг вужудга келишида организмнинг умумий тузилиши эмас, балки нерв системасининг генотиби ёки умумий типини муҳим аҳамият касб этади.

Шунга қарамай темпераментнинг физиологик асоси нерв системасининг умумий типидан иборат бўлса-да, лекин унинг психологик тавсифини таҳлил қилиш учун нерв системасининг

хусусиятларини билиш ҳозирги давр талабиг жавоб бермайди. Мисол учун, ғайратлилик, барқарор кайфият, юқори фаоллик, ҳаракат тезлиги кўзғолиш кучига боғлиқдир, лекин унга ҳар хил психик хусусиятлар ҳам тааллуқлидир (сезги хусусиятлари, хаёл образлари ёрқинлиги ва ҳоказо). Темпераментнинг муайян хусусияти нерв системаси умумий типининг бирорта хусусиятига алоқадор бўлмасдан, билки бир турким хусусиятига боғлиқдир. Психологияда бирор тобе ўзгарувчи бир нечта мустақил ўзгарувчиларга алоқадор бўлса ёки танҳо (ёлғиз) мустақил ўзгарувчи бир турким тобе ўзгарувчига боғлиқлиги ўрнатилса, бундай тобелик кўпёклама тобелик дейилади. Худди шу боис, темпераментнинг психологик хусусиятлари нерв системаси умуман типининг физиологик хусусиятларига кўпёклама тобедир. Невр системаси умумий типининг физиологик тадқиқотлари темперамент пайдо бўлиши қониниятларини тушунишга камлик қилади, шунинг учун бу соҳада физиологик изланиш ўтказиш унинг психологик моҳиятини текширишни тақазо этади.

Темперамент типалогияси мабодо инсонлар темпераментлари бўйича қиёсланса, у ҳолда унинг хусусиятлари жихатидан ўзаро ўхшаш шахсларнинг гуруҳи мавжудлиги намоён бўлади. Бу аснода эраמידан олдинги даврда ҳам темперамент типлари тўғрисида материаллар тўпланган. Уларда темперамент типининг дейилганда, инсонларнинг муайян гуруҳларини тавсифловчи психик хусусиятларнинг йиғиндиси (мажмуаси) англашилган. Ҳозирги даврда темперамент типининг деганда, маълум инсонлар гуруҳи учун умумий бўлган хусусиятларнинг содда мажмуаси эмас, балки мазкур хусусиятларининг қонуний, зарурий ўзаро боғлиқлиги тушунилади. Темперамент типининг тавсифловчи хусусиятларнинг қонуний тарзда ўзаро боғлиқлиги турлича акс этиши мумкин.

Темпераментнинг айрим хусусиятларини у ёки бу ташқи кўринишига қараб ўлчаш мумкин. Шахснинг шиддатлик (тезлик, импульсивлик) даражасини иккита ҳаракатдан биттасини танланмайдиган ҳаракатга нисбатан қанча вақт мобайнида қарор чиқаришга қараб аниқлаш мумкин. Агар ушбу йўсинда темпераментнинг бир нечта хусусиятлари ўлчанса, у ҳолда унинг бир хусусияти қанча кўп миқдорда ифодаланса темпераментнинг бошқа хусусиятининг шунча кўп ёки, аксинча оз акс этиши кузатилади.

Ҳар қайси тип учун ўзига хос хусусиятларининг ўзаро алоқаси, ҳар бир алоҳида хусусиятнинг сифат тавсифи темперамент типининг

бошқа хусусиятлари билан боғлиқлиги ҳам акс этади. Масалан, ўзини тута билмаслик ёки ўзини тута билиш темпераментнинг битта тип учун: а) эхтирослик шиддат, б) жазава ва жаражадаги мунозанаатсизликдир; бир хил тип учун ўзини тута билиш-эмоционал-иродавий бир меёрда тутиш бўлса, бошқа учун у улуғворлик ва вазминлик намунаси дир.

Темперамент типларини психик хусусиятлар ўртасидаги қонуний муносабатлар тарзида тушуниш Гиппократ томонидан талқин қилинган темперамент туғрисида тушунча маъносига мос тушади. Лекин у ушбу тушунчани юнонча красис сўзи билан белгиланган ва у латинча temperament атамасига мос бўлиб, нисбатан, муносабат деган маънони англатади. Нерв системасининг умумий типлари билан физиологик жиҳатдан темперамент типлари И. П. Павловдан кейин гиппократ типлари, яъни сангвиник, холерик, флегматик, меланхолик деб атала бошланган. Лекин бу тушунчалар ҳозирги замон психологик маълумотлар муносабати билан янгича мазмун ва моҳият касб этган. Шу боисдан нерв системасининг тўртта тип тип темпераментнинг тўртта типига боғлиқ деб эътироф этишимизга ҳаққимиз йўқ, чунки улар гиппократча типларнинг айримлари, холос. Шунинг учун янги омиллар мазкур типларнинг психологик тавсифини қайта таҳлил қилишни тақозо этади.

Темперамент типларининг психологик тавсифи қуйидаги муҳим хусусиятлар ёрдами билан аниқланиши мумкин:

1. Сензитивлик (лотинча sensus сезиш, ҳис қилиш деган маъно англатади). Сензитивлик юзасидан инсонда биронта психик реакцияни ҳосил қилиш учун зарур бўлган ўта кучсиз ташқи таассурот кучига қараб мулоҳаза юритилади жумладан, сезгиларнинг пайдо бўлиши учун керак қўзғовчининг озгина кучи (уларнинг қуйи чегараси), эҳтиёжлар қондирилмаслигининг сезилар-сезилмас даражаси (шахсга руҳий азоб берувчи) мужассамлашади

2. Реактивлик. Бу тўғрида айнан бир хил куч билан таъсир этувчи ташқи ва ички таассуротларга шахс қандай куч билан эмоционал реакцис қилишига қараб муносабат билдирилади. Реактивликнинг ёрқин рўёбга чиқиши –эмоционаллик, таъсирланувчанлик ифодаланиши дир.

3. Фаоллик. Бу борада инсон қандай фаоллик даражаси билан ташқи оламга таъсир этиши ва мақсадларни амалга оширишда объектив ҳамда субъектив қарама-қаршиликларни фаоллик билан енгишига қараб фикр юритилади.

4. Реактивлик билан фаолликнинг ўзаро муносабати. Одамнинг фаолияти кўп жиҳатдан нимага боғлиқлигига биноан, чунончи тасодифий тарздаги ташқи ва ички шароитларда (кайфиятга, фавқулоддаги ҳодисаларга) ёки мақсадларга, эзгу ниятларга, хоҳиш-интилишларга кўра фикр билдириш назарда тутилади.

5. Реакция темпи. Турли хусусиятли психик реакциялар ва жараёнларнинг кечиши тезлигига, бинобарин, ҳаракат тезлигига, нутқ суръатига, фаросатлилика, ақл тезлигига асосланиб хулоса чиқарилади.

6. Ҳаракатларнинг силлиқлиги ва унга қарама-қарши сифат ригидлик (қотиб қолганлик). шахснинг ўзгарувчан ташқи таассуротларга қанчалик енгиллик ва чаққонлик билан мувофиқлашишига (силлиқлик билан мослашишга), шунингдек, унинг хатти-ҳаракатлари қанчалик суст ва заифлиги (ригидлиги-қотиб қолганлиги) нисбатан баҳо беришдан иборатдир.

7. Экстравертированлик ва интравертированлик. Шахснинг фаолияти ва реакция кўп жиҳатдан нималарга боғлиқлигига, чунончи фавқулоддаги ташқи таассуротларга (экстравертированлик) ёки, аксинча, тимсолларга, тасаввурларга, ўтиш ҳамда келажак билан уйғунлашган мулоҳазаларга (интровертированлик) тааллуқлигига асосланган ҳолда муносабат ифодасидир.

Сангвиник-жуда фаол, ҳар бир нарсага ҳам қаттиқ кулаверади; ёлғон далиларга жаҳли чиқади. Атрофдаги нарсалар, маърузалар диққатини тез жалб этади. Имо-ишораларни кўп ишлатади, чехрасига қараб кайфиятини англаб олиш қийин эмас. Жуда сезгир бўлишга қарамай, кучсиз таъсир (қўзғатувчилар) ни сеза олмайди, серғайрат, ишчан, толиқмас. Фаоллик билан реактивлик муносанати мувозанатида, имтизомли ўзини тия билади, бошқара олади. Хатти-ҳаракати жўшқин, нутқ суръати тез, янгиликни тез пайқайди, ақл идроки тирак, топқир, қизиқишлари, кайфияти, интилишлари ўзгарувчан. Кўникма ва малакаларни тез эгаллайди. Кўнгли очик, дилкаш, мулоқатга тез киришади. Хаёлати (фантазияси) юксак даражада ривожланган: ташқи таъсирларига ҳозиржавоб ва ҳоказо.

Холерик-суст сензитивлик хусусиятига эга. Жуда фаол ва реактив. Кўпинча реактивлиги фаолликдан устун келади. Бетоқат, серзарда, тинимсиз.

Сангвинликка қараганда силароқ, лекин кўпроқ қотиб қолган(ригидроқ).

+изиқишлари, интилишлари барқарор, хатти-ҳаракатларда қатъийлик мавжуд. Бироқ диққатни бир жойга тўплашда қийналади. Нутқ суръати тез ва ҳоказо.

Фигматик-сентизивлиги суст, ҳис-туйғуси (эмоцияси) кам ўзгарувчан, шунга кўра бундай шахсни кулдириш, жаҳлини чиқариш, кайфиятини бузиш қийин. Кўнгилсиз ҳодиса ҳаф-ҳатар ҳақидаги хабарга хотиржамлик билан муносабатда бўлади. Вазмин, кам ҳаракат. Имо-ишораси, мимикаси кўзга яққол ташланмайди. Лекин серғайрат, ишчан, фаол, чидамли, матонатли. Нутқ ваҳаракат суръати суст. Фаросати қийикроқ. Диққатни тўплаши осойишта. +отиб қолган (ригит). Диққатни кўчириш қийин. Интеравертиравонлашган, кам гап, ичимдан топ. Янгиликни қабул қилиши мураккаб. Ташқи таассуротларга сустлик билан жавоб беради(қайтаради).

Меланхолик-сентизивлиги юксак. Тортинчоқ, ғайратсиз. Аразчан, хафахон. Жимгина йиғлайди, кам кулади. +атъийлиги ва мустақиллиги заиф. Тез толади. Ортиқча ишчан эмас. Диққати барқарор. Ҳис-туйғуси суст ўзгаради. +отиб қолган (ригид). Интеравертированлашган.

Психологик маълумотлар этироф этилишича, ирсият ва турмуш шароитлари темперамент типлари ўртасидаги тафовутларининг сабабчисидир. Шунинг учун ирсий физиологик хусусиятлари бир хил ва битта тухимдан яралган (гомозигот) эгизакларнинг темперамент хусусиятларини иккита тухимдан вужудга келган (гетерозигот) эгизакларнинг темперамент хусусиятлари билан қиёсланса, бу омил тасдиқланиши мумкин. Маълумотларга қараганда гетрозегот эгизаклардан фарқли ўлароқ, гомозигот эгизаклар темперамент хусусиятлари шунчалик ўхшашки, хатто улар ирсият йўли билан берилиш омилларини 85% тасдиқлаш имкониятига эга. Тарбиявий муҳит турлича бўлишига қарамай, ўхшашлик сақланиб қолиши тажрибаларда кўп марта текширилган. Лекин темпераментнинг айрим хусусиятлари ўзгариши тўғрисидаги маълумотлар инкор этилмайди, унга фавқулоддаги ташқи ҳамда ички шароитлар кескин таъсир ўтказди (масалан, тоғ шароити, хавф-хатар мавжудлиги ва ҳоказо).

Шуни эсда сақлаш жоизки, темпеармент айрим хусусиятларнинг турмуши шароити билан тарбиявий таъсирида ўзгариши жараёни темперамент типларининг таккомиллаштирувидан фарқлай олиш шарт. Маълумки, темперамент типи унга мутаносиб хусусиятлари бирданига пайдо бўлган нарса эмас, чунки нерв системасининг таккомиллашуви умумий қонуниятлари темпераментга ҳам таъсир

ўтказиб, ўз измини қолдиради. Шахснинг камолотигабиноан, темперамент хусусиятлари ренв системасининг такомиллашуви билан боғлиқ разда рўёбга чиқа боради ва мазкур жараён темперамент ривожини узил-кесил ҳал қилади.

Шуни таъкидлаш ўринлики, темпераментни фаолият талабларига мослаштириш (мувофиқлаштириш) имконияти мавжуддир. Чунки ҳар қандай фаолият психик жараёнлари динамикасига муайян талаблар тизимини қўяди. Чунончи: 1) касб-хунарларнинг инсонлар темпераментига мос турини танлаш керак, чунки уларнинг психик хусусиятларига мутаносиб касбни танлаш профессионал танлаш дейилади; 2) шахсларнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш жоиз; 3) темпераментга хос камчиликларни (салбий иллатларни) бартараф этиш лозим; 4) инсонларда индивидуал услубни шакллантириш зарур. Шахснинг фаолиятига онгли, фаол ва ижодий муносабатда бўлиши муваффақиятлар гаровидир.

Фаолиятнинг индивидуал услуби инсонда ўзидан ўзи вужудга келмайди, у шахс камолотининг барча босқичларида (боғча ёшидан эътиборан то касбий маҳорат эгаллангунга қадар) шаклланиб боради. Инсоннинг темпераментини фаолиятнинг зарур талабларига мослаштириш орқали унда индивидуал услуб таркиб топтирилади. Худди шу боисдан, фаолиятнинг индивидуал услубий дейилганида, шахс учун ўзига хос ва муваффақиятга эришишнинг мақсадга мувофиқ йўллари индивидуал тизими тушунилади.

III БОБ

ХАРАКТЕР

1. Характер ҳақида умумий тушунча.

Ижтимоий турмушда ҳаёт ва фаолият кўрсатаётган ҳар қандай шахс ўзининг индивидуал психологик хусусиятлари билан бошқа инсонлардан ажралиб туради ва бу фарқлар унинг характер хислатларида ўз ифодасини топади. Характер тушунчаси юнонча сўз бўлиб, «charakter» босилган таъма ёки қиёфа, хислат деган маънони англатса-да, лекин у психологияда торроқ мазмунда қўлланилади. Худди шу боисдан инсоннинг барча индивидуал хусусияларини характер хислати таркибига киритиб бўлмайди, чунончи, ақлнинг тийраклиги, топқирлиги, хотиранинг барқарорлиги, кўришнинг ўткирлиги идрокнинг танловчанлиги сингари индивидуал психологик хусусиятлар бунга ёрқин мисолдир.

Психология фанида характерга турлича таъриф берилишига қарамай, унинг асосий белгилари таъкидланиши билан бир-бирига моҳияти билан мувофиқ тушади. Масалан, шахс хулқининг типик усуллари билан боғлиқ, фаолият, муаммолари ва муносабатда намоён бўлувчи, мужассамланувчи, унинг барқарор индивидуал хусусиятлари мажмуаси характер дейилади. Шахснинг табиатга, жамиятга, ўзига, ашёларга (нарсаларга) нисбатан муносабатлари асосий ва муҳим белгиси бўлиб ҳисобланади. Одатда шахснинг муносабатлари характер хислатларининг индивидуал ўзига хос хусусиятларини икки хил йўсинда аниқлаш имкониятига эга.

1. Шахс характерининг хусусияти рўёбга чиқадиган ҳар қандай вазият, шароит, ҳолат, муҳит ҳиссий кечинмаларнинг индивидуал ўзига хос хислати унинг муносабатларига боғлиқ. Мисол учун, ишлаб чиқаришга яқинда келган А. Б. нинг характер хислати мана бундай рўёбга чиқади: корхона маъюс, ўзини жасоада нохуш сезади, тортинчок, раҳбар ва ҳамкасабаларидан чўчийди, хонадонида (махаллада) ва тенгдошлари даврасида кўтаринки руҳда, кайфияти аъло даражада, улар билан муносабати илиқ, вақтичоғ, ўзини атрофдагиларга яқин тутади. Ушбу ҳодисани тўғри баҳолаш учун А. Б. нинг характер хислатларини аниқлаш, унинг намоён қилган ҳаракатлари ва қилиқларини тасвирлаш билан чекланиб қолмасдан,

балки бир нечта ҳолатдаги ҳиссий кечинмаларни яққол таҳлиллаш ҳамда воқеликни тўғри тушунтиришга эришиш лозим.

2. Ҳар қандай фавқулоддаги типик ҳолатдаги (муҳитдаги) ҳаракатнинг сифатлари ҳамда индивидуал ўзига хос усуллари шахснинг муносабатларига тааллуқлидир. Жумладан, юқорида келтирилган мисолда А. Б. нинг характери унинг ўзини ишхонада ҳамда маҳаллада тутишида ўз ифодасини топади. Шу билан бирга характернинг хислати ҳисобланмиш меҳнатсеварлик: а) меҳнат инсонларга роҳат туйғуси келтиришида, ишсизликда афсус чекишида; б) атроф-муҳитдаги нарсаларга диққатини чалқитмай, вақтни беҳуда сарфламай, вужуди билан виждонан меҳнат қилишида рўёбга чиқади.

3. Шахс ҳаракатларининг сифати ва уларнинг оқилона усуллари нафақат унинг муносабатларига алоқадор, балки инсоннинг иродавий, ҳиссиёти, диққати, ақлий сифатларига ёки психик жараёнларининг индивидуал хусусиятларига ҳам боғлиқдир. Чунончи, меҳнатда кўзга ташланадиган тиришқоқлик, пухталиқ меҳнатга нисбатан ижобий муносабатни акс эттиришга эмас, балки бошқа омилларга: а) диққатнинг тўпланишига (марказлашувига), б) ҳаракатларнинг аниқлиги, мақсадга йўналганлиги, в) иродавий зўр беришга, г) усуллар маҳсулдорлигига, д) ақлнинг тийрақлигига боғлиқ. Характернинг ақлий, ҳиссий, иродавий хислатларига ажратишни ҳаракат усулларида ҳамда хилма-хил руҳий жараёнларнинг устиворлик қилувчи таъсиридан келиб чиққан ҳолда амалга ошириш мумкин.

Характер хислатлари шахсни муайян фаолиятга чиқиши мумкин. Маълумки, характернинг аксарият хислатлари шахснинг хатти-ҳаракатлари муваффақиятини белгиловчи туртки ва фаол майллар бўлиб ҳисобланади. Одатда шахслар ўзаро ўхшаш шароитларда бир хил мотивлар ва муносабатларга асосланиб, аниқ мақсадга интилиб, мақсадга эришишга мутаносиб ҳаракат усулларига нисбатан мойилликни намоён этадилар. Мойилликлар негизида характер хислатларининг ундовчанлик кучи вужудга келади ва унинг таъсири туфайли инсон табиий шароитга зид, мақсадга номувофиқ ҳаракат усулларида фойдаланади.

Шахс баъзида ўз характер хислатидан афсусланади, лекин бошқача ҳаракатни амалга оширишни уйдасидан чиқмайди. Хорижий психологларнинг тасдиқлашича, айрим инсонлар фаолиятида муваффақиятсизликдан хавсиранишга қараганда, улар ўз ютуқларини юксакроқ қадрлайдилар ва юқори баҳолайдилар. Муваффақиятсизлик

улар учун ҳалокатли ҳодиса эмас, шунинг учун «таваккалчилик»ка қўл уришида давом этаверадилар. Бошқа тоифадаги одамлар муваффақиятсизликдан чўчийдилар, ўта эҳтиёткор бўладилар, қийинчиликдан юз ўгиради, енгил ишга қўл уришни лозим топадилар.

Мақсадга номувофик, лекин шахс учун ўзига хос ҳаракат усуллари танлашга мойиллик кучли иродавий зўр бериш шароитларида, жиддийлик (зўриқиш) вазиятларида ёрқин акс этади. Инсон учун ўзига хос ҳаракат усули фавқулоддаги шароитда мақсадга мувофик келса, у ҳолда ўз хислатига номувофик, бир хил йўсиндаги усулларидан фойдаланишга қараганда кўп куч-қувват, қатъийлик, ишчанлик намойиш қилинишни маъқул топади. Мабодо характер хислатлари талабига (объектив) шароит талабига қарши ҳаракат қилишга ундаса, унинг хислатлари ўзига ҳалақит ва панд беради. Характер хислатлари шароит вазият талабларига мувофик тушса, у ҳолда бунда шахс ижобий фаолият кўрсатади, бутун куч-қувватини жамлаб ҳаракат қилишга имкон туғилади.

Шундай қилиб, ҳаракат хислатлари шахсни муайян йўсинда интилишига, баъзида шароитга зид ҳаракат қилишга ундаш билан бирга, улар мураккаб вазиятларда ёрқин рўёбга чиқадалар. Ҳаққонийлик, дадиллик, тўғрилиқ шахсни ноҳуш кечинмаларга олиб келишига қарамай, унидавраларда ҳақиқатни тик айтишга ундайди, собитқадамликни шакллантиришга хизмат қилади.

2. Характернинг физиологик асослари.

Характер хислатлари келиб чиқишининг муҳим физиологик шароитларидан бири-характер хусусиятларининг физиологик ҳамда психологик жиҳатдан ифодаланиши ўртасидаги ўхшашлик бўйича тахминий хулоса чиқаришдир. Маълумки, И. П. Павлов илмий мактаби материалларида эътироф этилишича, лаборатория шароитида овқатланиш орқали, шунингдек, терига электр токи билан таъсир қилиш туфайли мустаҳкамлашда айнан бир ҳайвонда бир хил шартли қўзғовчига жавобан икки хил динамик стереотиплар ҳосил бўлиши мумкин. Ҳаракат стереотиплар ва сўлак ажратишдан иборат ижобий ва тоmozланиш шартли реакциялари билан жавоб қайтаради. Терига электр токи билан таъсир қилиш шароитида эса қўзғовчиларнинг ўзига мудофаа ҳаракатлари стереотиплари реакцияси билан жавоб беради. Бу ҳодисалар негизида ётган физиологик механизм кўчириш механизми дейилади. Кўчириш механизмининг моҳияти шуки, шароитда боғлиқ тарзда марказий нерв системасида ҳар хил

функционал ҳолат пайдо бўлади, чунончи, овқатланишда овқатланишнинг марказларида кучли қўзғалиш юзага келади ва бундай овқатланиш билан боғлиқ даминанта туғилади. Терига электр токи билан таъсир қилишда мудофаа билан боғлиқ ҳаракат марказлари кучли қўзғалиши туфайли муҳофаза (мудофа) доминантаси вужудга келади.

Ҳайвонлардаги мазкур ҳодисаларнинг шахс характерининг хислатлари намоён бўлиши билан ўхшашлиги мавжуд: 1) улар ҳайвонлар ва одамлар учун стереотип хусусиятга эга; 2) шароитга боғлиқ ҳолда одамларда ва ҳайвонларда бир қўзғовчига жавобан хилма-хил стереотип хусусиятли реакциялар тизими вужудга келади; 3) функционал ҳолатлар ҳар иккаласида ҳам барқарор ва доимий хусусият касб этади. Функционал ҳолатлар ҳосил бўлишининг ташқи омилларига асосланиб; характер хислатлари шакллантиришнинг физиологик шароитларидан бири-кўчиш механизми асосида динамик стереотипларнинг вужудга келишидир.

Характер хислатларининг динамик стереотипларга боғлиқ нерв системасининг шартли рефлектор функционал ҳолати шахснинг шароитга нисбатан турлича муносабатига боғлиқдир. Масалан, тажрибага нисбатан текширилувчи муносабати ўзгартирилса, унда нерв жараёнларининг қўзғолувчанлиги, ҳаракатчанлиги, тўхталиши кучаяди, демак нерв системасининг функционал ҳолати ўзгаради. Шундай қилиб, характер хислатларининг асоси кўчиши механизми инсонларда ҳайвонларникидан кескин тафовутланади, чунки унда иккинчи сигнал системаси ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади.

Характер хислатларининг намоён бўлиши билан нерв системаси қийинлашса, у ҳолда биринчисининг рўёбга чиқиши ўзгача физиологик шароитга асосланиши кўриш мумкин. Собиқ совет психологиясида таъкидланишича, нерв системаси умумий типининг зид хусусиятлари психологик жихатдан зид ҳаракат усулларига мос тушади. Б. М. Теплов, В. С. Мерлин, Е. А. Климовларнинг тадқиқотларида, ўқиш, спорт ва меҳнат фаолиятларида ҳаракат усулларининг индивидуал фарқлари аниқланган. Худди шу боис характер хислатлари пайдо бўлишнинг ўзгача физиологик шароити нерв системаси умумий типининг хусусиятлари ҳисобланади. Маълумки, нерв системасининг умумий тип-бу темпераментнинг физиологик асоси ҳамдир. Шунинг учун темперамент тип-бу характернинг индивидуал ўзига хос хислатларининг рўёбга чиқишидаги муҳим психологик шароитлардан бири бўлиб ҳисобланади. И. П. Павлов тажрибасининг кўрсатишича,

муайян тизимда ташқи таъсир ҳукм сурганда нерв системаси умумий типининг хусусиятларига тааллуқли динамик стереотипнинг шаклланишига қулайлик вужудга келтириши ёки, аксинча, халақит бериши мумкин.

3. Характер тузилиши ва хусусиятлари

Шахснинг характери тузилиши турли хусусиятларнинг тасодифий йиғиндисидан иборат эмас, балки ўзаро бир-бирига боғлиқ, ҳатто тобе яхлит тизимдан таркиб топади. Характер хислатларининг муайян қисмида хабардор бўлишлик нотанишларни ташхис қилиш имкониятини яратади. Мисол учун, шахснинг шуҳратпарастлиги маълум бўлса, унинг дили (кўнгли) қоралиги юзасидан тахмин қилиш мумкин ёки инсон камтар, мўмин, ювош хусусиятли бўлса, албатта у кўнгилчан эканлиги кўнглимизга келади.

Одатда психик хусусиятларнинг ўзаро боғлиқ тизими симптомокомплекслар (омиллар) дейилади. «Симптом» юнонча *symptoma* белги, мос тушиш, «комплекс» латинча, алоқа, мажмуа деган маъно англатади. Мисол учун, қарама-қарши симптомокомплекслар ҳақида мулоҳаза юритилса, у ҳолда инсонларда бу тизим ўзига ишониш, ўзидан мағрурланиш, мақтанчоқлик, ўзбирармонлик, уришқоқлик, кексайиши кабилар бирикмасида юзага келади. Бошқа тоифадаги шахслар ўзларининг камтаринлиги, кўнгилчанлиги, илтифотлилиги, дилкашлиги, ҳаққонийлиги билан ажралиб турадилар. Воқеликка шахснинг бир хил муносабати характер хислатларининг ўзаро бир-бирига боғлиқлигини билдиради.

Шахснинг муносабатларини акс эттирувчи характер хислатларининг тўртта тизимга ажратиш қонуний ҳолатга айланган:

1. Жамоага (гурухга) ва баъзи бир инсонларга нисбатан муносабатни ифодаловчи хусусиятлар: яхшилик, меҳрибонлик, талабчанлик, такабурлик ва бошқалар.

2. Меҳнатга нисбатан муносабатларни мужассамлаштирувчи хусусиятлар: меҳнатсеварлик, дангасалик, виждонлилиқ, маъсулиятлиқ, маъсулиятсизлик кабилар.

3. Нарсаларга нисбатан муносабатни акс эттирувчи хусусиятларб озодлик, ифлослик, аяш, аямаслик ва ҳоказо.

4. Шахснинг ўзига нисбатан муносабатларини ифодаловчи хислатлар: иззат-нафслиқ, шуҳратпарастлик, мағрурлик, такобирлик, димоғдорлик, камтаринлик, самимийлик ва бошқалар.

Шартли равишда қабул қилинган «шахс ва атроф-муҳитдаги инсонлар» симптомокомплекси ўз таркибига нафақат бошқа шахсларга нисбатан муносабатларни, балки ўзига қаратилган муносабатларни мужассамлаштирувчи хислатлар ҳам киради, чунончи, ўзига ишонч, ўз бирармонлик, ўзига бино қўйиш, мақтанчоқлик ёки аксинча хусусиятлар шулар жумласидандир. Шундай қилиб, "«ахс ва атроф-муҳитдаги инсонлар"»деган шартли ном берилган хислатлар тизими ўзга кишиларга, жамоа (гурух) аъзоларига ва ўзига нисбатан муносабатларни ифодаловчи хусусиятларни ырлаштиради. Турлича муносабатлар ўзаро бир-бирига боғланган тарзда муайян тизимни ташкил қилади, натижада «мен-Биз» муносабати ўзаро ўрин алмаштириб туради, яъни ўзига қаратилган муносабат гуруҳий хусусият касб этади.

5. Шунинг учун шахснинг турлича муносабатлари ўзаро боғлиқлиги унинг характери тузилиши хусусиятлари билан уйғунлашиб кетади. Умумий ва хусусий муносабатлар характер хислатлари билан бирлашган ҳолда муайян аҳамият касб этади. Худди шу боисдан инсоннинг характери нисбатан бутун, яхлит хусусиятга эга. Шахс муносабатларининг келиб чиқишига асосланиб, улар марказий (асосий) ва уларга тобе, ҳосилавий муносабатларга ажратилади. Шахснинг марказий (асосий) муносабатлари ижтимоий муносабатлар билан белгиланганлиги туфайли, бундай муносабатлар ҳаминша социал-типик хусусиятга эгадир. Масалан, ижобий хислатлар мужассамлашган шахснинг асосий муносабатлари ўзга одамларга, жамоа (гурух)га нисбатан муносабатларида ифодаланади. Шундай қилиб, характер хислатларининг индивидуал ўзига хослиги, бетакрорлигига қарамай, унинг негизи тузилишида ҳамма вақт шахснинг социал-типик марказий (асосий) муносабатлари ётади.

Характернинг тузилиши қонуниятларидан келиб чиққан ҳолда муҳим тарбиявий хулосалар чиқариш мумкин. Характер хислатларининг баъзи нуқсонларини (қўполлик ва ёлғончиликни) бартараф қилиш, унинг ижобий хусусиятларини (хушфееьлик ва ҳаққонийликни) шакллантириш муддаоси режалаштирилган дастурда амалга ошириб бўлмайди. Чунки инсонларга нисбатан тўғри муносабатни таркиб топтирмай туриб, иллатга қарши курашиб, ижобий фазилатни шакллантира олмаймиз. Шу нарса маълумки, шахсда ўзаро бир-бирига боғлиқ хусусиятларнинг яхлит бир тизимини мазкур топтириш мумкин, холос. Мазкур жараёнда хусусиятлар тизимини шакллантиришнинг муҳим шартларидан бири-

бу шахснинг марказий (асосий) муносабатларини таркиб топтиришдан иборатдир.

Шахс характерининг яхлитлиги бус-бутунлиги мутлоқ нарса эмас, албатта, чунки инсоннинг асосий муносабатларидан бири бошқа барча муносабатларни тўла белгилай олгандагина характер мутлоқ хусусият касб этади. Лекин шахснинг муносабатлари ижтимоий муносабатларининг акс эттирилишидан иборатлиги туфайли унинг муносабатлари билан характер хислатлари ўртасида зиддият ҳукм суради. Бундан хулосага келган ҳолда шахснинг характери нисбий жиҳатдан яхлитдирдейишимиз мумкин, бироқ унинг бир бутунлиги ҳам индивидуал, ўзиги хос хусусиятга эгадир. Яхлитлик нуқтаи назаридан қараганда, турли қарама-қарши хусусиятли шахслар қаршиликлар оқибатида ҳаракатларда ва инсон ҳулқида шундай ҳолат ҳосил бўлади ва ижтимоий-ахлоқий меъёрларни бузишини юзага келтиради. Бундай вазиятларда ҳаракатдаги камчиликлар билан курашишнинг асосий йўли –би шахс характеридаги қарама-қаршиликларни енгишга ўрганишдир.

Характернинг тузилиши баъзи хислатларининг ўзаро боғлиқлиги билан эмас, балки унинг яхлитлигига мутаносиб хусусиятлар билан тавсифланади. Характер тузилишининг қаторига уларнинг чуқурлик даражаси киради ва шахснинг асосий муносабатлари билан белгиланади. Инсоннинг бошқа одамларга, жамоага, меҳнатга нисбатан фидоий муносабатда бўлишида белгиланувчи хусусиятлар чуқурроқ хусусиятлар дейлади. Мазкур мезонга қараб шахсларнинг фарқланишини юзаки тасаввур қилмаслик керак, чунки инсонга бериладиган тавсифнома симтомокомплексларни таъкидлаб ўтиши билан чекланмаслиги лозим. Акс ҳолда шахснинг психологик қиёфасининг тавсифномаси: биринчидан, симтомокомплексларни чуқурроқ жойлаштиришни, иккинчидан, муайян даражада чуқурроқ мужасамлаштиришни, учунчидан, бир оз юзакироқ тизимни ажратишни тақозо қилади.

Характер тузилиши хусусиятлари жумласига фаолик ёки характер кучи киритилади ва шунга асосан инсонлар кучли ҳамда кучсиз характер турларига ажратилади. Шунингдек, характер тузилиши хусусиятлари таркибига- унинг барқарорлик ва ўзгарувчанлик даражаси ҳам киритилгандир. Характернинг барқарорлиги ҳам, ўзгарувчанлиги ҳам мослашиши фаолиятининг зарурий шартларидан ҳисобланади. Шахснинг характер хусусиятлари турлича турмуш шароитларида, қаршилиқ қилувчи вазиятлари

учрашига қарамай, унинг хатти-ҳарактларини бошқаради. Шу боисдан инсон ташқи вазиятга боғлиқ бўлибгина қолмасдан, балки ташқи вазиятни унинг шахсан ўзи яратади, шунингдек, мақсадга мувофиқлаштиради.

Бундан ташқари, шахснинг турмушдага зарурий шароитларидан бири- бу характернинг муайян даражада пластиклигидир. Характернинг пластиклиги икки хил маъно касб этади. Характернинг пластиклиги унинг барқарорлиги сингари муҳитга фаол таъсир ўтказишнинг шартларидан ҳисобланади. Иш-амаллари мақсадга мувофиқ ва фойдали кечиши учун улар ўзгарувчан ташқи шароитга мослашишлари лозим. Характернинг пластиклиги, мустаҳкамлиги уни шакллантиришининг зарурий шарти саналади. Характернинг барқарорлиги, пластиклиги ўзига хос индивидуал хусусиятга эга бўлиб, уни тузилишининг хислати сифатида мужассамлашади.

Характер хусусиятларининг кучи ва барқарорлиги марказий тизимга боқлиқлигига биноан муайян даражада шахс муносабатларининг мазмуни билан белгиланади. Бироқ улар муносабатлар мазмунига боғлиқлигига қарамай, баъзан юзаки хусусиятга ҳам эга бўладилар.

4. Характернинг таркиб топиши.

Психологияда ирсият билан характерининг муносабати тўғрисида хилма-хил қарашлар мавжуддир (Кречмер, Шелдон ва бошқалар). Аксарият психологларнинг эътироф этишларича, организмнинг наслий хусусиятлари характер хислатларининг пайдо бўлишидаги шартларидан бири ҳисобланади, холос. Маълумки характер хусусиятлари ирсиятнинг биологик қонуниятлари билан эмас, балки ижтимоий қонуниятлар тавсифланади. Ушбу масалани ирсиятга боғлаб тушунтириши гомозигот эгизакларни ўрганиш орқали инкор қилинади, чунки уларнинг наслий хусусиятлари айнан бир хилдир. Улар темперамент хусусиятлари бўйича тубдан ўхшаш бўлсаларда лекин характер хислатларига кўра бир-биридан кескин фарқ қилидилар. Шунинг учун характернинг шахс турмуш шароитига боғлиқлигини: а) унинг физиологик асоси ҳам, б) ташқи таассуротлар тизими туфайли вужудга келадиган шартли рефлектор функционал ҳолати ҳам тасдиқлайди.

Характер таркиб топиши муайян қонуниятлар таъсирида амалга ошади. Характернинг ҳар бир хислати шахс муносабатларига боғлиқ бўлса улар ўз навбатида ижтимоий муносабатлар билан белгиланади.

Наслий хусусиятлари бир қил эгизакларда турлича ижтимоий муҳитда ҳар хил характер хислатлари шаклланади. Шу сабабдан ижтимоий тузимни тавсифловчи кенг ижтимоий муносабатлар шахсинг ижтимоий типик хусусиятларигина эмас, билки характернинг индивидуал хусусиятлари (хислатлари) таркиб топишига ҳам катта таъсир ўтказди. Ижтимоий муносабатларга бевосита ёки билвосита боғлиқ тарзда, оилада, болалар ва меҳнат жамоаларида ҳайрихоҳлик, ўртоқлик, ўзаро ёрдамлашиш, ҳамкорлик ёки, аксинча, жоҳиллик, золимлик, баджаҳиллик каби шахслар аро муносабатлар таркиб топа бошлайди. Оилавий муҳит, ундаги шахслар аро муносабатлар, фарзанларнинг миқдори, ёшидаги фарқи, низоли вазиятлар кўриниши, ота-она муносабатига асосланган ҳолда характернинг ўзига хос хусусиятлари шаклланади. Болалар боғчасидаги, мактабдаги шахслараро муносабатлар ҳам характернинг маҳсус хислатларини таркиб топтиради. Меҳнат жамоаларида, норасимй гуруҳларда ҳам характер хусусиятларида сезиларли ўзгаришлар юзага келади. Илк ёшлик даврида шаклланган характер хислатлари ниҳоят даражада барқарор бўлиб, уларга айрим ўзгаришлар киритиш жуда қийин кечади. Шахсда майилларнинг қондирилиши ёки қондирилмаслиги билан боғлиқ ҳолда таркиб топган муносабатлар ўзининг мустаҳкамлиги билан ажралиб туради. Характер хислатларининг чуққурлиги, барқарорлиги, доимийлиги кўп жиҳатдан шахс муносабатларининг онглилик даражасига боғлиқ. Инсоннинг ҳаққонийлик, меҳнатсеварлик хислатлари тасадифий таркиб топмаган бўлиб, унинг онгли қарашларига, ишонч ақидаларига мос тушса, у ҳолда ҳар қандай қийин ҳолатларда ҳам намоён бўлаверади. Мамлакатимиз фуқоролари характерининг кучи ва мустаҳкамлиги уларнинг истиқлол нашидасидадир ва ватанпарварлик юксак ҳис- туйғусидадир. Шундай қилиб, психиканинг индивидуал сифат хусусиятлари шахсинг ижтимоий-типик муносабатлари билан қўшилган тақдирдагина характер хислатларини белгилаш тавсифлаш имконичти вужудга келади. Психиканинг индивидуал хусусиятлари орасида темперамент хусусиятлари алоҳида аҳамият касб этади . Чунки характер билан темпераментнинг ўзаро муносабати уларни физиологик асослари билан белгиланади. Характер хусусиятларининг ташқи жиҳатдан намоён бўлиб айнан шу тарзда муайян вақт мобайнида кечиши диномик хусусият дейилади. Характер хислатларининг диномик хусусияти темперамент хусусиятларига боғлиқдир. Ана шу ҳолатга мувофиқ равишда темперамент

хусусиятлари ҳам характернинг маълум хислатларининг вақт давомида ташқи намоён бўлиб ўтиши ҳам темперамент типига боғлиқ.

Тараққиёт ва тарбиянинг ижтимоий шароитлари ҳамда уларнинг психиканинг ирсий индивидуал хусусиятлари билан ўзаро муносабати характер хислатларини тўғридан-тўғри тавсифламайди, балки шахснинг фаолияти орқали белгилайди. Унинг фаолиятига тааллуқли айнан бир хил ижтимоий шароитда ҳам худди шу бир хил ирсий хусусиятларидан турли характер хислатлари шаклланади. Худди шу боисдан характернинг ривожланиши шахснинг фаол фаолияти жараёнида унинг хатти-ҳаракатларига боғлиқ тарзда амалга ошади. Характернинг таркиб топишида фаол фаолиятнинг роли шундаки, худди шу фаол фаолиятига характернинг ифодаляйдиган ҳаракатнинг индивидуал ўзига хос усуллари таркиб топади. Ҳаракат усулларининг автоматлашуви муайян диномик стереотип ҳосил қилиниши билан боғлиқ шартли рефлектор функционал ҳолатнинг маҳсуласидир. Автоматлашувининг бир неча турдаги психологик механизмлари мавжуд бўлиб, улардан бири-бу одатлардир. Характер хислатлари таркиб топишининг муҳим шартларидан бири-бу хислатларни зарурий хатти-ҳаракатларда чидам билан машқ қилишдан иборатдир.

Характернинг таркиб топишида тақлидчанликнинг роли катта бўлиб, ҳаракат усуллари автоматлашувининг бош манбаи ҳисобланади. Таркиб топиш жараёнида тақлидчанликнинг аҳамияти кўп жиҳатдан ифодали хатти-ҳаракатларнинг шахс эмоционал (ҳиссий) кечинмаларига таъсири билан белгиланади. Тақлидчанлик хатти-ҳаракат намунасига тақлид қилиш учун мўлжалланган шахс муносабатлари томонидан мотивлаштирилгандагина характер хислатлари шакллантиришнинг шартига айланади.

Характернинг шаклланишида муайян психик фаолиятга яхлит объектив ва субъектив майллик тарзидаги кўрсатма бериш (установка) психологик механизм негизида юзага келган автоматлашиш муҳим аҳамият касб этади. Кўрсатма (установка) одатларидан фарқли ўлароқ, муайян ҳаракатларга тайёр туришигина бўлиб қолмай, балки билиш жараёнларига, ҳиссий ва иродавий реакцияларга ҳам тайёр туришликдир.

Характернинг ҳосил бўлишида низоли вазиятлар алоҳида аҳамият касб этади. Характер фақат мураккаб ва кескин вазиятларда (шароитларда) ёрқин намоён бўлибгина қолмасдан, балки мазкур

ҳолатларда у таркиб ҳам топади. Одатда характер хислатларининг ўзгаришидаги индивидуал фарқлар шахснинг низоли вазиятлардан чиқиш учун қандай йўл-йўриқ топишига боғлиқ, бинобарин, инсон шароитдан келиб чиқиб, қандай хатти-ҳаракатни амалга оширишга қарор қилади. Шундай қилиб, шахс ўзининг бутун ҳаёти ва фаолияти давомида ўз хатти-ҳаракатлари, одатлари билан ўз характер хислатларини ўзи яратади ва уларни бошқаришга одатланади.

IV БОБ

+ОБИЛИЯТЛАР

1. +обилиятлар тўғрисида тушунча.

Харидор дўконда товарларни кўздан кечирлаётиб, бир хил матодан тайёрланганига қарамай, уларга ҳар хил баҳо беради, бир тикувчини мақтайди, иккинчисига эса эътирозлар билдиради. Шунингдек, уларга баъзи бир таклифлар беради, ташқи кўриниши бежирим бўлиши, чидамлилиги ошиши тўғрисида мулоҳазалар юритади, яъни улардан бириси қониқтиради, иккинчиси эса ижобий баҳо олиш имкониятидан маҳрум бўлади. Талаблар ҳар хил турдаги танловларда, олимпиада ва универсиадада иштирок этадилар, улардан биттаси муваффақиятга эришади, ҳатто ғолибликни қўлга ҳам киритади. Бу психологик ҳодиса ёки воқелик нимадан далолат эканлигини аниқлаш орқалигини билим даражаси, қобилият кўрсаткичи, муваффақият механизми, малака ёки кўникмалар барқарорлиги юзасидан мулоҳаза юритиш мумкин холос.

+обилиятлар тўғрисида умумий тушунчани вужудга келтириш учун уларга алоқадор омиллар, таркиблар бўйича айрим маълумотлар келтириш мақсадга мувофиқ: а) қобилиятлар шахснинг психологик хусусиятлари эканлиги; б) мазкур хусусиятларга билим, кўникма, малака орттириш боғлиқ; в) ушбу хусусиятларнинг ўзи билим, кўникма ва малакаларга тааллуқли эмасдир. Юқоридаги воқеликларнинг таҳлилидан келиб чиқилганида, товарга берилган баҳо, танловлардаги муваффақиятли ёки муваффақиятсиз иштирок этишга асосланиб, шахсларнинг қобилиятлари юзасидан қатъий қарор келиниши мумкин эди. Психологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, олий таълим жараёнида ўзлаштириш кўрсаткичи бўйича «ўртамиёна» талаба кейинчалик ижобий томонга ўзгариши, бошқа соҳа (тармоқ)да юксак натижаларга эришиши, ҳатто мутахассислигига ёндош ихтисосликда ўзини кўрсатиши мумкин. Таълим ва ижтимоий турмушда ўқувсиз, «Яроқсиз» деб баҳоланган инсонлар кейинчалик бирон-бир соҳанинг етакчи мутахассиси сифатида элга талинилиши, юқори лавозим эгаллаши, тадбиркор шахс сифатида камол топиши ҳодисаси тажрибада кўп учрайди. Шунинг учун билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш (ўзлаштириш) жараёнида қобилиятлар намоён бўлса-да, лекин улар билим, кўникма, малакаларга бевосита

тааллуқли эмасдир худди шу боисдан, улар бир-бири билан ўзаро муносабат ва нисбатан нуқтаи назардан таҳлил қилинганида қобилиятлар билан билимлар, қобилиятлар билан кўникмалар моҳият, мазмун, маъно жиҳатидан бир-биридан тафовут қилади. Ушбу психологик ҳодиса образлироқ қилиб тушунтирилганида, билим кўникма, малака машқланиш туфайли эгалланиладиган аниқ воқелик деб тасаввур қилинса, қобилиятлар шахснинг руҳий оламидаги ҳали рўёбга чиқмаган имкониятидир. Масалан, талабанинг ўқишга кириши у мутахассис сифатида касбий камолот учун имконият тарзида гавдаланиши каби (унинг интилиши, объектив ва субъектив муҳит, саломатлиги ва бошқалар), шахснинг қобилиятлари касбий билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш учун имконият тариқасида намоён бўлади. Касбий билим ва кўникмалар эгалландими ёки йўқми, имконият рўёбга чиқдими ёки ушалмаган орзу сифатида қолиб кетдими-буларнинг барчаси кўпгина омилларга ва шароитларга боғлиқдир. Масалан, атроф-муҳитдаги одамлар (оила, мактаб, меҳнат жамоаси аъзолари, жамоатчилик) шахснинг у ёки бу билим ҳамда кўникмаларни эгаллашига манфаатдорлик, ўқиш, ўргатишга муносабати, уларни ташкил қилиш ва мустаҳкамлашга нисбатан маъсулият ҳис қилиш кабиларнинг барчаси-имкониятнинг рўёбга чиқариш, унинг воқеликка айлантиришнинг кафолатидир. Психологиянинг методологик асосининг кўрсатишича, қобилиятлар-имкониятлар тизимидан ташкил топган бўлиб, у ёки бу фаолиятидаги зарурий маҳорат даражаси ҳақиқат ҳисобланади. Инсонда намоён бўлаётган тасвирий санъат қобилияти унинг рассом сифатида шаклланишига кафолат бера олмайди. Рассомликни эгаллаши учун махсус таълим берилиши, табиатга ўзгача муносабати, идрок қилиш ҳаёлотли, шахсий фазилати, саломатлиги, матолар, мўйқаламлар, бўёқлар, мослама асбоблар ва бошқалар муҳайё бўлиши лозим. Таъкидлаб ўтилган воситалар, шарт-шароитларсиз тасвирий санъат қобилиятлари тараққий этмай турибоқ, илк кўринишидаёқ сўна бориши мумкин. Ижтимоий тарихий тараққиёт палласида бундай ҳодисалар сон-саноксиз бўлиб ўтганлиги ҳеч кимга сир эмас, албатта.

Психология фани қобилиятлар билан фаолиятнинг муҳим жабҳалари бўлмиш билим, кўникма ва малакаларнинг айнан бир нарса эканлигини рад этар экан, уларнинг бирлигини эътироф қилади. Шунинг учун қобилиятлар фақат фаолиятда рўёбга чиқади, лекин шунда ҳам айнан шу қобилиятларсиз амалга оширилиши амри маҳол фаолият кўринишларидагина акс этади, холос. Агар шахс расм

солишга ҳали ўрганмаган бўлса, мабодо у тасвирий фаолиятнинг малакаларини уддалай олмаса, унинг тасвирий санъатга нисбатан қобилиятлари юзасидан мулоҳаза юритишга ўрин ҳам йўқ. Буларнинг барчаси бўлғуси рассомнинг иш услуби, усуллари, ранг муносабатларини қанчалик тез ва осон ўзлаштиришида ҳамда борлиқдаги гўзалликни идрок қилиш, тасаввур этишида юзага келади.

Талабада касбий билим, кўникма ва малакалар тизими, уларнинг барқарорлиги, шаклланган шахсий иш услублари мавжуд эмаслигига асосланиб, уларни жиддий текшириб, ташхис қилмасдан туриб, шошилиш тарзда унда қобилиятлар йўқ деган хулоса чиқариш олий мактаб ўқитувчисининг кўпол психологик нуқсонни ҳисобланади. Болалик даврида у ёки бу қобилиятларнинг атроф-муҳитдаги одамлар томонидан тан олинмаганлиги, кейинчалик худди ана шу қобилиятлари туфайли жаҳонда муносиб шон-шуҳрат қозонишга мушарраф бўлган шуҳрат қозонишга мушарраф бўлган жуда кўп алломаларнинг номи оламда машҳур, чунончи Альберт Эйнштейн (нисбийлик назарияси асосчиси), Николай Лобачевский (янги геометрия йўналиши асосчиси) ва бошқалар ўқишида гениал олим бўлиб вояга етишиши далолатномаси йўқ эди.

+қобилиятлар билим, кўникма ва малакаларда акс этмайди, балки уларни эгаллаш диномикасида намоён бўлади. Фаолият учун зарур бўлган билим ва кўникмаларни ўзлаштириш жараёнида юзага чиқадиган фарқлар қобилиятлар мулоҳаза юритиш имконини беради.

Демак, шахснинг фаолиятини муваффақиятли амалга ошириш шarti ҳисобланган, билим кўникма ва малакаларни эгаллаш диномикасида юзага чиқадиган фарқларда намоён бўладиган индивидуал психологик хусусияти қобилиятлар дейилади. Ушбу хусусиятни аниқлаш учун баъзи бир омилларни таҳлил қилиш мақсадга мувафиқ; а) шахснинг муайян сифатлари йиғиндиси белгиланган вақт оралиғида эгаллаган фаолияти талабаларига жавоб берса-унда мазкур фаолиятга нисбатан қобилияти мавжуддир; б) инсон шундай ҳолатларда фаолият талабига жавоб бера олмаса-психологик сифатлар, яъни қобилиятлар мавжуд эмасдир (жуда заифдир). Лекин хусусиятли шахс кўникма ва малакаларни эгаллай олмайди деган маъно англатмайди, бироқ уларни эгаллаш вақти чўзилиб кетади, холос.

Шундай қилиб, қобилиятлар индивидуал психологик хусусиятлар бўлиши билан бирга: а) уларни шахсларнинг мавжуд бошқа хусусиятларига, характер фазилатларига, ҳиссий

кечинмаларига ва бошқаларга қарама-қарши қўйиш мумкин эмас; б) шунингдек, қобилиятларни шахснинг мазкур хусусиятлари билан бир қаторга қўйиш, уларни айнийлаштириш ҳам нуқсонларни келтириб чиқаради. Шунини таъкидлаш жоизки, мулоҳаза билдирилган сифатлардан баъзи бири ёки уларни йиғиндиси фаолият талабларига жавоб бера олса ёки уларни таъсирида вужудга келса, у ҳолда шахснинг мазкур индивидуал хусусиятларини қобилиятлар деб аташ имконияти туғилади.

2. +обилиятларнинг сифат ва миқдор тавсифи

Психологияда қобилиятлар индивидуал психологик хусусиятлар сифатида тавсифланади ва бунинг асосида бир инсоннинг бошқа инсондан тафовутланадиган хислатлари, фазилатлари ётади. Шунинг учун ҳар бир шахсдан бир хил натижа, бир хил сифат кутиш мумкин эмас, чунки инсонлар ўз қобилиятлари бўйича бир-бирларидан муайян даражада фарқ қиладилар, бинобарин, улар ўртасида фарқлар сифат ва миқдор жиҳатидан бир талай бўлиш мумкин. +обилиятларнинг сифат тавсифи шахснинг қайси индивидуал психологик хусусиятлари фаолият муваффақиятининг мажбурий шарт тарихида хизмат қилишини аниқлатади. Уларнинг миқдори тавсифи эса фаолиятга қўйиладиган талабларга шахс томонидан қай йўсинда бажариш имконияти мавжудлигини билдиради, яъни мазкур инсон бошқа одамларга қараганда малака, билимлардан нечоғлик тез, енгил, пухта фойдалана олишини намоён қиладди.

+обилият хусусиятларининг сифат жиҳатидан талқин қилинишида, биринчидан, мақсадга турлича йўллар орқали эришишга имкон берувчи «ўзгарувчан миқдор» тўплами тарихида, иккинчидан, фаолият муваффақиятини таъминловчи шахснинг индивидуал психологик хислатлари (фазилатлари) мураккаб мажмуаси кўринишида гавдаланади. Масалан, факультет деканати ва ўқитувчилар жамоаси томонидан юксак ташкилотчилик қобилиятига эга деб баҳоланган IV курс бошлиғи («оқсоли») Маҳкамда мана бундай психологик хусусиятлар мажмуасини кўриш мумкин, чунончи, ташаббускорлик, талабчанлик, меҳрибонлик, эътиборлилик, кузатувчанлик, тенгдошларини ташхис қила олишлик, кашфиётчилик, жавобгарлик, ҳамдардлик, жозибадорлик, ҳамкорлик, самиймийлик, ҳиссий яқинлик кабилар. Маҳкамнинг қобилиятини бошқа ташкилотчилар қобилияти билан қиёсланганда кўлами кенг, моҳияти чуқур бўлиш билан бирга, балки ўзининг сифати билан ҳам ажралиб

туради. Худди шу факультетнинг III курс бошлиғи («оқсоқоли») Адхам ҳам ташкилотчи, уддабурон шахс, лекин фаолиятни амалга ошириш, ўзгаларга таъсир кўрсатиш мутлақо бошқа омилларга асосланади. Шунинг учун ташкилотчилик қобилияти бошқа психологик хислатлар мажмуасини (туркумини) ташкил қилади, чунончи, заифларга нисбатан шафқатсизлик, жамоа аъзоларига тазйиқ ўтказишлик, уддабуронлик, амалпарастлик, мақтанчоқлик ва бошқалар.

Келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, у ёки бу фаолиятни амалга оширишда ўзаро ўхшаш ёки бир-бири билан фарқланувчи турлича қобилиятлар туркуми (мажмуаси, бирикмаси) иштирок этиши мумкин экан. Бу психологик ҳодиса таҳлили орқали шахс қобилиятларининг муҳим жабҳалари яққол кўзга ташланади, жумладан, шахсдаги бир хислатнинг ўрнини бошқаси босиши (компенсация қилиши, латинча *compensatio* ўрнини босиши, мувофиқлаштириш маъносини билдиради) вужудга келади, бунинг учун инсон ўзи устида сабр-тоқат, чидам билан меҳнат қилиши туфайли юксак кўрсаткичларга эриша олади.

Шахснинг қобилиятида мавжуд бўлган ўрнини босиш (компенсатор)лик имконияти ва эшитишдан маҳрум инсонларни махсус ўқитиш орқали рўёбга чиқади. Ҳаётда кўр мусиқачи, артист, шоир, рассом, муҳандис ва бошқа шу каби касб эгалари етишиб чиққанлиги кўп учрайди. Ҳатто эшитиш қобилияти паст ёки умуман йўқлиги ҳам касбий мусиқавий қобилиятининг ривожланишига кескин халақит бермаслиги мумкин. Бу психологик ҳодиса (бир қобилиятни бошқа қобилият ёрдами билан ўстириш, яъни комплексаторлик хусусияти) ҳар бир шахс учун касб танлаш ва қайта касб танлаш (иккинчи ёки учинчи касбни эгаллаш иштиёғи) соҳасида мислсиз кенг қўламдаги имкониятларни очади. Ушбу воқеликни тасдиқловчи қатор мисолларнинг ўзида силлиқ дурадгор, моҳир тикувчи бўлиши; йирик фан алломаси йирик санъаткор, етук спортчи эканлиги учраб туради. +обилиятли шахслар ижтимоий турмушнинг турли соҳалари ҳамда жабҳаларида ўз ўрнини топа оладилар ҳамда юксак ютуқларга эришадилар, ҳатто бир неча фаолият турида текис муваффақиятлар қозониш ҳам мумкин.

+обилиятларнинг миқдори тавсифи ва уларни ўлчаш муаммоси психология фанида ўзига хос ривожланишнинг тарихий ўтмишига эга. Ҳозирги даврда фаннинг мумтоз психологларига айланган Спирмен, Пермен Кэттелл ва бошқалар XIX асрнинг охирлари ва XX

асрнинг бошларидаёқ муайян ихтисослар учун касб танлашни илмий асосда йўлга қўйиш заруриятдан келиб чиқадиган талаблар тазйиқида ўқув юртларида сабоқ олаётган шахсларнинг қобилияти даражасини аниқлашга киришдилар. Уларнинг тахминларича, инсоннинг лавозимига лойиқлиги, унинг меҳнат фаолиятига лаёқатни, шунингдек, олий ўқув юртларига, ҳарбий хизматга, раҳбарлик мартабасини эгаллашга нисбатан лаёқатларини аниқлаш имконияти мавжуддир. Ўтган асрда қобилиятларни ўлчаш усули, мезони тариқасида ақлий истеъдод тестлари ишлаб чиқилди ва А+Ш, Буюк Британия каби мамлакатларда ўқувчиларни саралаш, ҳарбий хизматга зобитларни танлаш, ишлаб чиқаришда раҳбарлик лавозимига тасия қилишда фойдаланилди. Ҳатто Буюк Британияда университетга криш ҳуқуқини берувчи тест синови тизими ҳам яратилди «Ақлий истеъдод» тестлари балл ёки очколар билан баҳоланиб, ечимга сарифланган вақтни ҳисобга олиб натижалар йиғинди ҳолига келтирилди эди. Масалан, Буюк Британия мактабларида 11 ёшли ўсмирга бериладиган тест кўриниш; «Пётр Жемсга қараганда баландроқ, Эдвард Петрдан пастроқ. Ким ҳаммадан кўра баландроқ?» ва танлаган жавобнинг тагига чизиб қўйиш талаб қилинади: 1) Пётр, 2) Эдвард; 3) Жеймс; 4) «айта олмайман». Бошқачароқ тестлар берилган бешта сўздан бошқаларига ўхшамаганини синалувчи танлаб олиш керак: 1) қизил, яшил, кўк, хўл, сарик; 2) ёки, аммо, агар, ҳозир, гарчи ва шу кабилар. Тестлар мураккаблиги ортиб бориш тамойили бўйича «Тестлар батареяси» тизими яратилади. Тестлар тузилиши бўйича фақат сўзлардан иборат (вербал) синовлар билан чекланмасдан, балки турлича моҳиятли «лабиринтлар» (юнонча labyrinthos- чигал ҳолат, мураккаб, чалкаш маъносини билдиради), «бошқотирма» ва шунга ўхшаш синовлар киритилади.

Одатда синалувчилар «Тестлар батареяси»ни бажариб бўлганларидан сўнг натижалар ҳисоблаб чиқилади ва уларда «ақлий истеъдод коэффиценти» (инглизча intellectual quotient, OQ сўздан олинган) аниқланади. Мисол учун, 11, 5 ёшли ўқувчи тўпланган балларнинг ўртача йиғиндиси 120га тенг бўлиши лозим. Бунда 120 балл тўплаган ҳар қандай текширилувчи 11, 5 ёшида “ақл ёшига” эгадир. Худди шу йўсинда “ақлий истеъдод коэффиценти ҳисоблаб чиқилади:

Синалувчининг ақлий истеъдоди коэффиценти

IQ қ ақл ёши X 100

синалувчининг ҳақийқий ёши

Мабодо тест синовда 11, 5 ва 14 ёшли ўсмирлар 120 очко тўплаган бўлсалар у ҳолда текширилувчиларнинг «ақл ёши» 11, 5 га тенглаштирилса, қуйидаги ҳолат юзага келади:

1Q биринчидан синалувчи қ 11, 5 X 100 қ109, 5;
10, 5

1Q иккинчидан синалувчи қ 11, 5 X 100 қ 82, 1.
14

Мазкур йўналишнинг намояндаларининг эътироф этишларича, «ақлий истеъдод коэффиценти» қандайдир ўзгармас мезон сифатида «умумий интеллектни» (инглизча general intelligence) рўёбга чиқариш имкониятига эгадир. Шунини таъкидлаш жоизки, «ақлий истеъдод коэффиценти» назариясида баҳсли жабҳалар мавжудким, бунда шахснинг ақлий қобилиятлари намоён бўлади. Рус психологи Л. С. Виготский юқоридаги назарияга ўз эътирофини билдирган ҳолда икки босқич орқали яъни «энг яқин тараққиёт зонаси», «актуал фаолият зонаси» қобилиятни тўғри аниқлаш мумкинлигини кўрсатиб берган эди.

Ҳозирги замонда қўлланаётган тест синовлари ўтмишдошларидан кўп жиҳатдан ажралиб туради, лекин кўпинча хотира маҳсуллари очишга хизмат қилди, ижодий тафаккур натижалари эса диққат марказидан четда қолиб кетиш ҳоллари учрайди.

3. +обилиятлар тузилиши

Шахс эгаллаши шарт ҳисобланган фаолият, у хоҳ таълим, хоҳ меҳнат, хоҳ ўйин, хоҳ спорт бўлишидан қатъи назар унинг билиш жараёнларига, ақлий хислатларига, хиссий-иродавий жабҳаларига, сенсомотор соҳасига, характерологик хусусиятларига муайян талаблар қўяди ва уларнинг ҳамкорликдаги саъи-ҳаракати туфайли муваффақиятларга эришилади. Психологик маълумотларга қараганда, инсондаги юксак кўрсаткичга эришган сифат ҳарчанд устуворликка эга бўлмасин, у талабларни қондириш имкониятига эга бўлмайди. Айрим ҳолларда алоҳида намоён бўлган психик хусусият (хислат) фаолиятининг юксак маҳсулдорлиги ва самарадорлигини таъминлаш қурбига эга, у қобилиятлар уддалай оладиган имконият билан баб-

баравар куч қувват тариқасида вужудга келади деган фараз ўзини оқламайди. Шунинг учун қобилиятлар мураккаб тузилишга эга бўлган психик сифатлар (хислатлар) мажмуасидир дейиш жуда ўринлидир.

+қобилиятлар сифатида рўёбга чиқадиган психик хислатлар мажмуасининг тузилиши яққол ва алоҳида фаолият талаби билан белгиланганлиги туфайли ҳар қайси турдаги фаолиятлар учун ўзига хос тарзда қўйилиши турган гап. Бунинг учун айрим мисолларни таҳлил қилиб ўтамыз:

1) математик қобилият: Математик материалларни умумлаштириш, мулоҳаза юритиш жараёнини қисқартириш, математик иш-амалларни камайтириш, масалани идрок қилиш билан натижаси ўртасида алоқа ўрнатиш, тўғри ва тескари фикр юритишдан енгил ўтишлик, масала ечишда фикр юритишнинг эпчиллиги кабилар;

2) адабий қобилият; Нафосат ҳисларининг юксак тараққиёт даражаси, хотирада ёрқин кўргазмали образларнинг жонлилиги, «тил зеҳни», беҳисоб хаёлот, руҳиятга қизиқувчанлик, ўзи ифодалашга интилувчанлик ва бошқалар. Ажратиб кўрсатилган қобилиятлар таркибидан кўриниб турибдики, математик ва адабий қобилиятлар ўзаро бир-бирига ўхшамаган талаблари билан тафовутга эгадир. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, педагогик, муסיқавий техник, конструкторлик, тиббий қобилиятлар ва шунга ўхшаш қобилиятлар тузилиши махсус хусусиятга эга бўлиб, касбий аҳамият касб этиши мумкин.

Яққол қобилиятлар тузилишини ташкил қилувчи шахсининг хислатлари, фазилатлари орасида устуворлик қилса, айримлари ёрдамчилик вазифасини бажаради. Маълумки, педагогик қобилиятлар тузилишида етакчи хислатлар сифатида педагогик одоб (такт), болаларни севиш, ўқувчилар жамоасини ташкил қилиш ва уни бошқариш, кузатувчанлик, талабчанлик, билимларга чанқоқлик, билимларни узатишга ўқувчанлик ва шунга ўхшашлар тан олинади. Ўқитувчилик қобилиятининг ёрдамчи (қўшимча) фазилатларига қуйидагилар киради: артистлик, нутқий қобилият, диққатни тақсимлаш, академик қобилиятлар ва ҳоказо. Педагогик қобилиятларнинг етакчи (асосий) ва ёрдамчи (қўшимча) таркиблари, жабҳалари таълимжараёни муваффақиятини таъминлайдиган бирликни (бирикувни) юзага келтиради ҳамда ўқитувчи шахси билан боғлиқ бўлган ҳамкорлик индивидуал фаолиятини ташкиллаштиради. қобилиятлардан муайян даражада умумий ва торроқ маънода махсус

сифатларни ажратиш орқали маълум туркум тизимини юзага келтириш мумкин. Бундан келиб чиққан ҳолда қобилиятлар гуруҳига ажратиш мақсадга мувофиқ. Умумий қобилиятлар (сифатлар) махсус қобилиятларга (сифатларга) зид тарзда тақин қилиш мумкин эмас. Шахснинг умумий қобилиятлари уларни ҳосил қилувчи омиллар яққол психологик ҳодиса ёки воқелиқдир. Махсус қобилиятлар кўлам жиҳатдан торроқ бўлишига қарамай, чуқурроқ моҳиятни ўзларида мужассамлаштиради.

Рус олими И. П. Павлов ўз таълимотида «бадий», «фикрловчи», «ўрта» типларга ажратилган шахсларнинг ана шу учта типдан биттасига тааллуқли эканлигини тавсифлаб беради. Муаллиф ушбу типологияни яратишда олий нерв фаолиятининг биринчи ва иккинчи сигнал системасидан иборатлиги тўғрисидаги таълимотига асосланади. Биринчи сигналлар ва иккинчи сигналлар системаси эса образлар ҳақида сўзлар орқали сигнал беришдан иборатдир. Иккинчи сигналлар системаси И. П. Павлов томонидан «сигналларнинг сигнали» деб номланган эди. Ушбу типологияни осонроқ қилиб қуйидагича тушунтириш мумкин:

1) шахс психик фаолиятида биринчи сигналлар системасининг сигналлари нисбатан устунлик қилса инсон «бадий» типга тааллуқлидир;

2) мабодо «сигналларнинг сигнали» нисбатан устувор бўлса-бу шахс «фикрловчи типга» муносибдир;

3) агарда ҳар иккала сигналлар аралашиб кетган бўлса (бирортасининг устунлиги сезилмаса)-бу инсон «ўрта типга» мансуб одамдир.

4) Типологиянинг ўзига хос томонлари қисқача ифодаланганда ёки тавсиф қилинганида қуйидагилар намоён бўлади:

1. «Бадий тип» учун бавосита таассирот, таассиротлар, жонли тасаввур, ёрқин идрок, ҳис-туйғулар (эмоциялар) натижасида вужудга келадиган образларнинг ёрқинлиги хосдир.

2. «Фикрловчи тип» учун, мавҳумларнинг, мантиқий тизилмаларининг, назарий мулоҳазаларнинг, методологик муаммоларининг устунлиги мувофиқдир.

Бадий типнинг мавжудлиги ақлий фаолиятнинг заифлиги ёки ақилнинг етишмаслигини билдирмайди, лекин бу ўринда гап психикасининг образлари жабҳаларини фикрловчи томонлари устидан нисбатан устуворлиги ҳақида борада, холос. Бироқ шуни таъкидлаш жоизки, шахснинг иккинчи сигналлар системаси биринчи

сигналлар системасидан устунлик қилади ва бу устуворлик мутлақлик хусусиятига эгадир. Маълумки, инсонларнинг ҳаёт ва фаолиятларида тил билан тафаккурнинг ўрни ҳал қилувчи аҳамият касб этади, шахс томонидан борлиқни акс эттириш жараёни сўзлар, фикрлов воситасида рўёбга чиқарилади.

Сигналлар системаси орасидаги муносабатни математик тарзда қуйидагича акс эттириш мумкин:

А) $C > C$, C -иккинчи сигналлар системаси, C - биринчи сигналлар системаси;

Б) биринчи сигналлар системасининг иккинчи сигналлар системасидан нисбатан устунлиги («бадий тип»): $C > C + M$ (m - мазкур тип намояндаларининг борлиқни эмоционал ва образли билиш хусусияти жиҳатидан ажратувчи белгиси);

В) «фикрловчи тип» мана бундай ифодаланиши кузатилади:

$C + n > C$ (n - мазкур тип намояндаларини бошқалардан ажратувчи оламга мавҳум муносабатнинг хусусияти).

Шундай қилиб, шахснинг у ёки бу фаолиятига тайёрлиги тариқасида юзага келадиган ҳар қайси яққол қобилиятлар тузилиши ўз таркибига етакчи ва ёрдамчи, умумий ва махсус номдаги мажмуа сифатларни (хислатларни) камраб олган бўлиб, мураккаб тизимдан иборатдир.

4. Талантнинг пайдо бўлиши ва тузилиши.

Талантнинг ижтимоий тарихий табиий нуқтаи назардан талқини қобилиятлар тараққиётининг юксак босқичи эканлигидан далолат беради. Талант (юнонча *talanton* қимматбаҳо, ноёб нарса, ирсий, табиий хислат деган маъно англатади) муайян фаолиятнинг муваффақиятли ва ижодий равишда бажарилишини таъминлайдиган қобилият ҳамда истеъдодлар мажмуасидан (йиғиндисидан) иборат индивидуал хусусиятдир. Психологик адабиётларда унга турлича таъриф беришига қарамай, уларда асосий белгилар таъкидлаб ўтилади, чунончи, шахсга қандайдир мураккаб меҳнат фаолиятининг муваффақиятли, мустақил ва оригинал тарзда бажариш имконини берадиган қобилиятлар мажмуасига талант дейилади. Талантнинг асосий белгилари: а) муваффақиятни таъминлаш; б) фаолиятни мустақил бажариш; в) оригиналлик унсурининг мавжудлиги; г) қобилият ҳамда истеъдодлар йиғиндисидан иборат эканлиги; д) индивидуал психологик хислатлиги; е) ижтимоий турмушни ўзгартирувчи, яратувчи имкониятлиги кабилар.

Талант ҳам қобилиятларга ўхшаш ижодиётда юксак маҳоратга, муваффақиятга эришиш имконияти ҳисобланиб, ижодий кутилмаси (ютук) инсонларнинг ижтимоий тарихий турмуш шарт-шароитларига боғлиқдир. Жамиятда талантли шахсларга нисбатан муҳтожлик сезилса, бундай инсонларнинг камол топиши учун зарур объектив ва субъектив шарт-шароитлар яратилса, бундай вазиятда баркамол одамларнинг шаклланишига имконият туғилади.

Шунинг учун жаҳон цивилизацияси, фан ва техникаси, санъат ва адабиёт, моддий ва маънавий маданиятини яратишнинг (ички руҳий) имконияти ҳисобланмиш талант прогресснинг ҳаракатлантирувчи омилидир. Инсониятнинг ижтимоий-тарихий тараққиёт босқичларида ижтимоий-иқтисодий шароитларнинг етишмаслиги туфайли кўпчилик талант соҳиблари ўз имкониятларини рўёбга чиқариш имкониятларидан маҳрум бўлгандир. Мамлакатимизнинг яқин ўтмишида чоризм мустамлакачилик сиёсатида, қатағон йилларида қанчалаб талантли давлат ва жамоат арбоблари, бетакрор фан, маданият, адабиёт намояндалари ўз имкониятларини рўёбга чиқаришга эриша олмай дунёдан кўз юмдилар. Бу-бизнинг мозийимиз, аччиқ ҳақиқатимиз, турмуш воқелигимиз, диномик хусусиятли кўнгил армонимиз, борлиққа ақл-заковат билан муносабат бўлишнинг илмий психологик мезонидир. Талантларнинг уйғониш (туғилиш) ижтимоий шарт-шароитларга боғлиқ бўлганлиги, туфайли мустақил мамлакатимизда талантли ёшларга нисбатан юксак эҳтиёж сезмоқда, бу нарса яққол кўриниб турибдики, шундай мезонга лойиқ шахслар мавжуд ва улар келажаги буюк давлатимиз пойдевори ҳисобланадилар.

Талант қобилиятлар йиғиндиси ёки уларнинг мажмуасидан иборат бўлишига қарамай, алоҳида олинган яққа қобилиятни ҳатто у тараққиётнинг юксак босқичига эришган, ёрқин ифодаланса ҳам, у билан тенглаштириш мумкин эмас. Бу омилга асос бўлиб, XX асрнинг 20-30 йилларида Москвалик психологлар томонидан олиб борилган феноменал ғоят ўткир, ноёб (нодир) хотирага эга бўлган инсонларни текшириш натижалари ҳисобланади. Эсда олиб қолиш қобилияти (эстрада сахна артисти) ҳеч кимда шубҳа туғдирмаган бўлса-да, лекин хотира ижодиётнинг муваффақияти, маҳсулдорлиги омилларидан бири эканлиги тўғрисида хулоса чиқаришга олиб келган. Маълумки, шахснинг яратувчанлик фаолиятида ақлнинг эпчиллига, бой фантазия, кучли ирода, барқарор характер, турғун қизиқишлар, сермахсул билиш жараёнлари, мотивация, юксак ҳис-туйғулар ва

бошқа психологик сифатлар устувор аҳамият касб этади. Шунинг унутмаслигимиз ўринлики, ноёб хотирага эга бўлган ажойиб ёзувчилар, рассомлар, композиторлар, юристлар, жамоат арбобларининг номлари машҳурдир.

Психологик маълумотларни умумлаштирилган ҳолда икки хил хусусиятли фикрни алоҳида таъкидлаб ўтиш талант тузилишини енгилроқ тушуниш имкониятини яратади:

1) талант – бу шахс психик хислатларнинг шундай мураккаб бирикмасидирки, уни: а) алоҳида, ягона махсус қобилият билан; б) хотиранинг юксак маҳсулдорлиги орқали; в) ҳатто ноёб (камёб, нодир) сифат тариқасида ўлчаб бўлмайди;

2) шахсда у ёки бу қобилиятнинг мавжуд эмаслиги ҳамда етарли даражада тараққий этмаганлиги талантнинг мураккаб таркибига кирувчи бошқа қобилиятларнинг жадал такомиллашуви орқали уларнинг ўрни босиб юбориши (компенсация қилиши) мумкин.

Москванинг Умумий ва педагогик психология институти ходимлари томонидан ўқувчиларнинг таланти истеъдод тушунча негизида ўрганилган. Аниқланган муҳим қобилиятлар йиғиндиси ақлий истеъдод тузилишини вужудга келтирилган. Илмий тадқиқотчиларнинг фикрича, юксак истеъдод қуйидагича босқичлардан иборат бўлиши мумкин: а) бундай шахснинг биринчи хусусияти-зийраклилик, шайлик, жиддий фаолиятни бажаришга тайёр туришликдир; б) шахснинг иккинчи хусусияти-унинг меҳнатга тайёрлиги (меҳнатга мойиллиги, меҳнатга интилиши, меҳнатнинг эҳтиёжга айланиши)дир; в) инсоннинг учунчи хусусияти-унда тафаккур хусусиятлари ва фикр юритишнинг тезлиги, ақлнинг тартиблилиги, таҳлил ва умумлаштиришнинг юқори имкониятлари, ақлнинг маҳсулдорлигидир. Маълумотлар таҳлилининг кўрсатишича, махсус истеъдод тузилиши юқоридаги сифатлардан ташқари, аниқ фаолият талабларига мувофиқ келувчи бир қатор қобилиятлар билан тўлдирилади.

Талант ўзининг умумий ва махсус сифатлари йиғиндиси билан ижодий ютуқ имкониятининг айниятидир. Талант маҳоратнинг дастлабки шarti ҳисобланса-да, лекин улар бир-биридан муайян даражада тафовутланади. Талант-катта, ижодий ва зўр меҳнат маҳсуласидир. Меҳнат эса ҳаётий тажриба, кўникмаларнинг зарурий мажмуаси манбаидир. Ижодиётнинг шarti-бу ҳаётий тажриба, зарурий кўникма ва малакалар йиғиндисининг мавжудлигидир. Ижодий фаолият талантнинг ажралмас қисми ҳисобланиб, бунда

руҳланиш деб номланган психологик ҳолат алоҳида аҳамият касб этади. Руҳланиш эса фаолият маҳсулдорлиги ортишига қаратилган ижодий лаҳзадан иборатдир. Талант имконият тариқасида психологик ҳодиса ҳисобланса, у ҳолда маҳорат-ҳақиқатга айланган имконият гавдаланишидир. Психологик нуқтаи назардан ҳақиқий маҳорат-бу шахс талантининг фаолиятда намоён бўлишидир.

5. +обилият ва талантларнинг табиий шартлари

Одатда қобилиятлар инсонга шахснинг барча индивидуал психологик хусусиятлари каби табиат томонидан туғма равишда тайёр ҳолда берилмайди, балки ҳаёт давомида ва фаолият жараёнида шаклланади. Илмий психология қобилиятларнинг туғмалиги назариясини инкор этиб, шахс қобилиятларининг номаълум табиий омиллар томонидан азалий белгиланиши тўғрисидаги тасаввурларга каттиқ зарба беради.

Шуни уқтириш жоизки, қобилиятнинг туғмалигини инкор қилиш мутлақ хусусиятга эга эмас, албатта. Лекин қобилиятнинг туғма эканлигини тан олмаслик, мия тузилиши билан боғиқ дифференциал хусусиятларнинг туғмалигини инкор қилади деган сўз эмасдир. Лаёқат эса қобилиятнинг табиий замини сифатида фаолиятда муҳим роль ўйнайди. Лаёқат деб қобилиятлар тараққий этишининг дастлабки табиий шарти сифатида намоён бўладиган мия тузилишининг, сезги аъзолари ва ҳаракатларнинг морфологик ҳамда функционал хусусиятлари айтилади. Туғма лаёқат жумласига нозик ҳид сезиш, бинобарин, билиш анализаторларининг алоҳида юксак сезгирлиги мувофиқдир. Алоҳида якка шахс маълум табиий лаёқатга эга бўлса, у ҳолда ўзига тааллуқли қобилиятларни ривожлантириш нисбатан енгил кечади. Инсонларнинг касбий қобилияти улар лаёқатларининг ривожланиши маҳсулидир. Лаёқат кўпқиррали психик ҳодиса бўлганлиги туфайли фаолият талабларининг хусусиятига боғлиқ равишда бир хил лаёқатлар негизида ҳар хил қобилиятлар ривожланиши кузатилади.

Лаёқатнинг тузилиши ва маҳсулдорлиги намоён бўлишига қараганда, унинг нуқсонлари ҳақида илмий маълумотлар миқдори кўпдир. Ҳозирги даврда қобилият тараққиётининг дастлабки табиий шартлари моҳияти юзасидаги фаразнинг озми ёки кўпми маҳсулдорлиги тўғрисида мулоҳаза юритиш мумкин. Ф. И. Галлнинг таълимотича, шахснинг барча қобилиятлари, «ақл» ва «ҳиссиёт сифатлари мия ярим шарларида ўзининг қатъий марказларига эгадир.

Унинг фикрича, калла суяклари миянинг чўнқир жойларига аниқ мос тушиш лозим. Галл томонидан миянинг махсус « френологик» (юнонча *rhgen* «ақл» тўғрисидаги таълимот деган маъно англатади) харитаси тузилган бўлиб, унда бош суяги 27 бўлакка ажратилган. Гўёки ҳар бир бўлакка муайян психик сифат мос тушади. Шунингдек, лаёқатнинг мия оғирлигига боғлиқлиги ҳақидаги фараз ҳам нотўғри эканлиги аён бўлиб қолади. Шахс лаёқатлари мия бурмаларининг сони билан белгиланади деган тахмин ҳам ўз тасдиқини топмади.

XX асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлган лаёқатни миянинг микротузилиши ва сезги аъзолари билан боғловчи фараз энг маҳсулдор бўлиб ҳисобланади. Мия хужайраларини тадқиқ этиш истеъдодлари шахс нерв хужайраларининг морфологик ва функционал хусусиятларида фарқ борлигини аниқлаш мумкинлиги фараз қилинади. Лаёқатлар билан нерв жараёнларининг айрим дифференциал хусусиятлари ҳамда олий нерв фаолиятининг типлари ўртасида боғлиқлик мавжудлиги тўғрисида фараз ҳам ҳақиқатга яқиндир.

Рус психологи Б. М. Теплов ва унинг шогирдлари ишларида олий нерв фаолияти типларининг хислатлари таъсири туфайли шахс қобилиятларининг тузилишида қандайдир сифат хусусиятлари пайдо бўлишини аниқлашга уринишган. Жумладан, нерв системасининг алоҳида сезгилари маълум қобилият нишонаси сифатида вужудга келиши мумкин.

Таъкидланган хусусиятлар олий нерв фаолияти умумий типининг сифатларига ва белгиларига мансубдир. Аммо қобилиятларнинг табиий асосларини нерв системасининг порциал (хусусий) деб номланадиган хислатлари билан боғланувчи фаразлар янада кўпроқ эҳтимол даражасига эгадир.

Қобилиятнинг табиий шарти, лаёқат нерв системасининг тузилиши ва функцияларининг хусусиятлари таркибида эканлиги, бу ҳодиса барча морфологик ва физиологик сифатлари сингари умумий генетика қонунларига бўйсуниб фаразининг ҳаққонийлигини далиллайди. Ф. Гальтоннинг (Англия) ирсият қонунлари тўғрисидаги ғояси қобилиятнинг табиий шартланган хусусиятлари тавсифини очиб бера олмайди, чунки унда далилга муҳтож жуда кўп ўринлар мавжуддир. Шунинг учун қобилият табиатини биологик ирсиятдан эмас, балки турмуш муҳитининг наслдан-наслга ўтишидан қидириш мақсадга мувофиқдир. Агарда инсоннинг тараққиёти ижтимоий тарихий қонунлар билан бошқарилиши тан олинар экан,

қобилиятининг тараққиёти биологик ирсият қонунларига бўйсунуши тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас.

Юқоридаги мулоҳазаларга асосланган ҳолда қобилият ва лаёқатлар муайян табиий заминга боғлиқ бўлса-да, лекин улар фақат табиатнинг инъоми эмас, балки инсоният тарихий тараққиётининг бебаҳо (қимматли) маҳсулидир. Худди шу боис қобилиятларнинг намоён бўлиши шахслар томонидан ижтимоий эҳтиёжларини қондириш давомида ижтимоий шартланган билимлар ва кўникмаларни таркиб топтиришнинг яққол усулларига бевосита боғлиқдир. Шунинг учун қобилиятлар тараққиётининг узлуксиз таълим тизимига боғлиқ эканлиги таъкидлаб ўтиш муҳим аҳамиятга эга.

Шахс қобилиятларини ривожлантиришда барқарор, турғун, касби маҳсус қизиқишлар муҳим омиллар, воситалар тариқасида хизмат қилади. Маҳсус қизиқишлари инсон фаолиятидаги у ёки бу соҳанинг (тармоғнинг) мазмунига нисбатан интилишидан иборат шахсий фазилат, ички туртки, ҳаракатлантирувчи кучдир. Бундай маҳсус қизиқишлар турлича фаолият билан касбий тайёргарлик сифатида шуғулланиши мойиллигига ўсиб ўтади. Билишга оид қизиқиш (фан асосларини эгаллашга йўналтирилган ички туртки) фаолият усулларини амалий жиҳатдан ўзлаштириб олишни ва янги вазият, шароитга кўчиришни тақозо қилади, рағбатлантиради ҳамда шахсда ўзини ўзи бошқаришни таъминлашга ёрдам беради.

+қобилиятнинг ривожланиши шахснинг таркиб топиши билан узвий уйғунликка эга бўлиб, инсон камолоти ҳар иккала омилнинг бирикувчи талаб қилади. Истеъдодли ўқувчилар ва талаблар шаклланиши ижтимоий муҳит, ижтимоий институтлар, маънавият асослари ҳамда ўзини ўзи намоён этиш, ўзини ўзи кашф қилиш, ўзини ўзи ривожлантириш асосида амалга ошиши одатий ижтимоий психологик қонуният тариқасида хизмат қилади.

6. +қобилият назариялари талқини

Рус психологи А. Г. Ковалев ўз тадқиқотларида қобилиятнинг табиати ва ташхис қилиш йўллари текширишга муваффақ бўлган. Муаллифнинг таърифича, қобилият деганда бирорта хусусиятнинг ўзини эмас, балки инсон шахсининг фаолият талабларига жавоб бера оладиган ва шу фаолиятда юқори кўрсаткичларга эришишни таъминлай оладиган хусусиятлар ансамбли ёки синтезини тушуниш керак. Унинг таъкидлашича, қобилиятнинг тузилишида таянч ва

етакчи хусусиятларни, ва ниҳоят, муайян фонни ёки ёрдамчи хусусиятларни фарқ қилиш керак. Ҳамма қобилиятлар учун асосий, таянч хусусияти кузатувчанлик- кўра билиш кўникмасидир. Унинг етакчи хусусияти ижодий тасаввур қилишдир. А. Г. Ковалов ёрдамчи хусусиятлар қаторига хотира (у фаолият талабларига мувофиқ равишда ўзига хос кўникишга эга), эмоционаллик, яъни ҳис-туйғуга берилувчанлик (бу хусусият шахснинг фаоллигини оширади).

Муаллиф таъкидлашича, илмий мавҳумлаш қобилиятнинг икки даражасини фарқлаш имконини беради: репродуктив акс эттириш даражаси. Ўз қобилияти ривожланишининг биринчи даражасида турган шахс билимларни жуда моҳирлик билан ўзлаштиради, фаолиятни ўрганиб олади ва уни бирор намуна орқали амалга оширади. Иккинчи даражада турган инсон эса янгилик яратишга қодир бўлади. Психология фанида қобилият тўғрисида гап кетганда учта ўзига хос концепция мавжудлиги таъкидланади. А. Г. Ковалев асарида баён қилинишича, улардан бири, қобилият шахснинг биологик жиҳатидан детерминлашган, яъни биологик жиҳатдан боғланган хусусиятларидир, қобилиятнинг рўёбга чиқиши ва ривожланиши эса тамомила ирсий фондга боғлиқ, деб тушунтирилади. XIX асрда Ф. Гальтон, XX асрда Котслар талант ирсийдир, фақат имтиёзли табақаларнинг вакилларигина бой ирсий меросга эга бўладилар, деган хулосага келадилар.

Иккинчи концепциянинг вакиллари, қобилиятни бутунлай ҳаёт ва тарбиянинг социал шароити белгилайди, деб уқтирилади. Масалан, Гельвеций ўз даврида, тарбия ёрдамида гений яратса бўлади, деган эди. Америкалик олим У. Эшби, инсоннинг қобилияти яшаб турган даврида стихияли равишда ўзидан ўзи ва онгли тарзда таълим-тарбия жараёнида шаклланади, шуларнинг натижаси ўлароқ масалаларни ечиш учун тегишли дастлабки режалар ва дастурлар вужудга келади. Физиологик олимлар миянинг тузилишидан индивидуал хусусиятлар бўлса, бу ҳол миянинг функцияларида ўз аксини топмаслиги мумкин эмас, деб қайд қилинади.

А. Г. Ковалев таъкидлашича, қобилиятнинг учунчи концепциясининг тарафдорлари анча тўғри позицияда турадилар. Сўнги назарияда қилинишича, табиий кучлар, зехн нишонлари ва қобилиятнинг ривожланиши учун қулай ижтимоий шароит мавжуд бўлиши керак. Муаллиф зехн нишонлари деганда анатомик-физиологик хусусиятлардан кўра, кўпроқ психологик-физиологик хислатларни тушуниш кераклигини уқтиради. Зехн муайян бир

фаолиятга (махсус қобилият) ёки ҳамма нарсага нисбатан устуворлик кизиқувчанликда (умумий қобилият) мойилликда ва интилишда кўринади.

А. Г. Ковалев Эдисон фикрига асосланиб («бунда фақат 1 фоизгина гений бўлса, 99 фоиз тер тўкиш бўлган»), ҳамма буюк кишилар бағоят меҳнатсеварликка ва катта ишчанликка эга бўлганлари ҳолда, ҳатто нерв системаси табиий кучсиз бўлса-да, субъектив равишда ўз ютуқларини қобилиятдан эмас, балки меҳнатдан деб баҳолаганлар.

+обилиятнинг ривожланиши ва шаклланиши, биринчидан, маълум бир фаолиятга мойиллик ёки интилиш борлигига ва фаолият натижаларининг сифатига қараб, тегишли табиий зехн нишонларини аниқлаш йўли билан, иккинчидан, мутахассис раҳбарлигида системали фаолиятга жалб этиш орқали шахснинг табиий хусусиятларини чиниктириш ва ривожлантириш йўли билан, учунчидан, умумлашган ақлий операцияларни шакллантириш йўли билан, тўртинчидан, ўқувчининг махсус қобилиятини камол топтиришни жадаллаштиришни таъминловчи шахсни ҳар томонлама ривожлантириш йўли билан, бешинчидан, шахснинг фаоллик аломатларини тарбиялаш йўли билан, олтинчидан, ўқувчиларга нисбатан индивидуал муносабатда бўлишни умумий талаблар билан тўғри қўшиб олиб боришдир.

А. Г. Ковалевнинг таърифича, адабий ижодга қобилият шахс истеъдодининг бадиий типига тегишли бўлиб, бадиий типдаги қобилиятнинг ҳамма кўринишларидан уни ажратиб турадиган ўзига хос сифатларга ҳам эгадир. Унинг таъкидлашича, умуман қобилият ва хусусан адабий ижодга хос қобилият мураккаб бўлиб, унинг тузилишида ҳар хил хусусиятлар ёки таркиблар (жабҳалар) мавжуд. Бу жабҳаларнинг бири етакчи, бошқалари таянч хусусиятлар, учунчилари эса сермахсул фаолият учун зарур бўлган муайян бир фонни ташкил қилади. Адабий қобилиятда уч томонли мужассамлаштириш муҳим аҳамитга эга: ўткир кузатувчанлик, кучли ижодий тасаввур, тил воситасида кўрган ва равшан тасаввур этган нарсаларни тасвирлай олиш.

Муаллиф мулоҳазасига қараганда, адабий қобилиятнинг таянч хусусияти юмшоқ кўнгиллилик ва таъсирчанликдир. Таъсирчанлик деганда идрокнинг жонлилиги ва ўткирлигини, эмоционал илтифотгўйликнинг нақадар кучлилигини тушуниш керак. Ижод учун ёлғиз кўра билиш қобилиятнинг ўзи камлик қилади, кўрганларни

қайта ўзгартира билиш, кузатилаётган нарсани бошқа ҳаётий таассуротлар билан фикран боғлай олиш ҳам муҳимдир. Кузатилаётган нарсалар ва айниқса яратилаётган образларни қобилиятида намоён бўлади ҳамда бу адабиётда кўпинча ичдан кўриш қобилияти деб аталади.

Адабий қобилиятни текшириш-шуни кўрсатадики, ўқувчиларнинг қобилиятлари қобилиятсизларидан, В. П. Ягункованинг маълумотлари бўйича, идрок қилишнинг аниқлиги ва хотираси билан, янги оригинал образ ва сюжетлар тузишдаги тафаккур кучи ва тасаввур билан, ижодий вазиятнинг енгилгина юзага келиши билан, сўз бойлиги ва тил сезгиси билан фарқланадилар. Баъзи бирларида воқеиликка мулоҳазали мантиқий муносабатда бўлиш устун турса, бошқаларида образли эмоционал муносабат устундир, учинчиларида эса буларнинг ҳам иккиси мужассамдир. В. П. Ягункова синалувчиларнинг адабий қобилиятини ташхис қилишда қуйидаги кўрсаткичларни мезон тариқасида олади, чунончи, а) идрок этиш ва хотиранинг аниқлиги; б) эмоционал таъсирчанлиги; в) тасаввурнинг кучи ва жонли тилни ҳис қилиш кабилар.

С. П. Кудряцева тадқиқотида илк ўспириннинг адабий қобилияти икки типга ажратилади: адабий-танқидий тип ва бадий-ижодий. Биринчи тип бадий асарларни тушунчалар асосида таҳлил қилишнинг ўсганлигига эътибор қилинади. Иккинчи тип адабий асарларни ўқиш вақтида ва адабий мавзуга баён ёзишда ҳаяжонланиш ва ижодий ёндашишга аҳамият қаратилади.

В. А. Крутецкий математик қобилият тузилишига қуйидагиларни киритади:

1) қобилиятда болаларнинг математик материални қабул қилиши борасидаги қобилиятига математик объектлар, муносабат ва амалларни шакл ҳолга келтириб идрок қилиш математик материалга ўзига хос «йиғма» аналитик-синтетик ишлов бериш қобилиятини қайд қилиш лозим;

2) қобилиятли ўқувчиларнинг фикрлаши қуйидагилар билан: а) миқдорий ва фазовий муносабатлар, сонлар ва белгилар символикаси соҳаларида мантиқий фикрлаш қобилияти; б) математик материални тез ва кенг умумлаштира олиш; в) математик мулоҳазалар жараёнида қисқача ақлий хулосалар ёрдамида фикрлашга мойиллик; г) фикрлаш жараёнларининг ниҳоятда мослашувчан ва ҳаракатчанлиги; д) ечишда равшанлик, соддалик, рационаллик ва ихчамликка интилиш;

3) математик ахборотни хотирада сақлаш ва ҳоказо.

Математик қобилиятнинг борлигини тахмин қилишга асос бўладиган ташқи аломатларни белгилаш мумкин. Муаллиф тахминича, булар қуйидагилар:

1) ўқувчининг математикага оид очиқ-ойдин қизиқишини намоиш қилиши, ҳеч ким мажбур қилмасдан, ўзининг бўш вақтини сарфлаб, математика билан бажони дил шуғулланишга моиллик:

2) муайян математик кўникма ва малакаларни одатдагидан кичикроқ ёшда ўзлаштириш қобилияти:

3) математикани ўзлаштириш соҳасида тез силжиб бориш:

4) математик тараққиёт ва ютуқларнинг юқори даражаси.

Мамлакатимиз психологи М. Г. Давлетшин техникавий қобилият устида тадқиқот ишлари олиб борган етакчи мутахассис хисобланади. Муаллиф техникавий қобилият деганда шахснинг индивидуал психик хусусиятларидан тузилган шундай ўзига хос бирикмаларни тушунадик, у шахснинг техникавий фаолитяга яроқлилиқ даражасини ва у билан муваффақиятли равишда шуғуллана олишини аниқлайди.

М. Г. Давлетшин ҳам ананавий йўлдан бориб, техникавий қобилиятни иккита ўша номдаги типга ажратади ҳамда етакси таянч хусусиятларини ўзгаришсиз қолдиради. Лекин бошқалардан фарқли ўлароқ етакчи хусусиятлар ривожланган техникавий фикрлаш ва фазовий тасаввурдан иборатдир. Унинг талқинича, техникавий истеъдодли шахс бўлиши учун унда: а) амалий жиҳатдан фаҳмли: б) техник мосламаларни таҳлил қила олиш қобилияти: в) нарсаларни монтаж қилиб қисмлардан бутун ҳосил қила олиш қобилияти бўлиши шарт. М. Г. Давлетшин техникавий истеъдод кўрсаткичларини анъанавий баҳолашни тан олган ҳолда (кўз билан чамалаш, фазовий тасаввур, техникавий таҳлил, конструкциялаш қобилияти) ўзининг оригинал ёндашувини ишлаб чиққан. Техникавий қобилият даражасини ташхис қилиш учун текширишларда ишлаб чиқилган экспериментал масалаларнинг тўққизта сериясидан фойдаланади.

УЧИНЧИ БЎЛИМ БИЛИШ ЖАРАЁНЛАРИ

V БОБ СЕЗГИ

1. Сезги тўғрисида умумий тушунча

Жаҳон психологияси фанида тўпланган маълумотларнинг кўрсатишича, сезиш оддий психик билиш жараёни ҳисобланиб, моддий қўзғатувчиларнинг муайян рецепторларга бевосита таъсир этиши орқали реал оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг айрим хусусиятларини ва шунинг билан бирга, инсон организмнинг (унинг аъзоларининг) ички ҳолатларини акс эттиришдан иборат билишнинг дастлабки босқичидир. Сезги биосфера ва ноосферада ҳаракатланувчи жамики нарсаларнинг, хоҳ микро, хоҳ макро тузилишидан қатъий назар, сезги органларига таъсир қилиш маҳсуласининг содда образлар, тимсолларнинг айрим таркибий хусусиятлар тариқасида акс этишидир. Инсон атроф-муҳитдаги моддалар шаклини, ҳаракатлар кўринишини, уларнинг хоссаларини ўзига хос хусусиятларини сезги органлари ёрдамида, сезгилар орқали билади, холос.

Сезгилар тўғрисидаги илмий таълимотларга биноан нарсалар ва уларнинг хоссалари, таркибий қисмлари, хусусиятлари, шакллари, ҳаракати бирламчи ҳисобланиб сезгиларнинг ўзи эса ташқи ва ички қўзғатувчиларнинг сезги аъзоларига таъсир этишининг маҳсулидир. Маълумотларнинг кўрсатишича, сезгилар моддий (объектив) борлиқнинг, воқеиликнинг ҳаққоний тасвирини инъикос қилади, бинобарин моддий олам қандай кўринишга, шаклга, хусусиятга эга бўлса улар худди шундайлигича ҳеч ўзгаришсиз, айнан акс эттириш имкониятига эгадир.

Психологияда сезгиларнинг физиологик асосини ва механизмларини қўзғатувчиларнинг ўзига мутлақ мос (адекват) бўлган анализаторлар таъсири натижасида юзага келувчи асаб (нерв) жараёни, унинг тизими, тузилиши ташкил қилади. Физиологлар ва психологларнинг таълимотларига кўра анализаторлар уч ўзаро узвий уйғунликка эга бўлган таркибий қисмлардан иборатдир. Содда қилиб талқин қилинганда мазкур таркиблар қуйидаги кетма-кетликдаги тузилишдир:

1) ташқи куч-қувватни (энергияни) асаб (нерв) жараёнига айлантириб берувчи периферия қисмдан, яъни рецептордан;

2) анализаторларнинг периферия қисмини марказий қисм билан боғловчи афферент (марказга интилувчи асаб толаси), ўтказувчи асаб йўлларидан;

3) периферия қисмларидан келувчи нерв импульслари (ҳаракатлари) қайта ишланувчи анализаторларнинг мия пўстидаги қисмларидан (участкаларидан) иборатдир.

Бошқача сўз билан айтганда, периферик нервларнинг учлари (кўз, кулоқ, тери, бурун кабилар), таъсиротни элтувчи (афферент), жавоб қайтарувчи (эфферент) нерв толалари, анализаторларнинг орқа ва бош мия марказлари анализаторни ташкил қилади.

Жаҳон психологияси фанининг сўнгги ютуқлари ҳамда атамаларига биноан сезгилар қуйидагича классификация қилинади (ушбу таснифланишнинг дастлабки кўриниши инглиз олими Ч. Шеррингтонга таалуклидир):

1) ташқи муҳидаги нарса ва ҳодисаларнинг хусусиятларини акс эттиришга мослашган ҳамда рецепторларга тананинг сиртқи қисмига жойлашган сезгилар, яъни экстерорецептив сезгилар (рецепторлар);

2) ички тана аъзолари ҳолатларини инъикос этувчи ҳамда рецепторлари ички тана аъзоларида, тўқималарида жойлашган сезгилар, яъни интерорецептив сезгилар;

3) танамиз ва гавдамизнинг ҳолати ҳамда ҳаракатлари ҳақида маълумот (ахборот, хабар) берувчи, мускулларда, боғловчи пайларда, мушакларда жойлашган сезгилар, яъни проприорецептив сезгилар.

Биринчи туркум сезгиларни кўриш, эшитиш, ҳидлаш, тери-туюш, таъм-маза, каби турлар ташкил қилади. Кўриш 380 дан 770 гача миллимикрон диапазондаги электромагнит нурлардан иборат жараёндр. Эшитиш эса тебраниш частотаси 16 дан то 20000 гача бўлган товуш тўлқинларидан иборатдир. Кўриш сезгилари бош мия пўстини тепа бурмасининг қисмидан жой эгаллагандир. Тери-туюш, ҳаракат сезгилари мия пўстини марказий бурмасининг орқа қисмидан ўрин олгандир.

Энди сезгилар классификацияси, моҳияти ва унинг негизлари юзасидан кенгроқ мулоҳаза билдирамиз.

А. Р. Луриянинг фикрича, интеррорецептив сезгилар асл, туб маънодаги сезгилар эмиас, балки эмоциялар билан сезгилар ўртасидаги оралик сезгилар сифатида намоён бўлади. Психология фанида мазкур сезгиларнинг субъектив равишда пайдо бўлиши етарли даражада чуқур ўрганилмаган, худди шу боис улар “номаълум

ҳислар” доирасига киритилгандир. Улар тўғрисидаги билимлар билан танишиш, ўзгариб боришларини текшириш “касалликларнинг ички манзараси”ни ифодалаб беришда муҳим роль ўйнаши мумкин. Ички органларнинг хасталигида вужудга келувчи мазкур ҳолатлар ички касалликларни диагностика қилишда алоҳида аҳамият касб этиши турган гап (А. Р. Лурия тадқиқотларидан).

Бундай хусусиятли ихтиёрсиз сезгилар инсонда жуда эрта уйғонади, шунинг билан бирга уларнинг ифодаланиши ўзига хос шаклларга эгадир. Чунки, улар ”олдидан ҳис қилиш” тариқасида пайдо бўлиб, ҳатто инсон уларни таърифлаб бериш имкониятига қодир эмас, кўпинча ушбу кечинмалар туш кўришда қайсидир касаллик хуруж қилаётганлигидан дарак берувчанлик вазифасини ўтмайди, холос.

Улар инсоннинг кайфиятида, эмоционал реакциялари ўзгаришида кўзга ташланади, болада эса ҳатти-ҳаракатнинг кескин ўзгаришига сабаб бўлади. Чунки, бола ўз тана аъзоларидаги ички ҳолатларнинг ўзгаришини англаш, сезиш, ҳис қилиш укувига эга эмас, худди шу туфайли ундаги ҳатти-ҳаракатнинг умумий ўзгариши белгиларидан буни сезиш мумкин. Бу ҳодисаларнинг ёрқин мисоли сифатида қуйидаги воқеликни таҳлил қиламиз: бола ўз ички интерорецептив сезгиларини намоёиш қилиш мақсадида “касал” бўлиб қолган кўғирчоғини парвариш қила бошлайди.

Интерорецептив сезгиларнинг объектив аҳамияти жуда юқори, чунки улар ички жараёнларни ўзаро ўрин алмаштириш балансини таъминлаб туришнинг асоси ҳисобланади. Бошқача сўз билан айтганда, улар организмлардаги жараёнларни ўзаро ўрин алмашиб туришининг гемостази (борқарорлиги) деб аталади. Ичдан пайдо бўладиган сигналлар ҳатти-ҳаракатни вужудга келтиради, стресс, зўриқиш, аффект ҳолатларини йўқотиш (бартараф қилиш, пасайтириш), туғилиб келаётган майлларни эса қониқтиришга йўналтиришган бўлади. Оқибат натижада, ички тана аъзоларининг фаолиятини издан чиқиш ҳолати юз бериши мумкин. Худди шу сабабдан тиббиёт психологиясида интерорецептив сезгилар ҳам муҳим роль ўйнайди. Соматик ва висперал жараёнлар, руҳий ҳолатлар (психосоматика) ўртасидаги муносабатларни ўрганиш имконини яратади.

Интерорецептив сезгиларнинг физиологик механизмлари интероцепция билан биргаликда К. М. Биков, В. Н. Черниговскийлар томонидан атрофлича ўрганилган. Бу нарсаларнинг барчаси шартли

рефлектор фаолияти механизмларидан келиб чиққан ҳолда шарҳлаб берилган.

Проприорецептив сезгилар тана двигатель иппаратининг ва гавданинг фазодаги ҳолати тўғрисида сигналлар билан таъминлаб туради. Улар инсон ҳаракатининг регуляторини ва афферент асосини ташкил қиладилар.

Периферик рецепторлар мускулларда, пайларда ва бўғимларда жойлашган бўлиб, махсус таначалари шаклига эгадирлар. Мазкур таначалар Пуччини таначалари деб аталади.

Таначаларда вужудга келувчи кўзғатувчилар мускулларининг таранглашуви натижасида ва бўғимлар ҳолатининг ўзгаришида, нерв толалари (иплари) ёрдамида орқа миянинг орқа устунисидаги (столбасидаги) оқ суюқликларга етказилади. +ўзғовчилар Бурдах ва Голль ядросининг қуйи бўлимларига етиб келади ва ундан пўст ости тугунларидан ўтиб, бош мия катта ярим шарининг қоронғилашган зонасида ўз ҳаракатини яқунлайди.

Проприорецепторла ҳаракатининг афферент асоси эканлиги А. А. Орбели, П. К. Анохин (ҳайвонларда), Н. А. Бернштейн (одамларда) томонидан ўрганилган.

Психологик маълумотларга кўра, гавданинг фазодаги ҳолати сезгирлиги статик сезгиларда ўз ифодасини топади. Унинг маркази ички қулоқ каналларида жойлашган бўлиб ўзаро бир-бирига перпендикуляр бўшлиқда туташ ҳолатда ётади. Масалан, юош ҳолатининг ўзгариши қуйидаги схемага биноан амалга ошади:

- а) ўзгариш эндолимфа суюқлигига боғлиқ кўзғалиш;
- б) эшитиш нерви;
- в) вестибулятор нерв;
- г) бош мия пўстининг чакка бўлмаси;
- д) мия аппаратига ўтади.

Вестибулятор сезгирлик аппарати қуриш билан бевосита алоқада бўлиб, фазони ориентирлаш жараёнида иштирок этади. Масалан, автомобильнинг йўлдан ўтиши (қатнови), қалин ўрмонни кесиб ўтиш пайти ва ҳаказо. Худди шундай ҳолат учишда ҳам юзага келиши мумкин. Патология ҳолатида ҳам худди шундай жараёнга дуч келинади.

Экстрорецептив сезгилар моддалиқдан (5 тадан) ташқари интермодаль носпецифик сезги туркумларига ҳам ажратилади. Масалан, эшитиш органи (аъзоси) орқали секундига 10-15 тебранишни сезиш мумкин, лекин қулоқ билан эмас, балки суяклар

ёрдамида (мия қопқоғи, тирсак, тизза учлари орқали) пайқаш – вибрация сезгирлик дейилади. Масалан, карларнинг товушларнинг идрок қилиши, пианинони ушлаб туриш, пол ёки мебелнинг ҳаракати кабилар. Одатда вибрацион сезгирлик интермодаль сезги деб ҳам номланади. Интермодалнинг бошқа бир кўриниши мана бундай ҳолатда намоён бўлади:

- а) ҳид, таъм ва маза сезгиларида;
- б) ўта кучли товушда, ўта ёрқин ёруғликда;
- в) тричеминал, яъни уч хил таъсирнинг уйғунлашган, интегратив ҳолатида кабилар.

Сезгининг носпецифик шакли – терининг фото сезгирлиги рангларнинг нозик жилоларини ажратиш, қўл учлари билан сезиш орқали рўёбга чиқади. Терининг фото сезгирлиги А. Н. Леонтьев томонидан кашф қилинган бўлиб, бу нарса кўпгина ҳолатларга оқилона ёндашиш имкониятини вужудга келтиради. Ушбу кашфиёт қўл учига яшил ва қизил рангли ёруғлик юбориш орқали дунё юзини кўрган. Ранг сигналларининг оғриқ қўзғатувчилар билан муносабати қиёсий жиҳатдан олиб борилганда, инсонни фаол мўлжаллаш (ориентирлаш) жараёнида унинг қўл учи терисига келиб тушадиган ранг нурларини фарқлашга ўргатиш мумкин экан.

Психология фанида тренинг фото сезгирлиги табиати ҳали етарли даражада ўрганилгани йўқ. Шунга қарамасдан, таламитик система ва пўст остининг қўзғалганида асаб тизими ҳамда тери эктодермларидан келиб чиққан, атрофга ёйилган (тарқалган), рудиментлар ёруғлик сезиш элементлари махсус шароитда муаффақиятли ҳаракат қилади. Кўпинча “олтинчи туйғу, ҳиссиёт” шарофат билан инсон томонидан “масофа”ни сезиш, кўр одамларда тўсиқни ҳис қилиш ушбу жараён учун ёрқин мисол бўла олади. Эҳтимол, юз терисининг иссиқ ҳаво тўлқинларини идрок қилиш, тўсиқ оралиғида мавжуд бўлган товуш тўлқинларини (тебранишларини) ўзида акс эттириш терининг фото сезгирлигини илмий жиҳатдан изоҳлашга муайян негиз (асос) бўлиб хизмат қилиш мумкин.

2. Психология фанида сезги назариялари

Ташқи олам хусусиятлари тўғрисидаги ва шахснинг ўз гавдасини тута билиш юзасидан билимлар, маълумотлар, хабарлар ва таъсиротлар манбаи – бу сезгилар бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун сезгилар инсон организмга, яъни унинг тана аъзоларига тушадиган

ахборотларнинг асосий канали (йўли) саналиб, улар ташқи дунё ҳамда ички тана аъзолари тўғрисидаги хабарни бош мия катта ярим шарлари ва бош миянинг таркибларига етказиб туради, худди шу боисдан инсон ўзини қуршаб турган макро муҳитни ориентирлаш (мўлжаллаш) имкониятига эгадир. Агарда мазкур каналлар берк бўлиб қолган тақдирда, сезги органлари зарур ахборотлар билан таъминламайди, бинобарин, онгни ҳукм суриш имконияти ўз-ўзидан йўқолади.

Психология фанида шундай илмий далиллар мавжудки, мабодо инсон ахборотларнинг шахобчасидан маҳрум бўлса, у ҳолда у уйқу ҳолатига шўнғийди. Масалан, тасодифан тери-туюш сезгилари патологияга учраса унда одам (кўпинча вақтинча, муваққат) кўриш, эшитиш, ҳид сезишдан маҳрум бўлиши мумкин. Мабодо ахборотлар тузатиш шахобчаси илк болалик ёши даврида бузидса, кар ёки кўр бўлиб қолса, у тақдирда унинг ақлий ривожланишида кескин тўхталиш (вақтинча орқада қолиш) юзага келади. Агарда бола махсус усул ёки услубга ўргатилса табиий равишда мавжуд камчиликларнинг ўрнини тўлдириб бўлмайди.

Сезгини бундай тарзда тушунтирилишига нисбатан ҳар хил муносабатлар психология тарихида мавжуд бўлиб уларнинг ҳеч қайсиси асосий манба эканлигига шубҳа билан қарашга мойилдирлар. Ҳозир уларнинг айримларига қисқача тўхталиб ўтамиз ва ҳақиқий моҳиятини очиб беришга интиламиз.

Немис файласуфи Христиан Вольф “Рационал психология” (1732 йил) ва “Эмперик психология” (1734 йил) китобларида: онгнинг ички ҳолати, ақлий фикр юритишга қобилиятлилик табиий моддий асос замиридан келиб чиқиб, ташқи оламдан келиб тушадиган ахборотлар шахобчасига, яъни сезги каналига, ҳеч қандай боғлиқ эматушунтиришга ҳаракат қилди. Сезгиларга мана бундай ёндашиш назариётчиси ”фанга рационализм” тушунчаси билан бирга кириб келди. Х. Вольф ва унинг тарафдорлари психик жараёнлар (сезги, идрок, хотира ва бошқалар) мураккаб ижтимоий – тарихий тараққиёт маҳсули эмас, деган ғояни илгари сурдилар. Шунинг билан бирга “Онг”, “Ақл” тарихий эволюция натижаси эмас деб, инсон психикасига ўзгача ёндашиб, уни изоҳлаб бериш мушкул бўлган “бирламчи” хусусият эканлигини тушунтиришга интилдилар.

Мазкур назарияга асосланган психологлар инсоннинг сезгилари унинг ташқи олам билан боғлаб турувчи бирдан-бир шахобча эканлигини инкор қилишгача бориб етдилар ва воқеиликни мана

бундай тарзда изоҳлашга ҳаракат қилдилар: гўёки сезгилар инсонни ташқи оламдан ажратиб турадилар, улар атроф-муҳит ўртасидаги бартараф қилиб бўмайдиган девор ҳисобланадилар. Беркли, Юм, И. Мюллер, Гельмгольц сингари олимлар сезги органларининг “специфик энергияси” назариясини ишлаб чиқдилар Бу ғоянинг асосчиси сифатида Иоганн Мюллер қатъий позицияда туриб, уни бутун вужуди билан ҳимоя қилишга интилди. Ушбу назарияга биноан, ҳар қайси сезги аъзоси хоҳз кулоқ, хоҳ тил, хоҳ тери бўлишидан қатъий назар, ташқи дунёнинг таъсирини акс эттирмайди, атроф муҳитда бўлиб турган реал, яққол жараёнлар юзасидан ахборотлар беришга қобил эмас, фақат у ташқи таъсирдан шахсий жараёнларнинг кўзғатувчисидан туртки олади, холос. Мазкур назарияга кўра, ҳар ьбир сезги аъзолари ўзининг “специфик энергияси”га эга, ҳар қандай таъсирдан кўзғалади. Масалан, кўзни босиб, унга электр токи билан таъсир қилиб кўрилса, унда ёруғлик сезгиси ҳосил қилинади; кулоққа электр кўзғатувчиси билан таъсир ўтказилса, у ҳолда товуш сезгиси вужудга келади. Бинобарин, сезги аъзолари ташқи таъсирни акс эттирмайди, балки улардан, яъни уларнинг таъсиридан кўзғалади, холос. Инсон ҳеч қачон ташқи воқе, яққол дунёнинг объектив таъсирларни идрок қилмайди, балки сезги аъзолари фаолиятида ўзларининг шахсий субъектив ҳолатларини акс эттиради.

Мазкур назарияга биноан, инсон объектив дунёни идрок қила олмайди, у субъектив жараёнларни акс эттиради, оқибат натижа “дунё элемент” (майда қисм) ларни идрок қилиш вужудга келади. Психология тарихида “субъектив идеализм” деган йўналиш ҳам юзага келган бўлиб, унғача, “инсон фақат ўзи”нигина билади, холос. Ундан ташқари ҳеч нарса ҳукм суриши мумкин эмас. Бу назария ўзига хос ғояга эга бўлиб, фан тарихида “солипсизм” (ягона “Мен”) номини олган эди.

3. Сезгиларнинг рецептор ва реффлектор назариялари

Сезгиларнинг рецептор назариясига кўра, рецептор ёинки сезги аъзолари уларга таъсир қилувчи кўзғатувчиларга нисбатан суств (пассив) жавоб қайтаради, сезгилар ҳаракатга қарама-қарши турувчи суств жараёндир, ҳаракатнинг ўзи эса аксинча фаол (актив)дир.

Ҳозирги даврда сезгиларнинг рецептор назарияси мутлақо сезги жараёнининг физиологик механизмини очиб беришга яроқсиз

эканлигини қатор тадқиқотчилар томонидан ишончли омилларга суянган ҳолда таъкидлаб ўтилгандир.

Сезги жараёнининг фаол (актив)лигини тан олувчи назария – сезгиларнинг рефлектор назарияси деб аталади. Ушбу фикрни асослаш учун мисолларга мурожаат этайлик ва ҳайвонот оламида акс эттиришни таҳлил қилиб кўрайлик. Ҳайвонлар ва жониворларнинг сезгилари суст (пассив) хусусиятга эмас, балки ташқи олам таъсирининг биологик аҳамиятга молик жиҳатларини фаол (актив) равишда ажратган ҳолда хатти-ҳаракатни амалга оширадilar. Масалан, болари (асалари) бир хил туркумдаги гулларга нисбатан аралаш ҳолдаги гулларга фаол (актив)роқ жавоб реакциясини билдиради; қирғий ириш-чириш ҳидларига, ундан кўра сув ўтларининг илдизлари ҳидига чаққон ҳаракат қилади. Мушук сичқоннинг қитирлашига эътиборини кучайтиради, лекин худди шунга ўхшаш камертон товушини келтирсак, асло унга парво ҳам қилиб қўлмайди.

Бу омиллар шуни кўрсатиб турибдики, биринчидан, сезгилар фаоллик (активлик) хусусиятига эга, иккинчидан, уларнинг вужудга келишида ҳаракат таркиблари иштирок этади.

А+Шлик психолог Неффнинг таъкидлашича, микроскоп остига олиб терига игна санчилса, худди шу участкада (майдонда) рефлектор ҳаракат реакциялари кузатиш; томирнинг қисилиши, тери гальваник рефлекс (КГР), гоҳо кўз ҳаракати, бўйин мускулларининг таранглашуви, қўлнинг ҳаракат реакцияси содир бўлиши мумкин.

Жаҳон психологлари томонидан нарсаларнинг мураккаб томонларини таниш, фарқлаш ҳаракатнинг иштирокисиз амалга ошмаслиги таъкидлаб ўтилган. Масалан, кўзни юмиб жисмни фарқлаш учун қўл билан уни пайпаслаш керак, акс ҳолда унинг ҳолати, шакли, қаттиқ ёки юмшоқлиги, ғадир-будурлигини билиб, сезиб бўлмайди.

И. М. Сеченовнинг фикрига кўра, жисмни кўз билан идрок қилиш учун кўз ўша нарсани “қидирсин”, фақат шундагина мақсадга мувофиқ ҳаракат юзага чиққан бўлади. Ҳозирги даврда психология фанида кўз ҳаракатлари назарияси ишлаб чиқилган бўлиб, улар ва макро ва микро, ихтиёрий ҳамда ихтиёрсиз кўринишларга ажратилади. Улар қуйидаги номлар билан ифодаланади: конвергент, дивергент, горизонтал, вертикал, циклофузион, торсион, версион, вергент, саккадик, тремор, дрейф, флики кабилар. Кўз ҳаракати ёрдами билан фазода ўрин алмашиб турган жисмларни таниш, билиб

олиш ва идентификациялаш амалга оширилади. Кўз ҳаракатлари уч жуфт ташқи мускуллари, яъни мия бош суягининг III, IV ва VI жуфт нервлари орқали рўёбга чиқади. Кўзнинг микро ва макро ҳаракатлари сезгининг механизм ролини бажариш имкониятига эга.

Эшитиш сезгиси эшитиш ва товуш аппаратлари таркибларининг яқин иштирокида вужудга келади.

Шундай қилиб, юқоридаги мулоҳазаларга кўра, элементлар (содда) фаол рефлектор жараёни, шунингдек, мураккаб фаол рецептор фаолият жараёни (пайпаслаш, суратга тикилиш кабилар) мавжуд бўлиб, сезгиларнинг вужудга келишини таъминлаб туради. Психологик маълумотларнинг таҳлилига кўра, фаол ҳаракатнинг ҳар қайсиси сезгининг рефлектор назариясидан иборатдир.

4. Сезгиларнинг умумий қонуниятлари ва сезгирлик

Сезгилар ўзларига адекват (мос) бўлган қўзғатувчиларни акс эттириш шаклларида бири ҳисобланмиш билиш жараёнларидир. Кўриш сезгисининг адекват қўзғатувчиси ҳаво тўлқини узунлиги 380 дан 770 миллимикрон диапазондаги электромагнит нурланишидан иборатдир. Бу электромагнит нурланишлар кўриш анализаторларида кўриш сезгисини вужудга келтирувчи нерв (асаб) жараёнига айланади. Эшитиш сезгилари тебраниш частотаси 16 дан то 20000 гача бўлган товуш тўлқинлари таъсирининг рецепторларда акс этишидир. Тактил сезгилари механик қўзғатувчиларнинг тери юзасида таъсири натижасида ҳосил бўлади. Карлар учун алоҳида аҳамиятга эга бўлган тебранишни акс эттириш сезгилари нарсаларнинг тебранишларини инъикос қилиш орқали юзага келади. Бошқа турдаги сезгилар ҳам ўзларининг махсус қўзғатувчиларига эгадирлар. Лекин сезгиларнинг турли кўринишлари фақат ўзларининг махсуслиги билангина эмас, балки улар учун умумий хусусиятлари билан ҳам тавсифланадилар. Сезгиларнинг ана шу хусусиятларига – сифатлари, жадаллиги, давомийлиги ва фазовий лаколизацияси киради.

Сифат мазкур сезгининг асосий хусусияти бўлиб, уни бошқа сезги турларидан фарқлайди ва айни шу сезги тури чегарасини ўзгартиради. Масалан, эшитиш сезгилари товушнинг баландлиги, тембри, қаттиқлиги билан тафовутланади, кўриш сезгилари эса рангларнинг қуюқлиги, жилоси, товланиши, тони ва бошқа шу кабилар билан фарқланади. Сезгиларнинг сифат жиҳатидан кўп

турлилиги материя ҳаракати шаклларининг турли-туманлилигининг акс эттиришидир.

Сезгиларнинг жадаллиги уларнинг миқдорий тавсифидан иборат бўлиб, таъсир қилаётган кўзғатувчининг кучи ва рецепторнинг функционал ҳолати билан белгиланади.

Сезгиларнинг давомийлиги уларнинг вақтинчалик таснифланишидан иборатдир. Сезгиларнинг давомийлиги ҳам сезги абзоларининг функционал ҳолати билан, шунингдек, кўзғатувчининг таъсир қилиш вақти ҳамда жадаллиги билан ўлчанади.

+ўзғатувчи сезги асосида таъсир қилиши билан дарҳол сезги ҳосил бўлмайди, балки у бир қанча дақиқадан кейин вужудга келади. Ана шу қисқа вақт сезгининг латент (яширин) даври деб аталади. Латент даври сезги турлари учун ҳар хил фурсатда кечади. Масалан, тактил сезгилари учун латент даври 130 миллисекунд, оғриқ сезгилари учун эса 370 миллисекундга тўғри келади, маза-таъм сезгиси эса тил юзасига таъсир этилгандан сўнг 50 миллисекундгача вақт оралиғида ҳосил бўлади.

+ўзғатувчи таъсир қила бошлаши билан бир даврда ҳосил бўлмаганидек, кўзғатувчининг таъсири тўхташи билан бир вақтнинг ўзида сезги йўқолмайди. Ваҳоланки, сезгиларнинг инерцияси (сезгиларнинг сақланиши) таъсиридан кейинги ҳодисаси деб аталадиган нарсада намоён бўлади.

Кўриш сезгиси баъзи бир инерцияга эга бўлиб, кўриш сезгисининг таъсири тўхташи билан дарҳол йўқолиб кетмайди. +ўзғатувчи таъсирининг изи кетма-кет келувчи образлар деб аталадиган ҳодиса сифатида сақланиб қолади. Психологияда кўзнинг тўр пардасида рангни сезадиган уч хил хусусиятли элемент бор деб тахмин қилинади. +ўзғалиш жараёни ҳосил бўлганда, улар толиқадилар ва сезгирликлари анча камаяди. +изил рангга қараб турганимизда кўз тўр пардасидаги қизил рангни қабул қилувчи элемент бошқаларга нисбатан ортиқроқ толиқади, шунинг учун кўз тўр пардасининг худди шу жойига қизил рангдан сўнг оқ ранг таъсир этадиган бўлса, қолган иккита қабул қилувчи элемент ортиқроқ сезгирликка эга бўлади ва биз кўз қаршимизда кўкиш яшил рангни кўраимиз.

Эшитиш сезгилари ҳам кетма-кет образларга эга бўлиши мумкин. Чунки қулоқни битирадиган қаттиқ овоз ёки товуш билан бирга юзага келадиган нохуш сезги, яъни бу “қулоқ”нинг шанғиллашидир. Эшитиш анализаторига бир неча секунд давомида

таъсир этадиган бир қатор қисқа товуш импульсларидан сўнг улар туташ ҳолда ёки бир оз пасайтирилган тарзда идрок қилина бошлайди. Агар бу товушларнинг таъсирини моделлаштириш мумкин бўлганда эди, ана шундай ҳодисани кузатиш имкони юзага келарди. Бу ҳодиса товуш импульсининг таъсири тўхтаганидан кейин учрайди ҳамда товушнинг импульси жадаллиги ва давомийлигига боғлиқ равишда бир неча секунд мобайнида давом этиши мумкин.

Бошқа анализаторларда ҳам худди шунга ўхшаш ҳодисаларни кузатиш мумкин. Масалан, ҳарорат, оғриқ ва маза сезгилари ҳам кўзғатувчининг таъсири тўхтагандан сўнг бир неча муддат оралиғида давом этаверади.

Сезгилар учун кўзғатувчининг фазовий локализацияси, кўзғатувчининг фазода ўрин эгаллаши билан тавсифланади. Дистант, яъни масофа рецептори томонидан амалга ошириладиган фазовий анализ бизга кўзғатувчининг фазодаги ўрни ҳақида маълумот беради. Контант сезгилар: тактил, оғриқ, маза баданнинг кўзғатувчи таъсир қилаётган жойи билан боғлиқдир. Бунда оғриқ сезгиларининг локализацияси, яъни баданда жойлашган ўрни, тактил сезгиларга қараганда баданга анчагина тарқалган, лекин унчалик аниқлик даражасига эга эмас. Бу ҳолатни яққол намойиш қилиш учун қуйидаги кўрсаткичларни келтирамиз: 1 квадрат мм терига нисбатан бармоқлар 120, панжа 14, кафт 15, кўкрак 29, пешона 50, бурун учи 100 ва ҳоказо.

Локализация (маҳаллий чекланганлик) психик функцияларнинг бош мия катта ярим шарлари қобиғидаги муайян хужайраларнинг иши билан боғланишидир. Масалан, кўрув анализаторининг иши асосан мия қобиғининг энса қисмининг фаолияти билан боғланган, эшитиш анализаторининг иши эса чакка бўлаклари билан, тери-туюш ҳамда ҳаракат анализаторлари бўлса тепа ва энса бўлаклари билан боғлангандир.

Инсонни қуршаб турган атроф-муҳитнинг ҳолати тўғрисида ахборот берувчи турли кўринишдаги сезги аъзолари ўзлари акс эттирмоқчи бўлган ҳодисаларга нисбатан маълум даражада сезгир бўлишлари лозим. Чунки мазкур ҳодисаларни озми ёки кўпми аниқ ва равшан акс эттириш лозим. Бинобарин, сезги аъзоларининг сезгирлиги долзарб ва фавқулоддаги шароитда таъсир қилиб сезги жараёни ҳосил қилиш имкониятига эга бўлган минимал даражадаги кўзғатувчи билан белгиланади. Худди шу боисдан сезиларли ёки

сезилмас даражада сезги ҳосил қилувчи кўзғатувчининг минимал кучи сезгирликнинг куйи мутлақ (абсолют) чегараси дейилади.

Кучли мутлақ (абсолют) чегарадан нимжонроқ ёки кучсизроқ кўзғатувчилар куйи чегараларни ҳосил қилмайди, чунки, уларнинг таъсир кучи тағрисидаги сигналлар бош мия пўстига бориб етмайди. Бош мия пўсти ҳар бир айрим олинган “”п” миқдордаги импульслардан ҳаётий зарурийсинигина танлаб сўнг қабул қилиб олади. Шунинг билан бирга мия пўсти ўз кўзғатувчанлик чегарасини ошириш йўли билан қилинган барча кўзғатувчиларни шу жумладан ички аъзолардан келадиган импульсларни ҳам ушлаб қолади. Вужудга келган бундай ҳолат биологик жиҳатдан мақсадга мувофиқдир. Чунки, бош мия катта ярим шарлари пўсти барча тушиб келаётган импульсларни қабул қилиб оладиган ва уларнинг ҳаммасига жавоб реакциясини билдира оладиган организмни тасаввур қилиш мумкин эмас. Маълумки, бош мия катта ярим шарларининг пўсти организмнинг ҳаётий манфаатларини муҳофаза қилиб туради, шунингдек, ўз кўзғалиш чегарасини ошириш билан фаоллашмаган (актуаллашмаган) импульсларни пўстлоқ остига, яъни куйи марказларга узатади, бунинг натижасида организм ортиқча реакциялардан мусаффо бўлади.

Текширишларнинг кўрсатишига қараганда, пўстлоқ ости импульслари организм учун бефарқ тура олмайди. Масалан, ташқаридан таъсир қалаётган худди ана шу кучсиз пўстлоқ ости кўзғатувчилари бош мия катта ярим шарлари пўстида доминант ўчоғини (хукмрон манбаини) барпо қилади ва галлюцинация ҳамда “сезгиларнинг алданишига” сабаб бўлади. Касалланган одамлар куйи чегарадаги товушларни мияга ўрнашиб қолган товушлар тўплами тариқасида қабул қилишлари мумкин, айни чоғда ҳақиқий инсон нутқида бефарқ бўлади; кучсиз ёруғлик нури ҳар хил галлюцинация кўриш сезгилари ҳосил қилиши мумкин; терининг кийимга тегишидан вужудга келган тактил сезгилар нотўғри ўткир тери сезгиларини юзага келтиради.

Сезгиларнинг куйи чегараси мазкур анализаторларнинг мутлақ (абсолют) сезгирлиги даражасини аниқлайди. Мутлақ (мутлақ (абсолют) сезгирлик билан сезги чегараларининг меъёри ўртасида тескари мутаносиблик (пропорционалик) мавжуд; сезги чегарасининг меъёри қанчалик кичик бўлса, мазкур анализаторларнинг сезгилиги шунчалик юксак бўлади.

Мазкур муносабатни ушбу шаклда кўрсатиш мумкин:

Еқ1/Р

Е-сезгирлик, Р-қўзғатувчининг таъсир чегараси меъёри англатада.

Инсондаги ҳид билишни битта хужайрасининг чегараси тегишли ҳад тарқатувчи моддалар учун 8 (саккиз)молекуладан ошмайди, маза ёки таъм сезгисини ҳосил қилиш учун ҳид сезгисини бзага келтиришга қараганда 25000 марта кўпроқ талаб қилинади.

Инсониятда кўриш ва эшитиш анализаторларининг сезгирлиги жуда юксакдир. С. И. Вавиловнинг фикрича, кўз тўр пардасига 2-8 квант ёруғлик тушса, у ҳолда кўриш ҳодисаси юз беради. Худди шу сабабдан тўла қоронғиликда ёнган шамни 27 км масофадан кўра олиш мумкин. Бироқ нарсанинг текканлигини сезиш учун кўриш ва эшитишга қараганда 100-10000 мл. марта ортиқ энергия керак бўлади.

Аналтзаторлар сезгиларнинг юқори чегарасига ҳам эгадирлар. Таъсир қилаётган қўзғатувчига нисбатан тағин адекват, яъни айнан сезгини ҳосил қила оладиган қўзғатувчининг юқори мутлақ (абсолют) чегараси дейилади. Рецепторларга таъсир қилаётган қўзғатувчининг кучини бундан кейин ҳам ортиб бориши рецепторларда фақат оғрик сезгисини юзага келтиради.

Мутлақ (абсолют) чегаранинг меъёри шароитга қараб ўзгаради: инсон фаолиятининг хусусиятларига, унинг ёшига, рецепторларнинг функционал ҳолатига, қўзғатувчининг кучи ҳамда давомийлигига ва ҳаказога боғлиқ ҳолда ўзгариши мумкин.

Сезгилар ўртасида юзага келадиган фарқни ҳосил қилиш икки қўзғатувчи ўртасидаги минимал фарқни фарқ ажратиш чегараси деб аталади. Немис физиолог оими Вебер одамнинг ўнг ва чап қўлидаги иккита нарсдан оғирроғини аниқлай олиш қобилиятини текшириб, шундай хулосага келади: фарқ ажратиш сезгирлиги мутлақ (абсолют) хусусиятга эга бўлмай, балки нисбий хусусиятга эгадир.

Масалан, 100 г. 13, 42 грамм

1000 г. 33, 3 грамм

Шундай қилиб, дастлабки қўзғатувчининг меъёри қанчалик катта бўлса, кўшимча қўзғатувчининг меъёри ҳам шунчалик кўп бўлиши керак:

- 1) кўриш анализатори учун 1/100
- 2) эшитиш анализатори учун 1/10
- 3) тактил анализатори учун 1/30

Мазкур қонунга биноан, асосий кўзгатувчи билан кўшимча кўзгатувчи ўртасидаги фарқни ажратиш қонуни фақат ўртача кучланишдаги кўзгатувчиларга нисбатан тўғридир.

Вебер тадқиқотига асосланиб Фехнер сезгилар интенсивлигининг кўзгатувчи кучига боғлиқлигини қуйидаги формула билан ифодалаб берган:

$S = K \lg J + C$, бу ерда S – сезги интенсивлиги, J - кўзгатувчининг кучи, K ва C константалардир. Ушбу қонун, асосий психофизик қонунга мувофиқ, сезгиларнинг интенсивлиги кўзгатувчи кучининг логармига пропорционалдир. Кўзгатувчининг кучи геометрик прогрессия бўйича ортиб борса, сезгиларнинг интенсивлиги арифметик прогрессия билан ортиб боради (Вебер-Фехнер қонуни).

Фарқ ажратиш сезгирлиги ҳам фарқлаш чегарасининг меъёрини тескари пропорционалдир; фарқ айирма сезгирлиги шунчалик кичик бўлади.

Айирма сезгирлиги сезгирлик турларининг айрим хусусиятларини бошқа жиҳатдан тавсифлаш учун ҳам қўлланилади. Масалан, шаклларни, ҳажмларни кўриш воситасида идрок қилинадиган нарсаларнинг рангларини акс эттириш ҳақида мулоҳаза юритиш мумкин.

Сезгиларни ўлчашни асосан икки методи психология фанида ҳукм суриб келади. Улардан бири бевосита метод деб аталиб субъектив равишда баҳолашга асосланади. Ўлчашнинг иккинчи методи эса алампатларни объектив равишда баҳолашга асосланган бўлиб сезгиларнинг билвосита (бевосита) мавжудлигига қаратилгандир.

Бевосита метод ёки кўзгатувчининг сўз билан баҳолаш методи қуйидагича тузилишга эгадир: синалувчига тери, товуш, ёруғлик таъсир қила оладиган кўзгатувчи ҳавола қилинади, даставвал кўзгатувчи минимал интенсивликка (жадалликка) эга бўлади, сўнг уларнинг кучи ортириб борилади. Мазкур тадбирлан кейин синалувчи “у қайси бир сезги кўзгатувчисининг дастлаб сезганлигига” жавоб бериш сўралади.

Тери сезгирлигини ўлчаш учун махсус асбоб “эстезиометр” қўлланилади. Эшитиш сезгирлигини ўлчаш аудиометр ёрдамида амалга оширилиб, товушларнинг турли даражалариджаги интенсивлиги аниқланади. Баъзан кичкина темир шарни ҳар хил баландликдан ташлаб кўриш орқали ҳам юқоридаги мақсад амалга оширилади. Кўриш сезгирлигини аниқлаш эса синалувчи кўзига

ёруғликнинг турли туман интенсивликда юбориш орқали (гоҳо қоронғиликда), куйидан юқорига ёруғлик бирлиги (яъни люкс) орттириб борилади. Таъм ва ҳид билиш сезгирлиги ҳам махсус асбоблар ёрдамида ўлчанади, гоҳо кимёвий усул ҳам қўлланилади.

Бевосита методи объектив аломатларга асосланиб иш юритишни тақазо этади. Собиқ совет психологлари, психофизиологлари Г. В. Гершуни, Е. Н. Соколов, О. С. Виноградов ва бошқалар мазкур метод ёрдамида кўп йиллар мобайнида илмий тадқиқот ишларини олиб борганлир. Маълумки, сезгилар ҳеч маҳал суст билиш жараёни бўлмаган бинобарин, улар вегетатив, электрофизиологик, нафас олиш олиш жараёнлари ўзгариб боради, шунинг учун ўз табиати билан рефлектор жараёнлир. Сезгилардаги рефлектор ўзгаришлар уларнинг объектив равишда юз бераётганлигининг кўрсаткичи ҳисобланади. Масалан, сезгиларни ҳосил қилиувчи ҳар қандай кўзғатувчи рефлектор жараёнларни ҳам вужудга келтиришга қодир: қон томирларининг торайиши, текри гальваник рефлекс (тери электр қарқшилигининг камайиши), миянинг электр активлиги частотасининг ўзгариши (альфа, ритма, депрессияси ҳолати) кўзғатувчига қараб кўзнинг йўналиши, бўйин мускулларининг таранглашуви ва бошқалар. Мана бу нарсаларнинг барчаси сезгиларнинг пайдо бўлишини объектив кўрсаткичи бўлиб ҳисобланади.

Юқоридаги тадқиқотчиларнинг фикрига қараганда, синалувчига кучсиз кўзғатувчи билан таъсир этилса, яъни субъектга кучсиз кўзғатувчи билан таъсир этилса, у ҳолда субъектда ҳеч қандай сезги ҳосил бўлмайди, шунингдек, санаб ўтилган рефлекторларда ҳам ўзгариш юз бермайди.

+он томир ёки электрофизиологик реакциялар кучсиз кўзғатувчи таъсирида ҳам аниқ намоён бўлиши мумкин, аксинча сезиш жараёни эса амалга ошмайди. Бу ҳолатни электроэнцефаграфик реакциялар тасдиқлайди. Товуш кўзғатувчига келиб чиққан ҳолда Г. В. Гершуни инсон субсенсор диапазонга эга деган илмий ғояни олға суради. Бу нарса англашинилмаган физиологик реакциялар, сезиб бўлмас кўзғатувчиларга асосланади.

Сезгиларнинг ўзгариши адаптация ва сенсбилизация ҳолатларида ўз ифодасини топади.

Адаптация (лот. – мосланмоқ, *adapto*) – сезги органлари, яъни аъзолари (анализаторлар)нинг таасурот кучига мослашуви натижасида муайян сезгирликнинг ўзгаришидан иборатлир.

Адаптация ҳодисасида сезгирлик ортиши ёки камайиши мумкин. Кучли таъсирдан кучсиз таъсиротга ўтганда, сезгирлик аста-секин ортиб боради, таъсирот кучайганда эса сезгирлик камайиб боради (кўрув, эшитув, ҳид билиш, тери-туюш ва ҳаказо).

Одатда генетик нуқтаи назардан адаптация уч хил хусусиятли негиз (манба) таъсирида вужудга келади.

1. +ўзгатувчиларнинг давомли таъсири жараёнида сезгиларнинг тўла йўқолиши тарзида адаптация. Доимий таъсир қилиб турадиган кўзгатувчи таъсир ўтказадиган бўлса, бундай ҳолатда сезги сўниб қолади. Масалан, терига тегиб турадиган енгилгина бир юк тез орада сезилмай қолади. Ёқимсиз ҳидли бир жойга қириб қолганимизда, бир оздан сўнг бу ҳидни батамом йўқолиб кетгандай ҳис қиламиз. Оғизда бирон-бир нарса ушлаб туриладиган бўлса, таъм сезгисининг интенсивлиги бўшашади.

Доимий ва ҳаракатсиз кўзгатувчининг таъсирига нисбатан кўриш анализаторларида тўла адаптация ҳодисасини шу билан тушунтириб бериш мумкин. Бундай ҳолатда кўзгатувчининг ҳаракатсизлигини кўриш рецепторлари аппаратининг ҳаракатчанлиги босиб юборади. Кўзни ҳар доим ихтиёрий ва ихтиёрсиз равишда ҳаракатланиб туриши кўриш сезгисининг узлуксизлигини таъминлайди. +ўзгатувчи таъсиридан 2-3 секунд ўтгач, кўриш сезгиси йўқолади, яъни адаптация ҳодисаси юзага келади.

2. Кучли кўзгатувчининг таъсири остида ҳам сезгилар заифлашади. Масалан, қўлни муздек сувга тутиб турган пайтда, совуқ кўзгатувчи таъсири билан юзага келади сезгининг интенсивлиги пасаяди. +оронғироқ хонадан жуда ёруғ жойга кириб қолсақ, биз аввал бошқа ёруғликдан «кўр» бўлиб қолиб, атрофимиздаги нарсаларни ажрата олмаймиз. Маълум фурсат ўтгандан сўнг, кўриш анализаторларнинг сезгирлиги кескин суръатда пасаяди ва биз мўътадил кўриш имкониятига эга бўламиз. Кўриш сезгирлигининг интенсив ёруғлик кўзгатувчиси билан таъсир қилганда пасайишдан иборат ҳодисани ёруғлик адаптацияси деб юритилади.

Кўриб ўтилган икки турдаги адаптацияни кўпинча психология фанида негатив адаптация деб аталади. Чунки, ҳар иккала адаптация натижасида ҳам анализаторларнинг сезгирлиги кескин пасаяди.

3. Сезгирликни, кучсиз кўзгатувчи таъсири остида содир бўладиган, ортиб боришини ҳам адаптация деб аташ анъанага айланиб қолган. Аксарият сезги турларига хос бўлган адаптациянинг мазкур туури позитив адаптация дейилади.

+оронғилик адаптациясида кўриш сезгирлиги ортади. Сокинликка нисбатан адаптация эшитиш адаптацияси замирида юзага келади. Масалан, совуқ сувда (совуқ еган) қўл – бир ҳарорат – иссиқдай ; иссиқ сувда қўл совуқ сувда ўзгармагандай туюлади. Ҳарорат сезиш билан боғлиқ бўлган позитив адаптациялар юқоридаги хусусиятларга эга.

Тиббиёт психоллгиясида негатив оғриқ адаптациясининг мавжудлиги тўғрисидаги гипотеза (уколга, игнага, иссиқ нурланишга нисбатан) ҳам ҳукм суриши таъкидланиб ўтилди.

Адаптацияни ҳосил бўлиш хусусиятлари тўғрисида маълумот: а) тактил (тери) адаптация жуда тез ҳосил бўлади; б) кўз адаптацияси бир неча минут; в) ҳид ва таъм адаптациялари ундан ҳам узунроқ вақт талаб қилади.

Адаптациянинг аҳамияти шундан ибратки, у кучсиз кўзғалишни пайқашга ёрдам беради, кучли кўзғалишдан сезги органини сақлайди.

Адаптацияни тушунтириб бериш: 1) таёқсимон ҳужайраларга жойлашган кўриш пурпури айниб кетади; кимёвий модда борлиги илмий жиҳатдан исботланмаган; 2) миянинг пўстлоқ қисми сезгирликни пасайтирадиган «мулоҳазаловчи» тормозланиш. Тормозланиш – бошқа жойларда кўзғалишни кучайтиради – сезгирлик ортади, изчил ўзаро индукция ходисаси рўй беради.

Анализаторларнинг ўзаро муносабати ва машқ қилиш натижасида сезгирликнинг кучайиши сенсбилизация деб аталади. Сезгилар ўзаро муносабатининг физиологик механизми анализаторларнинг марказий қисмлари жойлашган бош мия пўстидаги кўзғалишнинг иррадиация ҳамда концентрация жараёнларидир. И. П. Павловнинг таълимотига кўра, кучсиз кўзғатувчи бош мия катта ярим шарларининг пўстида осон иррадиацияланадиган, яъни осон ёйилиб кетадиган кўзғалиш жараёнини юзага келтиради. +ўзғалиш жараёнининг иррадиацияси натижасида бошқа анализаторларнинг сезгирлиги ортади. Кучли кўзғатувчи таъсир этганда, аксинча, концентрацияга мойил бўлган кўзғалиш жараёни юзага келади. Ўзаро индукция қонунига кўра, бундай кўзғалиш жараёни бошқа анализаторларнинг марказий қисмларини тормозланишга олиб келади ва натижада уларнинг сезгирлиги пасаяди.

Анализаторлар сезгирлигининг ўзгариши шартли реффлектор асосида, яъни иккинчи сигналлар системасига кирувчилар таъсири билан ҳам юзага келиши мумкин. Текширилувчиларга «лимондан

нордон», захардан аччиқ» деган сўзларни талаффуз қилиш билан уларнинг кўзлари ва тилларида электр сезгирлиги юзасидан ўзгаришни майдонга келтирувчи омиллар қайд этилган. Ушбу ўзгаришлар бизга ҳақиқий лимон ва захар табиати билан таъсир қилинганда ҳосил бўладиган кўзғалишга ўхшашлик вужудга келган.

Сезги органларининг сезгирлигини ўзгартириш қонуниятларини ўзлаштириб олганлигимизга асосланиб, махсус равишда танланган кўшимча кўзғатувчиларни қўллаш ёрдами билан маълум бир рецепторларни сесибилзациялаш, яъни уларнинг сезгирлигини ошириш имкониятига эга бўламиз.

+ўзғатувчининг бирин-кетин анализаторга таъсири билан анализаторларга хос сезгининг пайдо бўлишини синестезия дейилади. Синестезия юнонча биргаликда сезиш деган маънони англатиб келади. Синестезия ҳодисасини ҳар хил турдаги сезгиларда кузатиш мумкин. Кўриш ва эшитиш синестезияси ҳаммадан кўра кўпроқ учраб туради, унда товуш кўзғатувчиларининг таъсири билан одамга кўриш образлари вужудга келади. Бундай табиатли синестезиялар ҳар хил одамларда ўзига хос равишда кечади, лекин улар ҳар қайси шахс учун муайян даражада доимий бўлиши кузатилади. Масалан, айрим композиторлар (бастакорлар) Римский-Корсаков, Скрябин кабилар «рангни эшитиш» қобилиятига, рассом Чорленис, Бахзод «рангли мусиқа» истеъдодига эга бўлганлар. Эшитиш ва таъм синестезия ҳодисаси кўпинча «ўткир таъм», «савлатли ранг», «ширин товуш», «аччиқ шамол», «баҳайбат овоз», «мотамсаро осмон», «қалб ўртар наво», сингари ибораларда ўз ифодасини топган бўлади. Чунки уларнинг моҳиятида иккиланганлик хусусиятлари махсус кучайтиргич тариқасида муҳим аҳамият касб этади.

Сезгирлик машқ қилиш орқали ривожлантирилиб борилади. Бундай ўзгариш компенсация ва фаолият мазмунида ўз аксини топа боради. Айниқса, кўр (кўр мусиқачи), кар, соқов, ҳайкалтарош одамларда, вибрация сезгиси билан шуғулланувчиларда сезгирлик кескин равишда ошиши мумкин. Психоллог Элен Киллер ҳид сезгисига нисбатан сезгирликни махсус равишда тадқиқ қилиб, у ўзига хос хусусиятлар мавжуд эканлигини далиллаб берган. Машқ қилиш натижасида инсонда сезгирлик ортиб бориши тадқиқотчилар томонидан ўрганилган бўлиб, улар қуйидаги кўрсаткичларга эгадирлар:

1) нотекислик – 0, 0005 мм; 2) бўяш (бўёқчи) – 180-40 гача; 3) пўлат қуювчи – 1 60 мин. ; 4) рассомлар – 1 150 мин. ; 5) учувчи

(мотор ҳаракати ўзгариши) – 1300 дан 1340 гача; б) рим мозаика устахонасида 20000 ранг тури мавжуд; 7) кўрларда – тактил сезгипачиниев моддаси юқори; 8) соғлом одамларда 186 та тактил рецептори; 9) кўрларда эса бу – 270 та; 10) кейинчалик кўр бўлиб қолганларда бўлса – 311 та.

Шундай қилиб, сенсibiliзация ҳодисасида сезгирликнинг ортиши қуйидагиларга боғлиқдир:

1) муайян, узоқ муддатли организмдаги ўзгаришларга;

2) муваққат хусусиятли экстра таъсир ёки фавқулоддаги ҳолат ва вазиятга;

3) ёш хусусиятлари, типологик шароитлар, эндокрин ҳаракати, организмнинг умумий ҳолати, унинг толиқишига;

а) 30 ёшгача юқори даражага эришиш мумкин, ундан кейин пасайтириш бошланади; б) нерв системасининг динамикаси (Б. Т. Теплов бўйича); в) эндокрин баланси (хомиладор ва бошқа одамларда); г) организмда функционал ҳолатнинг бузилиши ёки инсоннинг чарчаши.

4) фармологик таъсирлар (адреналин, фенамин, бенчидрин – кучайиш; пилокарпин – пасайиш)га.

Сезгирликнинг ўсиши кўп жиҳатдан субъект установакасига, нутқнинг аҳамиятлилигига, нутқ инструкциясига боғлиқдир.

Сезгиларга бағишланган экспериментал тадқиқотлар қуйидаги йўналишларда олиб борилганлигини санаб ўтиш мақсадга мувофиқ:

1. Вебер ва Фехнерларнинг “психофизиологик қонуни”нинг очилиши.

2. Г. Эббингаузнинг хотира юзасидан ўтказилган тадқиқотлари негизи.

3. Г. Гельмгольцнинг сезги органлари тўғрисидаги психофизиологик ишлари ва ишламалари.

4. В. Вунднинг психофизиологиядаги сезгилар вав ҳаракатлар бўйича олиб борган изланишлари.

5. П. П. Лазеров томонидан ёруғлик тони муаммосининг ўрганилиши.

6. Е. Н. Соколов, С. В. Краков каби тадқиқотчилар ўтказган тажрибалар ва олинган қонуниятларнинг талқини.

5. Сезгининг нейрофизиологик асослари

Билиш жараёнларни, хусусан сезгиларни ўрганишдан аввал шахс психикасининг барча томонлари билан узвий боғлиқлигини

англаш, тушуниш лозим. Чунки сезгилар идрок жараёнининг таркибий қисми сифатида намоён бўлса, идрок инсоннинг ҳаётий тажрибаси, унинг хотираси билан бевосита боғлиқдир.

Психология фанида ва фалсафада билишнинг икки босқичи, яъни унинг ҳиссий (сезги, идрок, тасаввур) ва ақлий (рационал) поғоналари мавжуд эканлиги мумтоз хусусият касб этгандир. Ақлий босқич хотира, тафаккур, хаёл жараёнларини қамраб олган бўлиб, ўзининг мукамаллиги, юксаклиги, маҳсулдорлиги, ижодийлиги билан олдинги босқичдан кескин ажралиб туради. Бироқ, бугунги кунда билиш босқичларининг миқдори, тавсифи психология фани олдида турган зарур вазифаларни бажаришга қурби етмайди, онг даражалари хусусиятларига кўра билиш қўшимча босқичларга нисбатан кучли эҳтиёж сезади. Худди шу боис билишнинг ҳаракатли ҳиссий, ақлий, ижодий, тарихий босқичларга (табақалаштириш бизники-Э. /.) ажратиб тадқиқот қилиш мақсадга мувофиқдир (Э. /озиев). Ҳаракатли ҳиссий босқич нутқгача даврда устиворлик қилиш билан бошқа билиш кўринишларидан кескин тафовутланиб туради. Ҳиссий ва ақлий босқичлар барча инсонларга хос бўлиб, улар онтогенезнинг турли даврларида ҳукм суриши мумкин ва акс эттириш имконияти бошқаларга қараганда маҳсулдорроқ, самаралироқдир. Ижодий тархий билиш босқичи янгилик яратиш, кашфиёт қилиш, муайян сифат ўзгаришларини вужудга келтириш, у ёки бу хоссаларни такомиллаштириш билан тавсифланади.

Жаҳон психологияси фани маълумотларига қараганда, сезгилар биз учун атроф муҳит тўғрисида ва ўзимиз ҳақимизда ягона билиш манбаи сифатида хизмат қилади. Сезгилар шундай бир информацион каналки, улар ташқи оламдан ва ички тана аъзоларидан келадиган барча ҳолатлар, таассуротлар айнан худди шу йўллар орқали мия пўстига етиб боради, инсонга таъсирларга нисбатан тўғри жавоб реакциялари қайтаришга ёрдам беради.

Ҳис этиш ёки сезишнинг филогенетик тараққиёти шуни кўрсатадики, ҳайвонларда маълум бир нарсани сезиш, ҳис этиш уларнинг биологик жиҳатдан зарурият, эҳтиёж эканлигига қараб ривожланган.

Бу ҳолатлар кўпгина чет эл олимлари томонидан изчил равишда ўрганилган ўзига хос омиллар, механизмлар мавжудлиги таъкидлаб ўтилган. Масалан, Фриш асалари хатти-ҳаракатларини кузатганда, у қуйидаги ишни амалга оширган: гулга ўхшаш мураккаб геометрик шаклга нисбатан асаларининг дифференцировкаси (фарқлаши) осон

кечган. Агарда шу мураккаб геометрик шакл ботаникага оид бўлмаса, у ҳолда арида дифференцировка жуда қийинлик билан вужудга келган. Тадқиқотчи Боцнинг кузатишича, жониворлар, курт-қумурсқаларга хос бўлган товушларга нисбатан худди шу турдаги ҳашоратлар бефарқлик билдирмаган, мабодо товушлар қаттиқ ва тез суръатда кечса, у тақдирда уларга ҳеч қандай эътибор бермаган. Ушбу вазиятни ўзича баҳолаган олим биологик шартланганликдан келиб чиққан, табиий эҳтиёж, инстинкт билан узвий боғланган.

Тадқиқотчи Бойтендаик ўз кузатишларида шу нарсани таъкидлайдики, жумладан итлар органик кислоталарнинг ҳидини яхши ҳис этадилар, аммо улар ҳайвонларнинг танасини, хушбўй гуллар, ўтлар ҳидини эса ниқ сезиш, ҳис этиш имкониятига эга эмас эканлар.

Юқоридаги маълумотлардан кўришиб турибдики, кўзгатувчиларнинг биологик жиҳатдан айнан мослиги (адекватлиги) уларнинг физиологик ривожланиши учун моддий негиз, табиий эҳтиёж, зарурат моҳияти билан боғлиқлиги алоҳида таъкидлаб ўтилади. Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, инсондаги аниқ сезгиларнинг шу даражада тараққий этишига ижтимоий муҳит, жараён муҳим омил бўлиб хизмат қилган. Чунки айрим индивидларнинг сезувчанлиги уларнинг кундалик фаолиятидан келиб чиққан ҳолда, биологик шартланган хусусиятлар билан жипс алоқада ривожланиши ҳам мумкин. жумладан, тадқиқотчи Реусса маълумотига кўра: тикувчилар, буёқ цехида ишловчилар қора рангнинг 40 (қирқ) хилини бир-биридан фарқлаш имкониятига эга эканлар, умуман бошқа соҳада фаолият кўрсатадиган одам дарҳол бундай рангнинг икки турини фарқлаб олар экан, холос. Бундан ташқари, дегустаторларда таъм билиш сезгилари жуда ҳам аниқ ва яхши ривожланган бўлар экан. Чунки сезгининг ўсиши кўзгатувчиларнинг рецепторга таъсири натижасида юзага келади, яъни рецепторлар ривожланиши билан боғлиқ.

Рецептор-бу кўзгатувчи ёки кўзгатувчини қабул қилишга мўлжалланган нерв толаларидан ташкил топгандир. Рецепторларнинг асосий хусусиятларидан бири-унинг ихтисослашган биологик аппарат эканлигидир, худди шу боисдан у жуда сезилувчан кўзғалишни қабул қилади. Ҳар бир рецептор маълум бир хусусиятли кўзгатувчигина қабул қилади, бинобарин, рецепторлар ўша “таниш” кўзгатувчиларнинг таъсир этиши натижасида юзага келади ва ривожланади.

Бизга маълумки, инсон ўзининг тана аъзоларига таъсир этаётган ранг, иссиқлик ёки совуқлик таъсирини, ҳидларнинг ўзига хослигини сезади ҳамда акс эттиради. Ана шу вазият натижасида анализаторларнинг периферик қисмларида жавоб реакция ҳосил бўлади. Мисол учун кўз қорачиғи қисқаради, кенгаяди, қўл эса иссиқликдан сезканади ва бошқалар. Ҳаракатларни қабул қилувчи тана аъзоларидан бош мия пўстига ҳаракат тўғрисида қайта сигнал беради, қайта алоқа орқали ички тана аъзолари ва бошқа аппаратлари иш бажаради.

Сезгилар акс эттиришнинг хусусияти ва рецепторларнинг жойлашишига қараб, инглиз психологи Ч. Шеррингтон уларни уч катта гуруҳга ажратади.

Ташқи оламдаги нарсалар ва ҳодисаларнинг айрим хусусиятларини акс эттирувчи ҳамда тананинг юза қисмида рецепторлари жойлашган экстероцептив сезгилар.

2. Тананинг ички аъзоларида (ўпка, юрак, жигар ва ҳақозо) ва тўқималарида жойлашган ҳамда ички тана аъзоларининг ҳолатини акс эттирувчи рецепторлар билан мужассамлашган интероцептив сезгилар.

3. Инсон гавдасининг ҳаракати ва ҳолати ҳақида маълумот бериб турувчи, рецепторлари мушакларида, пайларда проприоцептив сезгилар.

Психология фанида ҳаракатни сезувчан проприоцептив сезги тури кинестезия деб аталиб, унга тегишли рецепторлар эса кинестезик ёки кинестетик тушунчаси билан номланади. Экстроцепторлар ўз навбатида контакт ва дистант рецепторларига ажратилади, гоҳо сезгилар тушунчаси “ ҳис-туйғу” атамаси билан ҳам юритилади. Одатда дистант рецепторлар муайян масофадаги объектдан келадиган кўзгатувчиларни қабул қилиб, сўнг уларни нерв йўллари орқали марказга узатади. Кўриш, ҳид билиш сезгилари бунга ёрқин мисол бўла олади.

Экстрацептив, яъни ташқи сезгилар тўғрисидаги дастлабки маълумот қадимги юнон (грек олими Арасту (Аристотель) томонидан тавсифланиб берилган бўлиб, эрамиздан олдинги 384-322 ўилларда яшаб, фаолият кўрсатган), у сезгиларни кўриш, эшитиш, ҳид билиш, маза, таъм турларига ажратган эди. Психологик маълумотларга қараганда, сезгилар гоҳо ўзаро боғланиб бошқа сезги турларини юзага келтириш мумкин: масалан, пайпаслаб кўриш натижасида сезиш таркибида тактил тери туюш сезгилар билан бир қаторда

сезгиларнинг тамомлаб бошқа тури, яъни ҳарорат сезгиси ҳам киради. Худди шунга ўхшаш воқелик, ҳодиса тактил ва эшитиш сезгиларига нисбатан оралиқ ўринни вибрацион сезги эгаллаши мумкин.

Мувозанат сезгиси мураккаб вестибуляр аппарати, вестибуляр нервларини ҳамда кўз пўстости қисмларини ўзида бирлаштиради. Турли анализаторлар учун умумий ҳисобланган оғриқ сезгилари кўзғатувчиларнинг таъсир кучи ҳаддан ташқари кучли эканлигидан далолат беради. шунини алоҳида таъкидлаш ўринлики, инсоннинг тана аъзоларида рецепторларнинг жойлашув даражаси ҳар хилдир, жумладан бармоқ учларида рецепторлар зич, елка қисмида эса жуда сийрак жойлашгандир. Ҳозирги замонда сезгилар ички ва ташқи турларга қарийб ажратилмайди ва улар ҳарорат, оғриқ, маза, вибрацион, статистик, динамик сезгилар деб юритилади.

С. В. Кравков (1893-1951) маълумотларига кўра, бир сезги аъзосининг фаолияти иккинчисининг таъсири туфайли ўзгаради, товуш асосан кўриш сезгисининг ёруғлик сезувчанлигини орттиради. шунга ўхшаш турли ҳидлар ҳам ёруғлик ва ҳид билишга нисбатан сезгирликни ошириши ёки камайтириши мумкин. Бундай ўзаро таъсир сабабли мия устунини юқори қисми ва кўриш бўртиқларига тегишли ўсимталарнинг яқин жойлашганлиги туфайли бошқасига ўтиши осонроқ амалга ошади.

Бундан ташқари, сезгиларнинг ўзаро кўзғалиши ва тормозланишини ўрганиш ҳам алоҳида аҳамиятга эгадир, чунки айрим ҳолларда автоматик бошқарилиш туфайли тунги учинида сунъий сезгирликни пасайиш ёки ортиш зарурияти туғилади. И. П. Павлов томонидан анализаторнинг мураккаб ўзаро таъсир шакллари мавжуд эканлиги қайд этилгандир. Улар бевосита бош мия пўстида намоён бўлиб, бир вақтнинг ўзида кўраётган жисмни, эшитилаётган товушни, келаётган ҳидни сезишимизда ўз ифодасини топади. Бу бош мия пўстида кечадиган физиологик жараёнларни босиб ўтиши зарур бўлган зоналар перикритик зоналар деб номланади. Сезгиларнинг классификацияси уларнинг турли специфик тавсифларига, яъни модаллигига қараб эмас, балки ташкил этилишининг ҳар хил даражаларига қараб ҳам оширилади.

Инглиз неврологи Хед сезгиларни протопатик ва эпокритик номлар билан иккита даражага бўлган. Протопатик содда тузилишига эга дегани учун унда кўпроқ ҳақиқий ҳолат билан эмоционал ҳолатни ажратиш бўлмайди. Мураккаб эпокритик даражаси ақлий босқич таркиблари (элементлари) иштирок этиши мумкин, жумладан, кўриш

сезгиси бунга яққол мисолдир. Маълумотларнинг кўрсатишича, биринчи протопатик сезгилар кейинчалик эса эпокритик сезгилар тикланади.

Сезгиларни объектив йўналиши бўйича Е. Н. Соколов, Виноградовлар текширганлар ва улар пассив жараён эмаслиги, вегетатив элементлар физиологик нафас олиш тизимида ўзгаришга сабаб бўлиб тушунтирилиб берилган. Ушбу вақт рефлектор ўзгаришларни сезгининг объектив кўрсаткичи сифатида ишлашга имконият яратади. Маълумки, сезгини пайдо қилувчи ҳар бир кўзғатувчи, яъни кўзғатгич, рефлектор жиҳатдан юзага келувчи жараёнларни чақиради, чунончи томирларнинг торайиши, тери гальваник рефлекторларнинг пайдо бўлиши (тери қаршилигининг ўзгариши), миянинг электр активлигининг ўзгариши, кўзларнинг кўзғатгич томон бурилиши кабилар. Буларнинг ҳамма сезги жараёнининг пайдо бўлишидагина ишга тушуди, худди шу сабабдан улар сезгиларнинг объектив кўрсаткичлари тариқасида хизмат қила олади.

Тажрибаларда шу нарса қайд этилганки, кўзғатувчилар интенсивлиги ошган сари жавоб реакцияси ҳам интенсивроқ бўлиб борар экан. Бу эса сезгиларнинг интенсивлигини асос сифатида ишлатишга муҳим негиз ҳозирлайди. Томир ва электрофизиологик реакциялар чегараларга одатдаги кўзғатувчиларга қараганда яқин кўзғатувчиларга нисбатан кескинроқ бўлади.

И. П. Павлов кейин унинг шогирдлари анализаторларнинг ўзаро боғлиқлигини конвергенция асосида тадқиқ қилганлар. П. П. Лазерев (1878-1942) тери ультрабинафша нурлар билан нурланиши натижасида кўриш сезувчанлигининг сусайишини аниқлаган. Бу ҳолат бошқа анализаторларга қўйи чегарадаги кўзғатувчиларнинг таъсир этишида ҳам бирон-бир анализаторнинг сезувчанлиги ўзгариши мумкин деган умумий хулоса чиқаришга олиб келади.

Е. Н. Соколовнинг тажрибаларида кўзғатувчига нисбатан мувофиқлашувчи реакциянинг сусайиши юзасидан далолат берувчи далиллар тўпланган эди. Нерв системаси сезги аъзоларига таъсир қилган ҳолда уларнинг хусусиятларини нафисроқ намоён этади. Бунда моделлар танлаб таъсир қилувчи филтрлик вазифасини бажаради. Муайян пайтда рецепторга таъсир қилучи кўзғатувчи илгари таркиб топган нерв модели билан мувофиқ келмаганда тахминий таъсиротни ҳосил қилувчи мувофиқлаштириш сигналлари вужудга келиши мумкин. Ва аксинча, илгари тажрибаларда

қўлланилган кўзғатувчи тахминий таъсиротни йўқотиб қўйиши эҳтимоли бор.

Чет эл психологлари ва физиологлари сезгирликни Мендельнинг қонуниятига асосланган ҳолда насл, яъни ирсият билан боғлиқ шаклда тадқиқ қилганлар. Спейдер таъм билиш наслга боғлиқ деган хулоса чиқаради ва 100 оилада буни синаб кўради. Олинган маълумотларга қараганда, ота-оналар билмаган таъмни болалари ҳам пайқамаганлиги намоён бўлган.

И. П. Павловнинг шогирди П. К. Анохин ўзининг қирқ йиллик фаолияти давомида организм интенгротив фаолиятининг нозик механизмларини ўрганган. Муаллиф ўзининг бир қатор асарларида функционал система назарияси моҳиятини баён қилади, яъни организмнинг фаолият системаси мавжуд бўлиб, у ёпиқ, такрорланувчи физиологик циклик тузилмасидан иборатдир. Муаллифнинг фикрича, организмнинг функционал системаси организм хатти-ҳаракати реакцияларининг физиологик механизмнинг принципал схемасидан иборатдир. Организмнинг барча жараёнлари, хатти-ҳаракатлари, вегетатив активлар агарда фойдали самара билан тугалланса, у ҳолда уч босқич орқали бажарилади. Мазкур босқичлар афферент, синтез, қарор қабул қилиниш бажарилиши учун зарур бўлган ҳаракатлар натижаси, яъни моделини ҳосил қилиш йўли билан олдиндан акс эттиришдан иборат. Афферент, синтез босқичи ҳар қандай хатти-ҳаракат актининг ривожланиши бошланғич поғанасидир. Ушбу босқич тугагач, муайян хатти-ҳаракат акти шаклланишнинг навбатдакги босқичи бошланади. Айнан худди шу босқичда организм хатти-ҳаракатининг уч асосий масаласи, яъни нима? қандай? ва қачон? бажарилиши ҳал қилинади.

Афферент синтез босқич, асосан тўрт жабҳа (компонент) негизида содир бўлиши тажрибаларда синаб кўрилган. Унинг асосий жабҳалари, энг аввало доминант мотивация (ўрта хоҳиш) ва унга ҳамроҳ ҳисобланган эмоциянинг кучлиги ҳамда барқарорлигида намоён бўлади:

1. Организмга кўзғатувчиларнинг маълум бир таъсири.
2. Йўналтирувчи афферентациянинг мавжудлиги.
3. Афферентациянинг муайян шарт-шароитлари.
4. Хотира аппаратлари ва механизмлари.
5. Буларнинг ўзаро таъсир учта нейродинамик омил орқали бажарилади: а) йўналганлиги; б) нейронларда кўзғалишнинг

конвергенцияси (тўйиниши); в) кўзғалишнинг пўстлоқ ва пўстлоқости тузилмаларда қайта ҳосил бўлиши, тикланиши.

6. Бу механизмлар нерв системасида турли кўзғалишларни тўплашга, бирлаштиришга, солиштиришга ва мазкур муҳитда энг қулай хатти-ҳаракат актини бажариш учун қарор қабул қилишга олиб келади.

7. Мия пўстлоқ ҳужайраларида кўзғалишнинг конвергенцияси ва уларни солиштириш жараёни бутун мия миқёсида бу ўзаро таъсир натижаларининг интеграцияси ҳаракат мақсадининг шаклланишига ҳамда уни унумлироқ қарор танлаш сари етаклайди.

Катта ярим шарларнинг мураккаб интегратив фаолиятининг бошланғич босқичини турли кўзғатувчилари бир нейрондагина конвергенцияси деб қараш мумкин.

Катта ярим шарларда махсус нейронлар гуруҳи борлиги туфайли улар турли-туман кўзғалишларгина қайта қабул қилиш билан чекланмай, балки мия пўстлоғининг пирамида ҳужайраларидан аксон орқали келувчи эфферент кўзғалишларни ҳам қабул қилади. Бу эса орқа мия пўстлоқости ва пўстлоқдаги кўплаб аксонлар нейронларнинг вазифаси циклик кўзғалишни кўпинча сақлаб туриш, ўзига хос «кутиш» тўпламини сақлашдан иборат. Шу билан бир вақтда периферик ишчи аъзоларига юбориладиган буйруқ нусхасини бутун мияга тарқалишини таъминлайди. Бир нейроннинг ўзидаги эфферент кўзғалиш конвергенцияси периферик рецепторлардан келувчи афферент кўзғалиш билан аксонга узатилган буйруқ нусхаси олинган натижаларни баҳолаш учун шарт-шароитлар яратади. Эволюция жараёнида ҳосил бўлганлиги билишнинг нейродинамик механизмларининг кашф этилиши ҳар қандай бўлажак ҳодисаларнинг таҳлил қилинишига мақсадли омиллар олдиндан билишга асос бўлади.

Кўриш анализатори ўзаро бир-бири билан алоҳида бўлган ўтказувчан периферик қисмдан, пўстлоқости ва бош мия ярим шарларидаги кўриш марказларидан иборатдир. Эшитиш анализатори ҳаво тўлқинларининг тебранишини қабул қилади, уларнинг механик энергиясини нерв ҳужайрасининг кўзғалишига айлантиради.

Шундай қилиб, сезгиларнинг нейрофизиологик асоси жуда мураккаб бўлганлиги туфайли уни ўрганиш бир талай қийинчиликларни вужудга келтирар экан.

6. Сизги турларининг психологик тавсифи

Психология фанида учта катта гуруҳ (туркум)га ажратилган сезгилар (экстерорецептив, приорецептив, интерорецептив) ўз навбатида куйидаги турларга бўлинади:

1. Кўриш сезгилари.
2. Эшитиш сезгилари.
3. Ҳид билиш сезгилари. Экстерорецептив
4. Таъм билиш сезгилари
5. Тери сезгилари.
6. Мускул-ҳаракат (кинестетик).
7. Статик сезгилар Проприоцептив
8. Органик сезгилар. Интерорецептив

6.1. Кўриш сезгилари.

Инсон томонидан ранг ва ёруғликни сезиш кўриш сезгилари таркибига кириб, сезиладиган ранглар эса хроматик ва ахроматик турларга бўлинади.

Психофизиологик қонуниятга биноан ёруғлик нурлари учбурчак шиша призма орқали ўтиб синганда ҳосил бўладиган ранглар хроматик ранглар деб аталиб, улар камалак ранглар ҳисобланади ва таркибига қизил, зарғалдоқ, сариқ, яшил, ҳаворанг, кўк, бинафша тусларини қамраб олади. Бироқ мазкур рангларнинг турлари, кўринишлари табиатда хилма-хил ва ниҳоятда кўпдир. Одатда оқ ранг, қора ранг, кул ранг ва уларнинг турлича кўринишлари ахроматик ранглар деб номланади.

Кўриш сезгиларининг органик-кўз ҳисобланиб, у кўз соққаси ва ундан чиқиб келадиган кўрув нервларидан ташкил топгандир. Кўз соққасини ташқи томирлари ва тўр пардалари ўраб туради. Ташқи парданинг тиниқ бўлмаган оқ қисми склера ёки қотган, қаттиқ парда деб номланади, унинг олд томонига жойлашаган бир мунча қавариқ қисми тиниқ мугузпарда бўлиб, унинг олдинги қисми рангдор парда деб аталади. Мазкур парданинг рангига биноан, унинг товланишига қараб, одамларда кўз кўк, қора, сариқ жило беради ва уларни биз кўк кўз, қўй кўз, қора кўз ва ҳоказо деб атаймиз. Рангдор парданинг ўрта қисмида юмалоқ тешик мавжуд бўлиб, биз уни қорачиғ деб атаймиз. Худди шу тешик орқали кўз ичига ёруғлик нурлари киради. Келаётган, тушаётган, ажраётган ёруғликнинг озлиги ёки кўплигига қараб, қорачиғ кенгайиши ёки торайиши жараёнлари ҳукм суради.

Кўзларнинг учунчи пардаси тўр парда деб номланиб, у кўз соққасининг деярли бутун ички юзасини қоплайди. +орачиғ билан рангдор парданинг орқасида икки томони қавариқ, тиниқ жисм кўз гавҳари жойлашган бўлади, ёруғлик нурлари унда тўпланиб, сўнг синади ва тўр пардага нарса ёки жисмнинг акси, сурати тушади. Халқа шаклдаги киприксимон мускулнинг узайиши ёки қисқариши туфайли гавҳар ё яссиланади ёки қавариқ ҳолиги келади (жисм кўздан узоқлаштирилганда гавҳар яссиланади, кўзга яқинлаштирилганда эса у шар шаклига киради). Кўз гавҳарининг мазкур ҳосияти туфайли хоҳ узоқда, хоҳ яқинда бўлмасин, нарсаларнинг акси гавҳардан ўтиб, сўнг тўр пардасига тушаверади.

Кўз соққасининг гавҳар билан тўр парда ўртасидаги бутун ички юза шишасимон жисми деб номланувчи махсус тиниқ суюқлик билан қопланган бўлади. Тўр парда ранг ва ёруғликни сезиш учун муҳим аҳамиятга эга бўлиб, унда кўрув нервининг тармоқлари жойлашгандир. Ушбу тармоқларнинг чеккада учларида таёқчалар ва колбачалар деб аталадиган махсус нерв ҳужайралари мавжуддир. Инсон кўзининг тўр пардаси 130 миллионга яқин таёқча ва 7 миллионга яқин колбача бор деб тахмин қилинади. Колбачалар ёрдами билан хроматик (кундузги) ранглар кўрилади, холос. Таёқчалар ёруғликни яхши сезувчан бўлиб, хира ва қоронғи пайтларда ўз функциясини бажаради, ахроматик рангларни акс эттиради.

Тўр парданинг энг сезгир жойи- сариқ доғнинг асосан колбачалар билан тўлган марказий чуқурчаси ҳисобланиб, унга қайси нарсанинг акси тушса, худди шуни ҳаммадан равшанроқ кўрамыз. Объектга тик қараш натижасида кўз мускуллари унга қаратилади ва акс эттирилувчининг сурати сариқ доғга тушади, бундай тарздаги кўриш тўғридан кўриш дейилади. Агарда нарсаларнинг сурати сариқ доғдан ташқарида, яъни тўр парданинг бир жойида ранг ва ёруғликни сезадиган таёқчалар ва колбачалар мавжуд эмас, бу кўрув нервининг кўз соққасидан чиқиш жойи бўлиб, у ёруғликдан таъсирланмаганлиги учун кўр доғ деб аталади.

Одам кўзи рангларни тахминан 380 миллимикрондан 780 миллимикронгача узунликдаги тўлқинларнинг таъсирида сезади: 1) 780-610 қизил ранг; 2) 610-590 зарғалдоқ; 3) 590-575 сариқ; 4) 560-510 яшил; 5) 480-470 ҳаво ранг; 6) 470-450 кўк ранг; 7) 450-380 бинафша ранг сезилади.

а) Кўриш сезгиларининг хоссалари:

1. Рангни тони (150 га яқин туслари).
2. Очиқлик (қора билан оқ рангда 200 гача тус ажратилади).
3. Рангнинг равшанлиги (600 га яқин).
4. Рангнинг қуюқлиги (тонгнинг яққоллиги).
5. Рангларнинг аралашиб кетиши (турли узунликлардаги ёруғлик нури)

б) Кўриш сезгиси жараёни:

Уч рангли сезиш назарияси:

1. 1756 йилда М. В. Ломоносов асосий қоидаларини баён қилиб берган;
2. 100 йилдан кейин немис физиги Г. Гельмгольц уни тўла исботлаб берган.
3. Ушбу назарияга биноан, тўр парданинг колбачаларида учта асосий элемент мавжуддир, улардан бирининг қўзғалиши қизил ранг сезгисини иккинчи бирининг қўзғалиши яшил ранг сезгиси ва учунчи бирининг қўзғалиши бинафша ранг сезгиси ҳосил қилади. Назарияга кўра, ёруғлик тўлқинлари бирданига учта элементни бир хилда қўзғатса, оғ ранг сезгисини вужудга келади. Лекин ёруғлик тўлқинлари икки ёки уч элементга таъсир қилса-ю, аммо бу таъсир бир текис кечмаса, у ҳолда сезувчи элементлардан ҳар бирининг қанчалик қўзғалганлигига қараб, ҳар хил ранг сезгилари намоён бўлади.

Ҳозирги замон психологиясида рангларни сезиш ёлғиз тўр пардасидаги жараёнлар билангина эмас, балки мия пўстида юзага келадиган бошға жараёнлар билан ҳам боғлиқ эканлиги тўғрисидаги маълумот мавжуддир. Замонавий маълумотларга биноан, таёқчаларда кўриш пурпури деган махсус модда борлиги исботланган. Кўзга ёруғлик таъсир этганда кўриш пурпури кимёвий йўл билан парчаланиб, таркибий қисмларга бўлинади ва мазкур жараён кўриш нервини қўзғатиб, ёруғлик сезгиси қосил қилади, қоронғиликда эса пурпур ўз функционал ҳолатини қайта тиклайди.

в) Кўриш сезгиларида махсус ҳодисалар.

1. Ранг контраст (кучсизланиш туфайли).
2. Шапкўрлик.
3. Ранг ажрата олмаслик (трахома)-кундузги ва тунги ҳайвонлар.

6.2. Эшитиш сезгилари.

Эшитиш сезгилари товушларни эшитишдан иборат бўлиб, мусиқавий ва шовқинли товушларни акс эттиради. Одатда товушлар оддий ва мураккаб турларга ажратилади, уларнинг биринчиси тонлар, иккинчиси эса бир неча тондан ташкил топади. Тонлардан бири асосий тон ҳисобланади ва товушнинг баландлигини, кучини белгилайди, бошқалари қўшилувчи товушлар саналиб, улар обертонлар дейилади. Мусиқа асбобларидан таралаётган товушларнинг ўзига хослиги фан тилида тембр деб аталади. Ҳатто нутқ товушлари ҳам оҳангли товушлар (унли товушлар) ёки шовқинлардан (ундош товушлар) ташкил топган бўлади.

Эшитиш сезгилари органи кулоқ бўлиб, ташқи кулоқ (кулоқ супраси билан эшитув йўлидан иборат), ўрта кулоқ (ноғора парда ва унга ёпишган учта суякча: болғача, сандон ва узангидан ташкил топган), ички кулоқ (кулоқ лабиринти ўзаро бирлашган учта бўлакдан тузилган). Ташқи кулоқ ҳаво тўлқинларини йиғувчи карнай вазифасини бажаради. Ноғора парда ва унга ёпишган суякчалар ҳаво тўлқинларини ички кулоққа узатади. Ўрта кулоқ махсус йўл орқали оғиз ва бурун бўшлиғи билан туташган бўлади. Ички кулоқнинг юқори қисми учта ярим доира каналдан, ўрта қисми камерадан ва пастки қисми чиғаноқдан ташкил топгандир.

Ички кулоқнинг учала бўлими эндолимфа номли махсус суюқликдан иборатдир. Ички кулоқнинг асосий қисми чиғаноқдан иборат бўлиб, унинг ичида Кортий органи мавжуд, у гумбаз шаклига эга, асосида эса мембрана жойлашган. Мембрана узунлиги қисқариб борувчи эластик толалардан иборат бўлиб, улар таранг тортилган турларга ўхшайди, унинг юқори қисмида махсус таёқчасимон хужайралар мавжуд ва улар Кортий дугалари деб юритилади. Мембрананинг толалари эндолимфага ингичка қиллари бор махсус хужайралар ёрдамида Кортий дугалари орқали мия катта ярим шарлари пўстининг бўлагига жойлашгандир.

а) эшитиш сезгиларининг физик сабаблари.

ҳаво тўлқинларининг ҳаракати туфайли товуш чиқарувчи жисмлар тебранганида эшитиш сезгилари ҳосил бўлади. Агарда мусиқавий товушлар ҳаво тўлқинларининг текис, ритмик ҳаракатлари натижасида вужудга келса, шовқинлар товушлар эса уларнинг нотекис ҳаракатларидан туғилади.

6.3. Ҳид билиш сезгилари

Ҳид юилиш сезгиларига ҳидларни ҳис қилиш киради ва уларнинг органи бурун ковагининг юқори томони ҳисобланиб, бу ерда ҳид билиш ҳужайралари ҳамда сезувчи нерв тармоқлари жойлашган, улар шиллиқ пардаларда ботиб туради.

Ҳидли моддалар сезувчи нервни қўзғайди, ҳид билиш маркази бош мия ярим шарлари орқа юзасининг пастки қисмида мавжуд деб тахмин қилинади. Ҳидли моддалар ҳид билиш ҳужайраларига газ ҳолатида таъсир этиб, кимёвий реакциялар йўли билан уларни қўзғатади (уларнинг барчаси буғланади ва эрийди). Одатда газ ҳолатидаги ҳидли моддалар ҳаво билан нафас олиш жараёнида бурун ковагига кириб келади, натижада акс эттириш ҳолати ҳосил бўлади.

6.4. Таъм билиш (маза) сезгилари

Таъм билиш сезгилари ширин, аччиқ, нордон, шўр сингари мазаларни ҳис қилиш билан тавсифланади. Улар муайян туркумга киритилган ва киритилмаган хилма-хил турларга эга бўлиб, нарсаларнинг, моддаларнинг номлари билан юритилади: ноннинг мазаси, қовуннинг мазаси кабилар.

Таъм билиш сезгиларининг органи тилнинг юзаси ва танглайнинг юмшоқ қисмидан ташкил топгандир. Тилнинг шиллиқ пардасида махсус таъм билиш сўрғичлари мавжуд бўлиб, уларнинг таркибида таёқсимон ҳужайралардан тузилган махсус таъм билиш «куртаклари» («сўғонлари»)га эга. Ўзига хос хусусиятлари, сифатлари билан тафовутланувчи таъм билиш сўғонлари тил юзасида бир текис тақсимланмаганлиги учун унинг орқа қисми аччиқ мазани, учи ширин мазани, четлари эса нордон мазани аниқ сезади, лекин унинг ўртаси бўлса таъм мазасини акс эттира олмайди. Таъм билиш сўғонларининг ҳужайрали қисмларида махсус сезувчан нервларнинг чекка учлари жойлашган, улар таъм билиш органидаги қўзғалишни бош мияга узатиб туради, унинг марказлари ҳид билиш марказларига яқин жойдадир.

Таъм билиш сезгилари моддаларнинг кимёвий хоссалари таъсирида ҳосил бўлади ва сўғонлар эриган моддалар таъсири остида қўзғалади.

Ҳид ва таъм билиш сезгилари ўзаро чамбарчас боғланган бўлиб, кимёвий моддаларнинг таъсир этиши натижасида юзага келади. Аммо уларнинг биттаси контакт, иккинчиси дистант сезгилар тоифасига киради.

6.5. Тери сезгилари

Тери сезгилари таркиби туйиш ва ҳарорат турларидан иборат бўлиб, уларнинг бундай номланишининг бош омили – бу рецепторларнинг тери ва организмнинг ташқи шиллиқ пардаларида жойлашганлигидир.

Туйиш сезгилари икки хил ахборотни қабул қилиш имкониятига эга бўлиб, уларнинг биринчиси тегиш ва тарқалишни туйиш сезгилар, иккинчиси эса силлиқ ёки ғидир-будурни туйиш билан тавсифланади. Одатда тана аъзосига нараларнинг тегишини сезиш ташқи кўзғалиш кучайганда сиқикни сезишга айланади, у янада кучайганда сиқик оғриқ сезгисига айланади.

Туйиш сезгилари органи – теридаги ва ташқи шиллиқ пардалардаги туйиш таначалари деб номланувчи таначалардан иборатдир. Таначаларнинг ичида, қисман ташқарисида (эпителийда) туйиш нервининг чекка тармоқлари мавжуд, улар терида ва шиллиқ пардаларда бир текис тақсимланган. Улар бармоқларнинг учларида, тил учида, лабда зич жойлашган, худди шу боисдан сезгирлик даражаси бошқалардан юксакроқдир. +айси ерда таначалар сийрак бўлса, демак у жойларда сезиш кўрсаткичи шунчалик пастдир.

Психологияда туйиш таначалари ва сезувчи нервнинг чекка тармоқлари зичлиги эстеziометр асбоби ёрдами билан ўлчанади. Асбоб кериладиган икки оёқли циркулдан ташкил топган бўлиб, унинг ўзагидаги даражалар оёқларнинг учлари ўртасидаги масофани ўлчайди.

Туйишнинг аниқлик даражалари: а) бармоқ учларида 1 мм-2 ммгача, б) қўл кафтида 10 мм, в) орқада 60-70 мм масофа бир йўла икки оёқча тегаётганлигини сезиш мумкин (масофа камайса, сезгирлик пасаяди).

Туйиш сезгиларининг маркази бош мия пўстининг орқадаги марказий пуштасида жойлашган деб тахмин қилинади.

Туйиш сезгиларининг ташқи, яъни физик сабаби – бу бирон-бир нарсаларнинг терига бевосита тегишидир.

Ҳарорат сезгилари иссиқ ёки совуқни сезиш билан тавсифланади. Махсус таначаларнинг ичида иссиқни ёки совуқни сезувчи нервларнинг чекка тармоқлари жойлашган бўлади.

Уларнинг ташқа сабаби – бирон-бир ҳароратга эга бўлган қаттиқ, суюқ ва газсимон жисмларнинг танага тегиб туришидир. Иссиқни ёки совуқни фарқлаш кўзғатувчи ҳарорати билан бадан

ҳарорати ўртасидаги нисбат билан белгиланади. Масалан, қўзғатувчининг ҳарорати бадан ҳароратидан паст бўлса – совукни, агарда юқори бўлса – иссиқни сезамиз, ҳис қиламиз.

ФАР+ЛАШ: а) жисмларнинг иссиқ ўтказувчанлиги: темир ва юнг.

ҲАРОРАТ СЕЗГИЛАРИ: а) ташқи қўзғатувчилар, б) организм ичида:қўрқиш - қон томири тораяди, уялиш - қон томири кенгаяди.

6.6. Мускул – ҳаракат сезгилари ва статик сезгилар.

Мускул-ҳаракат сезгилари мотор сезгилари, гоҳо кинестетик сезгилар деб номланиб, уларга оғирликни, қаршиликни, органлар ҳаракатини билиш сезгилари киради. Уларнинг органлари – гавда мускуллари, пайлар, бўғимлардан иборатдир. Органларнинг таркибида сезувчи нервларнинг чекка тармоқлари мавжуд бўлиб, уларнинг таъсирида ҳаракат ва статик сезгилар вужудга келади.

Мускул-ҳаракат сезгиларининг физик сабаби мускулларга таъсир этувчи карсаларнинг механик тайзиқи ва гавда ҳаракатларидир.

Статик сезгилар гавданинг фазодаги ҳолатини сезиш ва мувозанат сақлаш сезгилар деб аталади.

Гавданинг фазодаги ҳолатини билиш ва мувозанат сақлаш сезгиси учун ички қулоқдаги вестибуляр аппарат рецептор вазифасини бажаради. Вестибуляр аппарат қулоқ даҳлизи ва чрим доира каналлардан ташкил топган бўлади, сезувчи нерв тармоқлари эса гавданинг фазодаги ҳаракатини ва ҳолатини бошқаради. Гавда мувозанатини сақлашда отолитлар алоҳида аҳамият касб этиб, улар эндолимфада сузиб юрадиган майда оҳактош кристалларидан ташкил топгандир.

Одатда организм автоматик равишда рефлекс йўли билан мувозанат сақлайди.

6.7. Органик сезгилар

Органик сезгиларнинг рецепторлари ички органларда: қизилўнгач, меъда, ичак, қон томирлари, ўпка ва шу кабиларда жойлашган бўлади.

Ички органлардаги жараёнлар органик сезгилар рецепторларининг қўзғатувчиларидир. Улар қуйидагилардан иборатдир:

а) оғриқ сезгилари;

- б) хуш туйғулар;
- в) нохуш туйғулар.

VI БОБ ИДРОК

1. Идрок тўғрисида умумий тушунча.

Идрок сезгиларга нисбатан мураккаб ва мазмундор психик жараён бўлиб ҳисобланганлиги сабабли барча руҳий ҳолатлар, ҳодисалар, хусусиятлар хоссалар ва инсон онгининг яхлит мазмуни, эгалланган билимлар, тажрибалар, кўникмалар бир даврнинг ўзида намоён бўлади, акс эттиришда иштирок қилади.

Идрок тушунчаси лотин тилида «perceptio» қабул қилиш, идрок деб номланади, унинг юқори босқичи эса «apperception» (лот-ад га perceptio-идрок, қабул қилиш) дейилади. Апперцепция- идрок жараёнини шахснинг олдинги билимлари, шахсий ва ижтимоий тажрибалари, қизиқишлари, мотивацияси, эҳтиёжлари ва одатлари, умуман, руҳий ҳаётнинг барча мазмуни билан белгиланишидир. Апперцепция ҳодисаси туфайли одамлар ўзаро идрокининг мазмуни билан бир-бирларидан муайян даражада тавофутланадилар, яъни улар айнан бир хил нарсани ўзинингбилим савияси, маслаги, позицияси, дунёқараши ва ижтимоий келиб чиқишига асосланган ҳолда турлича идрок қиладилар ҳамда акс эттирадилар. Масалан, «илдиз» тушунчасини биологлар ўсимликларнинг моддий асоси сифатида, математиклар сонларнинг илдиз остидаги кўринишида, ижтимоий нуқтаи назардан қариндош-уруғчилик шаклида кўз ўргига келтиради. Мазкур тушунча баъзи ҳолларда идрокнинг аниқлик, тўлиқлик, равшанлилик, предметлилик, танловчанлик (саралаш) каби сифатларнинг маъноси ўрнида қўлланилган. Психология назарияларига кўра апперцепция ҳодисаси барқарор ва вақтинча (муваққат) деб юритувчи икки кўринишга (турга) ажратилади. Барқарор апперцепция ҳодисаси шахснинг дунёқараши, қатъий маслаги, идеали, позициясимотивацияси, қизиқиши, билим савияси, маданий даражаси, хулқ-атвори, маънавияти ва касбий тайёргарлигига болезниғлик бўлиб, у ўта муракаб тузтилишга эгадир. Муваққат (вақтинча) апперцепция тури эса шахснинг фақат идрок қилиш жараёнидаги эмоционал ҳолатига, яъни унинг кайфияти, руҳланиши, шифоати, стресс, аффеktiv кўринишдаги ҳис-туйғуларида, уларнинг суръати, давомийлиги, тезлигида ўз ифодасини топади.

Психология фанида идрок муайян шаклларга ажратилиб тадқиқ қилинади, вақт, ҳаракат, фазо ёрдами билан атроф-муҳитнинг, биосферанинг, ижтимоий турмушнинг моҳияти юзасидан ахборотлар маълумотлар, хусусиятлар акс эттиради. Борлиқдаги нарса ва ходисаларнинг яшаш шакли, узлуксиз равишда ҳаракатда бўлиши, муайян объектив вақт бирлигида ҳукм суриши инсон онгида бевосита инъикос қилинади. Одатда инсон томонидан вақтни идрок қилиш, асосан руҳий ходисалар, ҳолатлар, вазиятлар, хусусиятларнинг ўзаро ўрин алмашинуви туфайли намоён бўлади ва ўзига хос тузилиши билан мазкур жараённинг бошқа шаклларида фарқ қилиб туради. Вақтни идрок қилиш инсон томонидан акс эттирилаётган вақт бирлигининг объектив (ҳаққоний, ҳолис) мазмунига, шахснинг унга нисбатан муносабатига болиқ бўлиб, худди шу мезон орқали унинг маҳсулдорлиги ўлчанади. Масалан, шахснинг эҳтиёжи, мотивацияси, қизиқишлари ва интилишига мос, мутаносиб вақт бирлигини идрок бирлигини идрок қилган тақдирдагина вақт объектив жиҳатдан (кечинмалар, ҳис-туйғуларга нисбатан шахснинг ижобий ҳаққоний муносабатларида) тез ўтгандай идрок қилинади, одатда ёқтирмаслик, идрок майдонига (камровига) номутаносиблик эса шахсда зерикишвақт «секин» ўтиш туйғусини уйғотади.

Биосфера ва ноосферадаги ҳаракатларни идрок қилиш жисмларнинг (баъзан нисбий жиҳатдан бошқа ижтимоий, сиёсий табиий ҳолатларнинг) фазодаги (ижтимоий ҳаётдаги) ўрин алмашинувини бевосита (бавосита) инъикос эттиришдан иборатдир. Худди шу сабабдан ҳаракат нисбатан (қиёсий) ва нисбат берилмасдан (таққосланмасдан) идрок қилиниши илмий психологик манбаларда қайд қилиб ўтилади. Мабодо ҳаракатдаги жисм уни қуршаб турган ҳарактсиз бошқа жисмларга таққосланган ҳолда идрок қилинса, бундай тоифадаги ҳаракат нисбатан идрок қилиш деб аталади. Агарда ҳаракатланаётган жисм ҳеч қандай нарса билан таққосланмасдан идрок қилинса, бу кўринишдаги ҳаракат эса нисбат берилмасдан (нисбатсиз) идрок қилиш дейилади. Фазони идрок қилиш-воқеликдаги нарса ва ходисаларнинг фазода эгаллаган ўрнини, шаклини, миқдорини ва бир-бирига нисбатан муносабатларини иборат билиш жараёнининг шаклидир. Воқеликни идрок қилиш орқали инсон борлиқ тўғрисида, унинг хусусиятлари, ҳажми, масофаси (ич томони, чуқурлиги) юзасидан муайян маълумотлар, хоссалар, ахборотлар тўплаш, уларни фарқлаш имкониятига эга бўлади. Идрокнинг ҳар учала шаклининг ёрдами билан дунёни билиш

жараёни амалга ошади, вербал ва новербал ҳолатлар билан бевосита ва билвосита йўл ёрдамида муайян образлар (тимсолар, тавсиялар, имиж) мужассамлашади, натижада яхлит инъикос этишҳолати юзага келади, билишга оид аксарият маҳсуллар тўпланади.

Идрок жараёнида унинг феноиенлари (юнонча «*phainomenon*»-ноёб, ғайриодатий ҳолат деган маъно англатади) муайян ҳодисаларни акс эттиришда иштирок этади, инъикоснинг турлича аниқликда намоён бўлиши мумкинлиги тўғрисида маълумот беради. Улар жаҳон психологияси фанида галлюцинация (лотинча *hallucinatio*) алаҳлаш, босинқираш, валдирлаш, яъни йўқ нарсаларнинг кўриниши, эшитилиши, сезилиши), иллюзия (лотинча «*illutio*» –хато, адашиш, янглашиш деган маънони билдиради), аттракция (франц. *attraction*)-ўзига тортиш, маҳлиё этиш, жалб қилиш маъносини беради), яққол кўриниш (русча «ясновидение»-яққол олдиндан кўриш, яққол ғойибдан хабар олиш демакдир) тушунчалар орқали номланади.

Яққол воқеаликдаги нарса ва ҳодисаларнинг тана аъзоларини қабул қилиш анализаторларига бевосита таъсир этмасдан инсон онгида турли образларнинг (овозларнинг эшитилиши, шарпаларнинг сезилиши) хаёлан, фикран пайдо бўлишидан иборат идрокнинг психопатологик (руҳий хасталик) ҳодисасига галлюцинация дейилади. Галлюцинация ҳодисаси муваққат руҳий хасталикнинг аломати бўлиб, баъзан кўрқич ҳисси маҳсули ҳисобланиб, бош мия катта ярим шарлари қобиғидаги кўзғалиш жараёнларининг нуқсонли, суст (паталогик) ҳаракати натижасида, гоҳо асаб тизимининг заҳарланиши, заифлашуви, ҳаддан ташқари толиқиши туфайли юзага келиш мумкин. Бизнингча, галлюцинация ҳодисаси бир неча хил кўринишга эга бўлиш мумкин уларнинг энг асосийлари қуйидагилардан иборатдир: а) йўқ нарсаларнинг кўзга кўриниши; б) у ёки бу овозлар, товушлар, куйлар эшитилиши; в) йўқ шарпалар, ҳидлар сезилиши кабилар.

Иллюзия ҳиссий аъзоларимизга бевосита таъсир этиб турган нарса ва ҳодисаларнинг нотўғри (ноадекват), янглиш, хато идрок қилишдан иборат жараёнининг ноёб ҳодисасидир. Баъзан психологик фанида нотўғри (ноадекват) идрок қилишга олиб келувчи кўзғатувчилар конфигурациясининг (лотинча «*contigatio*» ташқи тузилишида ўхшашлик, ўзаро ўхшашлик, жойлашувда ёндашувлик деганидир) ўзи ҳам иллюзия деб аталади. «Адекват» тушунчаси лотинча «*adae gguatus*», яъни теппа-тенг, мутлоқо мос, айна тўғри демакдир. Ҳозирги даврда кўриш идрокини кузатишнинг энг

самаралиси-бу тасвирларнинг икки ўлчовли ифодаланишидир. Иллюзияларнинг бир туркуми оптик геометрик иллюзиялар деб номланиб, улар асосий тасвир билан уни қуршаб турган фазовий жойлашув билан фарқ қилувчи бошқа шаклар ўртасида ўлчов муносабатининг бузилишида намоён бўлади. Тасвирлар ёруғ фонда қора фонга нисбатан қорароқ туюлади, яъни ҳолат маҳсули дейилади. Контраст французча «Contraste» –кескин қарама-қаршилиқ демакдир, бошқача сўз билан айтганда ёруғлик билан фон ўртасидаги муносабат ифодасидир. «Фон» тушунчаси французча «fond» деб аталиб, асос, негиз, таг маъносини билдиради.

Аксарият иллюзиялар кўринадиган ҳаракатлар билан боғлиқдир, чунончи: а) қоронғилиқда ҳаракатсиз ёруғлик манбаидан нурларнинг тартибсиз тарқалиши (автокинетик ҳаракат); б) фазовий жиҳатдан яқин жойлашган икки ҳаракатсиз стимулнинг тез суръатлар билан намоён этиб туриш ҳаракат таасуортини вужудга келтиради (стробоскопик ҳаракат); в) ҳаракатсиз объектни уни қуршаб турган фонга қарама-қарши йўналишга қўйиш ҳаракат туйғусини пайдо қилади (индукцион ҳаракат) кабилар.

Аттракция инсонни (ўзи билан ўзга ўртасидаги муносабатда намоён бўлиб,) ўзига маҳлиё қилиш, қалбни «жиз» эттиришдан иборат, онгсизликка таалуқли инсонни инсон томонидан идрок қилиш ҳодисасидир. Бу ҳодиса бир қанча манбалар, қўзғатувчилар, мотивлар таъсирида вужудга келади, жумладан: 1) дастлабки ташқи кўриниш, истарасининг иссиқлиги; 2) субъектга нисбатан риштасиз боғлиқлиқ қилиш, онгсизлик даражасидаги англашилмаган ички ноаниқ мойиллик; 3) шахсларнинг характеридаги ўхшашликнинг мавжудлиги; 4) шерикларнинг муомала маромидаги яқинлик ва бошқалар.

Психология фанида жуда кам тадқиқ қилинган идрок феноменларидан биттаси-бу яққол кўриниш (ясновидение) деб аталиб, воқеалиқ, ҳолат, ҳордиса ва тасодифни яққол олдиндан кўриш, яққол ғойиблардан хабар келиш (олиш) сингари парапсихологик муаммодир. Фақат айрим ҳоллардагина яққол кўринишнинг аниқ илмий ҳисоблашларга асосланган маҳсули намоён бўлиши мумкин, холос. аксарият вазиятларда яққол кўришлиқ билиш субъектининг шахсий ҳаёлот, ўзгаларнинг диққатини тортишига, жалб қилишга алоқадор ҳиссий кечинмалардан бошқа нарса бўлмасадан, унинг яққоллиқ эҳтимоли даражаси жуда пастдир. Бироқ шу нарсани рад этмаслик керакки, айрим

алломаларнинг башоратлари, яққол олдиндан кўриш имконининг юксавуклиги аниқлиги кишини ҳанузвгача ҳаяжонга солади.

Идрокнинг муҳим томонларидан бири унинг хусусиятларининг турли жабҳалар, вазиятлар, вшароитларда намоён бўлишида. Идрокнинг муҳим хусусиятларидан бири бу фаол равишда бевосита акс эттириш имкониятининг мавжудлигидир. Одатда инсоннинг идрок қилиш фаолияти унинг ўзлаштирилган билимлари, тўпланган тажрибалари, шунингдек, мураккаб аналитик, синтетик ҳаракатлар тизими замирида юзага келади. Бу ҳолат идрок қилиниши зарур бўлган ўқув фани моҳиятига боғлиқ илмий фараз яратиш, уни амалга ошириш борасида қарор қабул қилиш яққол воқелик билан тасаввур қилинаётганининг ўзаро мослигини аниқлаш сингақри босқичма босқич ўзаро бир-бирини тақозо этувчи таркибий қисмслардан иборатдир.

Идрокнинг яна бир муҳим хусусияти унинг умумлашган ҳолда нарса ва ҳодисаларнинг акс эттиришидир. Маълумки, чинсон психикасига кириб бораётган кўпқиррали кўпёқлама аломатлардан идрок қилиш билан чекланиб, чегараланиб қолмасчдан, балки ўша мажмуа аниқ жисм ёки ҳодиса сифатида баҳоланади. Жимсларнинг ўзига хос хусусиятларини белгилаш билан қаноат ҳомсил қилмасдан, балки мавзкур нарсаларни маълум маъновий қисмсларга ажратади. Жумладан, «соат», «бино», «ҳайвонот» ва ҳоказо.

Идрокнинг навбатдаги хусусияти унинг ҳаракатчанлиги ва бошқарувчанлигидир. Масалан, тошқўмир ёрғликда ёғду сочади, оқ қоғоздан кўпроқ нур балқийди. Лекин инсон бу нарсаларни «қора» ва «оқ» деб идрок қилади, вужудга келган бевосита субъектив таассуротларга нисбатан ўзгаришлар, тузатишлар киритади. Чунки идрок жараёни инсон олдида турган мақсадга, мақсад қўя олишга, унга берилган установкага (онгли, ихтиёрий кўрсатмага) узвий боғлиқ ҳолда иродавий бошқарилиш хусусиятига эгадир. Шунинг учун инсонни идрок қилиш (перцептив) фаолиятида онгли бошқарилув имконияти мавжуд бўлиб, аналитик, синтетик, ҳаракатлар негизида вербал орқали амалга оширилади.

Идрокнинг бошқа билиш жараёнларидан шу жумладан, сезгидан фарқли томони шуки, у нарса ва ҳодисаларни яхлит ҳолда акс эттиришдир. Худди шу яхлитлик белгиси алоҳида намоён бўдлувчи айрим аломатларда ифодаланувчи нарсаларни предмет ёки жисмч тариқасида инъикос қилиш қобилиятига эга. Чунки жимсларнинг аниқлиги, равонлиги предмет ёки жисм сифатида кўзга ташланишида

ўз ифодасини топиб, муайян тузилиш, структурани вужудга келтиради. Идрок мазмунига, таркибига кирувчи ҳар қандай ҳодиса, хоҳ вербал, хоҳ новербал тарзда ифодаланишдан қатъи назар бу предмет ёки жисм сифатида гавдаланади ва унга қиёс берилган яхлитлигини намоиш этади.

Психология фанида идрок этилаётган нарсаларнинг физик ҳолати ўзгарса ҳам, лекин унинг кўз тўр пардасивдаги образининг ўзгармасчилиги, нисбий турғунлик кўрсатувчи қонун, энг муҳим хусусият константлик дейилади. Доимийлик, ўзгармаслик унинг асосий белгилари ҳисобланади.

Нарса ва ҳодислар идрок объектига чутилиши билан улар кетма-кет акс эттирилади, ўдеган хулоса ғайритабиий ҳолатдир. Чунки идрок майдонига кириб келаётган ва идрок қилинадиган нарсалар кўзгатувчисининг илдамлиги кучли эҳтиёжларга мос тушадигани улар томонидан қабул қилинади. Бошқача қилиб айтганда кўзгатувчининг кучи, янгилиги қандайдир аҳамият касб этиши йўналиши ҳаракатчанлиги аналитик синтетик ҳаракатлар мажмуасида сасраланасди ёки танланади. Худди шу боисдан ҳар қандай нарса ва ҳодисалар инсон томонидан идрок қилинмайди. Чунки чу табиий ва сунъий шарт-шароитлар объектив ва субъектив омиллар текширилуvidан ўтказилади, яъни сарадлов танлов жараёни амалга оширилади. Номвутаносиблик меъеридан ташқари маълумотлар акс эттириш доирасидан четда қолиб кетаверади.

Идрок қилиниши зарур нарса ва ҳодислар муайян тузилишга ёки структурага эга бўлгандагина яуларнинг таркибий қисмвлари, аломатлари тўғрисида мулоҳаза юритиши мумкин бўўчлади, холос. Худди ша сабабдан, уларнинг ҳажми, фазода эгаллаган ўрни, ранги ички моҳияти, кўриниши, вазни тўғрисидаги муайян тушунчага эга бўўчиш учун идрок қилинадиган аниқ тузилишга, яъни структурага эга бўўчиши лозим. Билиш жараёнини тақозо этувчи иждоидроқнинг муҳим хусусиятларидан бири, яъни биттаси унинг тузилишига эгша эканлиги, яъни структуравийлигидир. Ушбу хусусиятсиз идрокнинг мағзи ҳисобланмиш яхлитлик ҳақида жонли мушоҳавда бўўчиши мумкин эмас. Чунки структура қисмлардан вужудга келса, алоҳивдаликлар бирикмасидан яхлит тузилма ячратилади.

Юқоридаги хусусиятларнинг барчаси инсоннинг ёш хусусиятларига, ақлий камолотига, тажрибасига, билим савиясига боғлиқдир. Лекин тўғри (адекват) идрок қилиш учун маълум шарт-шаритлар муҳайё бўўмоғи лозим: 1) Субъектнинг акс эттириши зарур

бўлган нарсалар юзасидан аввалги укуви, тасаввурларининг кўлами, уларнинг кенглиги, чуқурлиги; 2) мазкур жисм фан, воқелик, муаммо ўрганилиши билан боғлиқ бўлган мақсад, мақсад кўя олиш; 3) перцептив фаолиятнинг фаоллиги, изчилдлиги ва танқисдий хусусияти; 4) идрок қилиш фаолияти таркибига кирувчи фаолд хатти-ҳаракатларнинг сақвланиши уларнинг ўзаро уйғунлиги.

Муайян шароитда шахс томонидан идрок қилинадиган нарса ёки жисм идрокнинг объекти деб аталадиги. Идрок қилинадиган нарса уни ўраб турган бошқа нарса жисм ёки ҳоджиссларга нисбатан объект ҳисобланиб, объектнинг атрофдагилари эса фон дейилади. Идрокнинг сифати объектнинг фондан тез тўлиқ ва аниқ ажратиб олиш билан белгиланади.

Идрок кўзғатувчиларининг айрим хусусиятларини акс эттирувчи сезгилардан фарқ қилиб, нарсани бутунлигича, яхлитлигича унинг ҳамма хусусиятлари билан бирга акс эттиради. Шунинг учун идрок айрим сезгиларнинг лоддий йиғиндисидан иборатдир деган хулоса чиқариб бўлмайди. Идрок ўзига хос тузилишга эга бўлган ҳиссий билишнинг сифат жиҳатдан янги юксакроқ босқичидир.

Идрокнинг предметлиги, яхлитлиги, маълум тартибда тузилиши (структуравийлиги), константлиги, анланганлиги предметлиги (жисмслилиги), танловчанлиги (сараланувчанлиги) унинг энг муҳим хусусиятларидандир.

Идрокнинг муҳим жабҳалари ва таркиблари моҳиятига кирувчилар қаторига кўз билан акс эттиришнинг негизи бўлмиш кўз ҳаракатлари киради. Улар ўзларининг тузилиши, келиб чиқиши, вақтлилиги, суръати каби белгиларига биноан, қуйидаги турларга ажратилади.

1. Конвергенция (лотинча *convergere* яқинлашиш, кўшилиш демакдир) – иккала кўзнинг кўриш ўқларининг яқинлашуви натижасида тўр пардасидан жисмнинг иккиланишига йўл қўймасликда ўз ифодасини топади.

2. Дивергенция (Лотинча *divergere* узоқлашиш) кўзнинг вергент ҳаракатларининг бир тури бўлиб, бир-бюиридан муайян масофада турган нуқталарини қайд қилишда кўриш ўқларининг узоқлашувидан иборат ҳаракат.

3. Горизонтал ҳаракат, яъни кўзнинг бир хил текисликдаги икки нуқта оралиқ бўйича нарсаларнинг қайд қилишидир.

4. Вертикал ҳаракат ҳар хил фазовий жойлашувига эга бўлган нуқталар ўртасида алоқани тиклашдан иборат кўз ҳаркати ёрдами билан идрок қилинишидир.

5. Циклофузион (юнонча *cyclos* доира, айлана) ҳаракат, ҳаракатланувчи жисмларни кўз қорачиғи ёрдамида аниқ тасвирини акс эттиришидир.

6. Торсион (французча *torsion* айлантириш) ҳаракат кўз ўқи атрофида жисмларни айланиб турган ҳолда қайд қилишидир.

7. Версион (лотинча *verfo* ҳаракатланаман, айланаман демакдир) ҳарқат кўзнинг макро ҳаракатлари доирасига кириб, кўриш бурчягини кузатиш, тезликни ўзгартирмасдан кузатилувчи объектни идрок қилишида иштирок этишидир.

8. Верген (лотинча *vergo* оғиш, қийшайиш) ҳаракат кўзнинг макро ҳаракатлари таркибига кириб ўнг ва чап кўзларининг кўриш ўқлари бурчаги ўзгаришига олиб келади ва ҳоказо.

2. Идрокнинг янги қирралари

Ҳозирги замон психология фанининг назарий муаммолари қаторига инсонни инсон томонидан идрок қилиш масаласини киритиш мумкин. Илмий манбаларнинг таҳлилига кўра, инсоннинг баъзи психологик хусусиятлари, фазилатлари унинг юз аломатлари ва тана аъзоларининг турли ҳаракатлари ёрдамида аниқланади. Инсоннинг ташқи қиёфасининг тузилиши бўйича шахс характери хусусиятлари ва унинг фазилатларига оид ишончли фикр билдириш ўзининг узоқ тарихига эга бўлсада, лекин муаммонинг илмий негизи, унинг механизми ҳозирги даврдагина тадқиқ қилина бошланди. Одамнинг ташқи қиёфасини таҳлил этиш орқали унинг руҳий дунёсига баҳо бериш юзасидан жаҳон психологлари томонидан яратилган назариялар, тўпланган амалий маълумотлар умулаштирилса, қуйидаги таснифномани юзага келтириш мумкин:

1. Инсоннинг ташқи қиёфасидаги ҳар бир ўзгариш унинг яққол шахсий хусусияти билан узвий болезниғлик эканлигини тушунтиришга асосланган аналитик талқин услуби (лабни қаттиқ қисиб юриш-одам иродасининг мустаҳкамлиги нишонасидир). Бошқача сўз билан айтганда, инсониятнинг ижтимоий-тарихий тараққиёти давомида аجدодлар томонидан тўпланган тажрибаларга асосланиб, шахснинг руҳий дунёсини баҳолаш имконияти мавжудлиги демакдир.

2. Инсонинг ташқи қиёфасидаги беихтиёр, табиий кўринишдаги сернафосат нозик адо, бошқа кишилар ҳиссиётини ўзига тортувчи жозиба, мафтункорлик, хушбичимлик шахснинг кечинмалари билан уйғунлашувини эътироф қилишга қаратилган ёндашув (шахснинг диди билан кийиниши, меъёр билан ўзига аро бериши унинг ибосида ифодаланишининг руҳий дунёси билан мутаносиблиги). Идрок қилинаётган инсон муайян масофада муомала ва мулоқотга киришувчи шахс томонидан қай йўсинда қабул қилинса, демак ўша одам тўғрисидаги таассурот бевосита фавқулотдаги ҳолатга, вазиятга боғлиқ бўлади, чунки ёқтириш ёки ёқтирмаслик, симпатия, антипатия, эмпатия бир лаҳзалик идрок маҳсулида мужасссамлашиши мумкин.

3. Идрок қилинаётган инсонин ташқи кўринишининг аломатлари илиқ таассурот ва тасаввур уйғотувчи таниш одамнинг психологик хусусиятлари нотаниш кишига ўхшашлиги туфайли ихтиёрсиз равишда унга қиёс берилади. Олдин идрок қилинган таниш инсоннинг барча фазилатлари ва ҳислатлари ташқи қиёфа эвазига нотаниш кишига кўчирилади. Шуниси ажабланарлики, мазкур жараёнда на мантиқий таҳлил, на узвийлик талқини иштирок этади. Худди шу боисдан бу тарзда инсонни инсон томонидан идрок қилиш ўхшашликка асосланиши таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқ.

4. Инсонинг ташқи қиёфасини идрок қилиш негизида уни у ёки бу ижтимоий (ишчи, деҳқон, зиёли) гуруҳларга, яъни тоифаларга алоқадорлиги тўғрисида муайян қарорга келинса, одамнинг шахсий сифатларини баҳолаш худди шу нуқтаи назардан амалга оширилади. Кишининг ташқи кўринишига нисбатан бундаё ёндашиш ижтимоий келиб чиқишга асосланувчи ўхшашиш дейилади.

Бизнингча, инсонин инсон томонидан идрок қилиш жараёни қатъий равишда қуйидаги босқичлар орқали амалга ошиши мумкин:

-идрок қилинаётган одамни идрок қилувчи ўзининг шахсий ҳислатлари билан қиёслаш натижасида, унинг маҳсули бўйича талқин қилинади ва тушунтирилади; бундай идрок қилиш тарзида инсонин инсон томонидан акс эттириш, ўхшатиш, унга тақлид қилиш, ундан ибрат олиш улублари орқали юзага келади, яъни идентификация босқичи бевосита амалга ошади;

-идрок қилинаётган шахснинг ўрнига идрок қилувчи ўз хоҳиши бўйича мулоҳаза юритиши, уни тушунишга интилиш ўз-ўзини англаш негизида нммоён бўлади, яъни рефлексия босқичи вужудга келагнлиги тўғрисида муайян қарорга келинади;

- ўзга кишиларнинг кечинмалари ва ҳис-туйғуларига нисбатан ҳамдардлик билдириш, меҳр-оқибатлилигини амалий ифодалаш орқали уларни тушуниш имконияти туғилади, бунинг натижасида туб маънодаги эмпатияга асосланган идрок қилиш босқичи юзага келади;

- ўзга кишиларга ижтимоий гуруҳ аъзоларига нисбатан берилган хислатларни оммавий тарзда ёйиш, тавсиф бериш ва баҳолаш негизида идрок қилиш жараёни туғилади, яъни қадимги мезонлар бўйича инъикос қилиш стереотипизация дейилади.

Психология фанида рефлексия, яъни ўзини- ўзи англаш шахснинг барча (ҳиссий, билишга оид, иродавий, бошқарув) хусусиятларини оқилона баҳолаш деган қарашлар ва ёндошувлар то ҳозирги давргача давом этиб келмоқда Бундай ҳолат инсон томонидан ўзини-ўзи акс эттиришни билдиради, холос. Лекин ўзга кишилар идрок қилинувчининг шахс сифатларини қай ҳажмда билишади, уларни баҳолаш имконияти қандай, унинг нималарга қодир эканлигини тушуна олишадими? Каби муаммоларга жавоб бериш орқали ўзини-ўзи англашнинг бошқа қирраларини аниқлаш мумкин. Инсонлар ўзаро бир-бирларини идрок қилиш кезида:

- биринчидан, дарҳақиқат идрок қилинаётган шахснинг асл қиёфаси сўзсиз равишда ифодаланиши;

- иккинчидан, шахс ўзини аниқ тасаввур қилиб, сўнг оқилона баҳолай олиши, муносабат билдириши, шахсий ёндошуви;

- учунчидан, шахснинг бошқа одамлар томонидан англаниши натижасида иккиёқлама инъикос, яъни "субъект-субъект" муносабати вужудга келади. Шахслараро бир-бирини акс эттириш жараёнининг моҳияти инсон фазилятларини қайта эсга тушириш, қайтадан тиклаш ва уларни яхлит тарзда мужассамлаштириш орқали ўз аксини топади.

Жаҳон психологлари асарларини таҳлил қилиш ва шахсий кузатишларимиз натижалари инсон томонидан фаолият мақсадини рўёбга чиқариш режасини ва моделини яратишда ифодаланувчи антиципация (латинча *anticipatio*, яъни олдиндан сезиш, пайқаш, олдиндан идрок қилиш, ҳодиса моҳиятини очишдаги топқирлиги) бир неча босқичлардан иборат эканлигидан далолат бермоқда.

Ҳозирги замон жаҳон психологлари антиципацияни беш даражага ажратиб ўрганмоқдалар, чунончи англашидмас субсенсор (лотинча "sub" ости ва "sensis"- сезиш сўзларидан тузилган бўлиб, идрок қилишнинг онгости ҳолатини англадилади), сенсомотор (лотинча "sensis" сезиш "motor" ҳаракат деган маъноно билдириб, нозик

ҳаракатларни сезиш демакдир), перцептив (лотинча " perceptio"дрок деган маъно англатади), тасаввур, башорат (прогноз) қилиш кабилар.

Антиципациянинг субсенсор даражасининг ифодаланиши инсон гавдасининг ўзгаришида, унинг идеомотор (ихтиёрсиз ҳаракат) жараёнида, ташқи таъсирга тезкор жавоб қайтаришида ўз аксини топади. Гавданинг мужассамлашуви ва ҳаракат барқарорлиги инсоннинг ихтиёрий саъй- ҳаракатга тайёргарлик кўриш учун муҳим замин таъминлайди.

Антиципациянинг сенсомотор босқичи ҳаракатдаги жисмларни ўзаро таққослашда, мураккаб ҳаракатларни мувофиқлаштиришда, тезкор ҳаракатнинг муҳитдаги вақт ва фазовий ўзгаришлар мутаносиблигини узлуксиз равишда идора қилиб туришда намоён бўлади.

Перцептив босқичда идрок қилиш хотира жараёнлари билан уўғунлашиб кетади. Бунинг натижасида ўтмиш тажрибаларига асосланиб келажакда вақт ва фазовий ўзгаришлар юз бериши эҳтимоли чуқур таҳдлил қилинади, унинг образлари яққоллаштирилади.

Антиципациянинг тасаввур даражаси образларнинг вақт ва фазовий ўзгаришига биноан уларни фикран қайтадан яратиш, бунёд этиш, гоҳо қоришиқ тасвирлар вужудга келтириш, уларни схемасини ва режасини тузиш учун инсонда уқувчанлик, қобиллик ҳамда ижодий фаолликнинг туғилишини намоёйиш қилади.

Антиципациянинг бешинчи босқичи нутқ ва тафаккур ёрдамида бўлғуси ҳолатлар, ҳодисалар, кескин ўзгаришлар тўғрисида башорат (прогноз) қилиш ҳулқ-атвор ҳаракатларини ва амалга оширилувчи фаолиятини режалаштириш жараёнининг юксаклиги билан бошқа даражалардан сифат жиҳатидан ажралиб туради. Мазкур босқичда умумлаштириш ва мавҳумлаштиришнинг айрим сермахсул даражалари, мантикий усуллар, оқилона ҳамда мақсадга мувофиқ хатти-ҳаракатларнинг юқори самара берувчи кўрсаткичлари ўзининг чўққисига эришади. Лекин бу борада яна изланишни давом эттириш лозим.

Бизнингча, инсон томонидан янгилик моделини бир неча йўналишда амалга ошириши мумкин:

- ҳозирги замон келажак томон фикрий йўналишда:
- келажак муаммоларидан ҳозирги давр масалаларига фикран кўчиш;

- ҳозирги давр ва истиқбол режалари юзасидан мозийга мурожаат қилиш кабилар.

Антиципациянинг ҳар қайси босқичи интегратив хусусиятга эга бўли, улар бир-бирини узлуксиз равишда тақозо қилади ва худди шу йўсинда маълумотлар тақчиллигига барҳам берилади. Шундай реал воқелик вужудга келиши мумкинки, бунда инсон олдида яққол топшириқ ва вазифадан келиб чиққан ҳолда у ёки бу антиципациянинг босқичи устуворликка эришади. Худди шу боисдан унинг ҳар қайси босқичи ўзаро қоришиб кетиши, муаммонинг ўзига хос хусусиятларига биноан изчиллик, кетма-кетлик тизими бузилиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Инсонни инсон томонидан идрок қилишнинг янги илмий қирралари юзасидан мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда қуйидаги умумий хулосалар чиқариш мақсадга мувофиқ:

-антиципатиянинг ҳар қайси босқичи ечими кутилаётган муаммоларнинг мураккаблиги даражасига муносибдир;

-антипитациянинг ҳар бир даражасининг мақсад кўзлашдаги ва муаммони хал қилишдаги имконияти турличадир.

-антипитациянинг субсинсордан

VII БОБ ХОТИРА

1. Хотира ҳақида умумий тушунча.

Психологик манбаларда кўрсатилишича, психиканинг энг муҳим хусусияти шундан иборатки, инсон ташқи таъсиротларнинг акс эттирилишидан ўзининг кейинги фаолиятида, хатти-ҳаракатларида доимо фойдаланади ва ижодий ёндашуви натижасида баъзи бир ўзгаришлар киритади. Инсонда шахсий тажриба, кўникма, малака ва билим кўлами орта бориши ҳисобига фаолият ҳамда хулқ-атвор тобора мураккаблашиб, янги мазмун, янги сифат касб эта бошлайди. Маълумки, агар ташқи оламнинг бош мия катта ярим шарлари қобиғида ҳосил бўладиган образлари, тимсоллари ва уларнинг излари йўқолиб кетаверса, тажрибанинг сақланиши, билимларнинг бойиши, мураккаблашиши, муайян тартибга келиши, қайтатдан жонланиши мутлоқо мумкин бўлмас эди. Модомики шундай экан, мазкур образлар бир-бири билан ўзаро узвий боғланиб, аста-секин мустаҳкамланиб, мия қобиғида пухта сақланиб қолади, шу билан бирга, ҳаёт ва фаолиятнинг муайян талабларига мувофиқ равишда қайтатдан жонланади, аввалги ҳолатини бошқатдан намоён қилади.

Ҳозирги даврда қўлланиб келинаётган адабиётларда хотирага мана бундай тарзда таъриф берилиб келинмоқда: «Индивиднинг ўз тажрибасида эсда олиб қолиши, эсда сақлаши ва кейинчалик уни яна эсга тушириши хотира деб аталади». Лекин бу таърифда хотирага таалукли бўлган жуда кўп сифатлар, хоссалар ва хусусиятлар ўз аксини топмаган, шунинг учун уни мукамал, ихчам, пишиқ ифодаланган дейишга ҳеч қандай ҳақ ҳуқуқимиз йўқ. Ушбу қийин ҳолатдан чиқишнинг бирдан бир йўли, бизнингча унга мана бундай тарзда таъриф беришдан иборат: «Хотира атроф муҳитдаги воқелик (нарса)ни бевосита ва билвосита, ихтиёрий ва ихтиёрсиз равишда, пассив ва актив (фаол) ҳолда репродуктив ва продуктив тарзда, вербал ва новербал шаклда, мантиқий ва механик йўл билан акс эттирувчи эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, қайтатдан эсга тушириш, унитиш ҳамда таниш, эслашдан иборат руҳий жараён алоҳида ва умумий номоён қилувчи ҳодиса, барча таасуротларни ижодий қайта ишлашга йўналтирилган мнемик (юнонча *mnema*-хотира) фаолиятдир». Шунини қатъий ишонч билан айтиш мумкинки, берилган таъриф хотиранинг мураккаб, кенг қамровли жиҳатларини тўла

таъкидлаш имкониятига эга. Лекин бу нарса мутлақ даражада мукамаллик даъво қилиш деган ибора эмас, чунки унда объективлик (ташқи) ва субъективлик (ички) юзасидан маълумот акс эттирилмади. Умуман олиб қараганда эса, бу нарсага хожат ҳам, имконият ҳам йўқдир.

Таърифда хотиранинг эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, эсга тушириш, унитиш, таниш, эслаш каби асосий жараёнлари алоҳида ажратиб кўрсатилган, лекин уларнинг ҳар бири мустақил ҳолат ва жараён ҳисобланмайди. Чунки улар муайян фаолият давомида, хоҳ билиш, хоҳ мнемик ҳолат бўлишидан қатъий назар ва ўша фаолият тузилиши, мохияти ва мазмуни билан белгиланади. Шунинг учун инсон томонидан муайян бир материални эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, эсга тушириш унинг индивидуал (яккаҳол) тажриба кўлами, билим савияси ва ақл-заковати даражасига боғлиқ. Чунки эсда олиб қолинган нарса ва ходисаларни кейинчалик қўллаш учун эсга тушириш тақазо этилади; бу мнемик фаолиятни талаб қилади. Ўзлаштирилган материалларнинг ушбу фаолият доирасидан чиқиб кетиши эса унинг унитилишига олиб келади. Материални эсда сақлаш учун шахс фаолиятида қандай акс этишига боғлиқдир. Ана шунинг учун ҳар хил ҳолатларда одамнинг билиш фаолияти, хулқ-атвори ҳаётий тажрибаси ва маданий малакаси билан белгиланади. Лекин қарама-қарши нуқтаи назарлар ҳам мавжуд; улар ўзаро мезонлари ҳамда шарҳлари билан тафовутланадилар.

Шундай қилиб хотира шахс руҳий фаолиятининг энг муҳим таркибий қисмларидан бири бўлиб ҳисобланади. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, хотиранинг бош роли ўтмишда юз берган нарса ва ходисаларни акс эттириш билан чекланиб қолмасдан, балки ҳам хохирга, ҳам келгусида амалга ошириш режалаштирилган воқеликнинг рўёбга чиқишини таъминлайди. Табиатда ва жамиятда номоён бўладиган ҳар қандай тоифадаги руҳий ходиса ўзининг таркибига кирувчи ҳар бир қисмни муайян тартибда ўзаро боғланган тарзда сақлаш қолинишини талаб этади. Турли кўринишга эга бўлган “боғланиш”га имконият ёки шарт-шароит вужудга келмаса, у ҳолда ривожланиш тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас, чунки, И. М. Сеченов ибораси билан айтганда, киши “чақалоқлик ҳолатида”мангу қолиб кетган бўлур эда.

Психологик илмий адабиётларда кўп маротаба таъкидланишига биноан, хотира барча руҳий жараёнларнинг энг муҳим таснифи бўдлиши билан бир қаторда, инсон шахсининг бирлиги ва яхлитлиги,

биологик ва ижтимоийлик нисбатини таъминлаб туради. Уларнинг ўзига хос хусусиятлари, хоссалари, механизмлари тўғрисида муайян тартибда маълумот бериш имкониятига эга.

Хотира психология фанининг чуқур тадқиқ қилинган жараёнларидан бири бўлиб ҳисобланса-да, лекин фан ва техниканинг тараққиёти кўп жihatдан хотира муаммоларининг ўрганилишига боғлиқдир. Шунинг учун унинг қонуниятларини очиш, “ақлли” ва “сунъий интеллект”ли машиналар махсулдорлигини ошириш, сифат даражасини кўтариш учун хизмат қилади. Ҳозирги даврда олиб борилаётган илмий-текшириш ишлари эса олиб қолиш, эсга тушириш механизмлари ва когнитивистик назарияларга бағишланган. Лекин жаҳон психология фанида ассоцианизм, гештальтизм, бихевиоризм, фрейдизм каби кўплаб йўналишлар мавжуд бўлишига қарамасдан, бугун хотиранинг ягона ва тугалланган назарияси ишлаб чиқилмаган. Илмий-назарий хусусиятларга эга бўлган, фараз тарздаги назариялар ва қарашларнинг хаддан ташқари кўплиги кибернетика, тажриба ва генетик биология, биокимё, физиология, тиббиёт нуқтаи назаридан ёндашганлиги билан таснифланади. Бу нарсанинг барчаси хотирани ўрганишнинг психологик, нейрофизиологик ва биокимёвий босқичлари мавжудлигидан далолат беради.

Хотирани ўрганишнинг ҳар уччала даражаси ичидан унинг психологик даражаси тадқиқ қилиниши ўзининг бой материаллари билан бошқаларидан сезиларли устунликка эга бўлиб, психология фанида хилма хил йўналишлар ва назариялар ишлаб чиқилганлиги ҳамда оригинал (мустақил равишда, бошқаларга ўхшамайдиган) инновацион (янги, долзарб) ғоялар илгари сурилганлиги маълумдир. Бу назариялар негизида (моҳиятида) хотира жараёнларининг шаклланишига субъект (инсон)нинг фаоллиги қандай аҳамиятга эгаллиги ва бундай фаолликнинг механизми (юзага келиши) қандай рўёбга чиқиши тўғрисидаги муаммоларни таснифлаш ва баҳолаш ётади.

Хотирага оид атамалар ва уларнинг шарҳи.

1. Мнema (юнoнча mnema-хoтиpa) мнema; хотиранинг ўзига хoс мoддий aсoсларини бeлгилaш учун ишлaтилaдигaн aтaмa, И. П. Пaвлoв тaълимoтигa кўрa, хотиранинг мoддий aсoси бoш мия қoбиғидa ҳoсил бўлгaн муввaққaт aсaб бoғлaнишлaридир. Шунингдeк, бoғлaнишлaрнинг ҳoсил бўлиши, уларнинг мустaҳкaмлaниши вa кейинчaлик жoнлaниши ёки фaоллaшувидир.

2. Мнемометр-мнемометр; хотира соҳасидаги тажрибавий илмий текшишишларда эсда қолдирилиши зарур бўлган сўз, ҳарф, сон ҳамда тасвирларни қатъий маълум вақт оралигида автоматик равишда кўрсатиш учун қўлланиладиган механик ёки электр аппарати.

3. Мнемоника-мнемоника; эсда қолдиришни енгиллаштириш мақсадида сунъий равишда махсус чизмалари, шартли белгилар тариқасида қўлланиладиган усуллар йиғиндиси. Мнемоника кўпроқ ассоциатив (ўхшашлик, ёндошлик ва қарама-қаршилик) қонунларига асосланган бўлиб, фақат ўзаро боғланган маълумот ва материалларни эсда қолдириш учун қўлланиладиган ёрдамчи усуллар йиғиндиси.

4. Амнезия (юнон. а-инкор юклама, мнѐта-хотира амнезия; хотира фаолиятининг қисман бузилиши ёки тўлиқ йўқолишидан иборат руҳий нуқсон. Амнезия (хотира нуқсони) ҳолатида киши баъзан ҳатто ўз исми шарифини унутиб қўйиши ҳам мумкин. Амнезия ҳолати турли касалликдир (мас. менингит) ёки бош мия қобиғининг зарарланиши натижасида содир бўлади.

5. Ассоциация (лат. associatio-бирлашиш, қўшилиш) бирлашиш, уюшиш онгимиздаги аввалги турмуш тажрибалари билан белгиланадиган тасаввурлар боғланиши, шу боғланишлар туфайли онгимизда пайдо бўладиган муайян тасаввурлар ўхшашлик, ёндошлик ва қарама-қаршилик белгиларига кўра, шунга боғлиқ бўлган бошқа тасаввурларни ҳосил қилади. Масалан, «беш карра беш» деган иборани идрок қилганимизда, бош мия қобиғида шундай бир вазифалар боғланиш ҳосил бўладики, натижада биз «йигирма беш» деган миқдорни эслаймиз. Руҳий уюшмалар ташқи таъсуротлар туфайли шосил бўлиб, воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг яққол боғланишларини акс эттиради. Инсон руҳий ҳаётида уларнинг аҳамияти катта; билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш ўша уюшмаларга асосланади. Уларнинг физиологик асослари бош мия ярим шарлари қобиғидаги муваққат асаб боғланишларидир.

6. Реминстенция (лат. reminiscen сал-пал эслаш) реминистенция; зарур пайтда эсга тушмаган ёки аввал унитилган деб ҳисобланган материалларнинг кейинчалик эсга тушишидан иборат хотира жараёни; вақтинчалик унитиш. Ренимистенциянинг сабаби асаб тизимининг чарчаши, заҳарланиш ёки шахснинг кучли хаяжонланиши ва ҳаказолардан келиб чиқиши мумкин. 1

7. Эйдетизм (юнон. eidos образ) эйдетизм; аввал идрок қилинган нарса ва ҳодисаларнинг образларини (тимсолларини, тасвирларини)

онгда аниқ, тўлиқ ва ёрқин ҳолда узок вақт сақлаб қола олиш қобилиятида ифодалайдиган руҳий ҳодиса. Нарсаларнинг тасвирларидан деярли фарқ қилмайдиган тасаввур сифатида.

8. Парамнезия (юнон. *para* олдида, *ēnida*, *mnesis* эслаш)-парамнезия; содир бўлаётган воқеликнинг қачонлардир бошдан кечирилгандек бўлиб туюлишидан иборат хотира касаллиги; ёлғон эсдаликлар ёки хотиранинг акс этиши (иллюзияси).

9. Проактив тормозланиш (лат. *pro* олға, *activus* фаол); аввалги фаолиятнинг ундан кейинги материалларни эсда қолдириш ёки эсга туширишга салбий таъсир кўрсатишдан иборат хотира қонуни. Проактив тормозланишнинг физиологик асоси асаб жараёнлари яъни қўзғалиш ва тормозланиш ўртасидаги индукцион (лат. *inductio*-келтириб чиқарувчи) муносабатдир.

10. Ретроактив тормозланиш (лат. *retro* қайтадан, *ortho* орқага, *activus* фаол, ҳаракатчан); муайян материални эсда қолдириш ёки эсга тушириш жараёнига ундан кейинги фаолиятнинг салбий таъсири. Ретроактив тормозланиш олдинги фаолиятга ўхшаш материаллардан биронтасини эсда қолдириш ёки эсга туширишда айниқса яққол кўриниб, унинг физиологик сабаби асаб жараёнларининг салбий индукциясидир (келтириб чиқарувчисидир).

11. Индукция (лат. *inductio*-келтириб чиқариш)-индукция; жузъий, хусусий, якка ҳоллардан умумийликка ўтиш жараёнидир. Асаб жараёнларининг индукцияси-олий асаб фаолиятининг қўзғалиш ва тормозланиш жараёнлари ўртасидаги ўзаро муносабат; марказий асаб тизимида қўзғалиш пайдо бўлса, у бошқа марказларда тормозланишни келтириб чиқаради ёки аксинча.

12. Ретроград амнезия (лат. *retrogradis* орқага кетувчи, *amnesia* юкламаси, *mnema*-хотира); Илгари юз берган воқеа ва ҳодисаларни эсда сақлашдан иборат ҳозир содир бўлган воқеа ва ҳодисаларни унитишдан иборат хотиранинг касалланиши ёки шикастланиши (нуқсон). Хотиранинг тикланиши эса унитиш жараёнига тесқари равишда рўй беради; кейинчалик унитилган олдин, олдин унитилганлар, кейин эсга тушурилади.

13. Репродукция (лат. *re-* қайтатдан, *pradicjo* эсга тушириш)-репродукция; онгда мавжуд нарсаларни қайта тиклаш ёки эсга туширишдан иборат хотира жараёни.

14. Ретензия (лат. *-retencio* тутиб туриш)-ретенция; хотиранинг идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни сақлаб қолиш вазифаси (функцияси).

15. Летаргия (юнон. letargia-унитиш, эсдан чиқариш); соатлаб, бир неча кунлаб, ҳатто, баъзан ойлаб давом этадиган руҳий касалликдаги уйқу. Летаргия ҳолатида инсоннинг нафас олиши, томир уриши деярли билинмайди, тана қисмлари ҳаракатсиз, фаолиятсиз, суст бўлиб қолади.

16. Образ хотираси – яввол мазмунни, яъни нарса ва ходисаларнинг аниқ образларини, уларнинг ёрқин хусусияти ва боғланишларини эсда қолдириш, мустаҳкамлаш, ҳамда эсга тушуришдан иборат хотира тури. Образ хотираси анализаторларнинг (ташқи ва ички муҳитдан келадиган таасуротларни қабул қилиб, физиологик жараён ҳисобланган кўзғалишни руҳий жараёнга айлантирувчи асаб механизмлари тизими) номига кўра кўрқув, эшитув, тер сезгиси каби турлага бўлинади. Образ хотирасининг алоҳида бир тури эдитизм ҳисобланиди. Масалан, биз илгари ўзимиз кўрган кўшиқчининг образини, у ижро этган куйнинг ва ашулани, унинг ашулла пайтдаги ифодали ҳаракатларини ва турли кўзғатувчиларни ҳосил қилган бошқа таасуротларни эсимизда сақлаймиз.

17. Ҳаракат хотираси-турли ҳаракатларни, уларнинг бажарилилиш тартиби, тезлиги, суръати, изчиллиги ва бошқа сифатларини эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ҳамда эсга тушуришдан иборат тури. Ҳаракатни эсга тушириш шу ҳаракатни бевосита бажариш ёки тасаввур қилиш орқали содир бўлади. Ҳаракат хотираси меҳнат, ўқув, маиший хизмат ишлари, спорт ва бошқа турдаги малакаларнинг таркиб топиши ҳамда бажарилишида муҳим аҳамиятга эгадир. Ўз гавдасининг ҳатта-ҳаракатларини эсда сақлаб қолиш инсон ҳаётида муҳим аҳамият касб этади, бундай эслаб қолишнинг асосида ҳаракат шакли, тезлиги, изчиллиги, уларнинг ритми ва ҳоказолар тўғрисидаги мускул ҳаракат тасаввурлари ётади.

18. Мантиқ хотираси-маълум ғоялар, фикрлар, ҳамда улар ўртасидаги мантиқий боғланишларни эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ва зарур пайтларда эсга туширишдан иборат бўлган хотира тури. Масалан, фалсафий мушоҳадалар, қонуниятлар ва шу кабиларнинг эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ва қаёта тиклаш жараёнларидир. Сўзлар (вербал) орқали ифодаланган фикрлар сўз мантиқ хотираси ёрдамида эсда олиб қолинади. Ўқувчилар ва талабалар ўзлари ўрганадиган, ўзлаштирадиган, ходисаларнинг моҳиятини акс эттирувчи тушунчаларни эгаллаш, улар тўғрисида ҳукм ва хулосалар чиқариш жараёнида хотиранинг худди мана шу турига суяниб иш

кўрадилар. Бадий ва илмий адабиётлар матнларини эсда олиб қолиш ва эсга тушириш асосида мазкур хотира тури ётади. Бундай фикрлар худди китобдагидек сўзма-сўз шаклда ҳам, шунингдек фикрнинг сўз ифодаси аниқ сақланмаган ҳолда эсда олиб қолиш ва эсга тушурилиши мумкин.

19. Ҳис-туйғу (эмоционал) хотираси-воқеликдаги нарса ва ходисалардан, ўз-ўзимига бўлган муносабатларимиздан келиб чиқадиган ёқимли ҳамда ёқимсиз кечинмаларни эсда қолдириш ва эсга тушуришдан иборат хотира тури. Ҳис-туйғу ёки ҳиссий хотира-одамларнинг илгари ўз бошидан кечирган ҳис-туйғуларни ҳиссий ҳолатларини эсда олиб қолишдир. Чунончи, қачонлардир, бирон улкан ва мураккаб ишни амалга оширган пайтингизда ёки мусобақа ғолиби бўлганингизда ва шу каби бошқа ҳолатларда сизда жўш урган қувонч ёхуд ифтифор ҳисси орадан анча вақт ўтгандан кейин ҳам хотирада тикланиш мумкин. Имтиҳон пайтида қониқарсиз жавоб қайтарган ёки нотўғри ножўя хатти-ҳаракат туфайли қаттиқ ҳижолат чекиб, уялган бўлсангиз, сиз уни вақт эздан чиқармаслигингиз мумкин.

20. Механик (грек, онга йўналтирилмаган) хотира-муайян материални унинг мазмуни, моҳияти, ички мантиқий боғланишларига тушунмаган ҳолда, фақат муҳим бўлмаган ташқи белгиларига асосланиб эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ва эсга тушуришдан иборат хотира тури.

21. Мусиқа хотираси-аввал идрок қилинган мусиқа образларини эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ва кейинчалик уларни қайта эсга туширишдан иборат хотира тури.

22. Касбий хотира- бевосита ўз касбига доир нарса ва ҳодисаларни, фикр, мулоҳаза, ҳиссиёт, ҳаракатларни эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ва эсга туширишдан иборат хотира тури. Масалан ўқитувчи талаба ҳамда ўқувчиларнинг психик хусусиятларини, ўз фанига оид қоида ва қонуниятларини; давлат автомобиль назорати ходимлари кўпроқ автомашиналарнинг рақамлари ва тусларини; спортчи ўз соҳасига тааллуқли хатти-ҳаракатлар, мусобақалар кўригини, ҳамкасабаларини эсда қолдириш ва эсда қолдириш ва эсга туширишга мойилдирлар.

23. Феноменал (гр. –ноёб) хотира-идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни, уларнинг боғланиши муносабатларини фавқулодда тез ҳамда аниқ эсда қолдириш ва эсга туширишга қаратилган нодир қобилияти.

24. Эшитиш хотираси-товуш кўзгатувчиларини сезиш, идрок қилиш натижасида ҳосил бўлган эшитиш образларини эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ва эсга туширишдан иборат хотира тури. Эшитиш хотираси асосан кўзи ожиз кишиларга ва муסיқачиларда кучли ривожланган бўлади.

25. Эсда қолдириш-идрок қилинган материалларни, нарса ва ходисаларни онгимизда қолдиришдан иборат хотира жараёни.

26. Ихтиёрсиз эсда қолдириш-идрок қилинган нарса ва ходисаларни, уларнинг айрим белгилари ва хусусиятларини, улар ҳақидаги фикр ҳамда тушунчаларни олдиндан аниқ мақсад қўймаган ҳолда эсда қолдиришдан иборат хотира жараёни. И. П. Павловнинг фикрича, ихтиёрсиз эсда қолдириш бош мия ярим шарлари қобиғининг маълум даражада тормозланган участкалари орқали рўй беради. Шунинг ҳам ихтиёрсиз эсда қолдирилган нарсаларни биз кейин пайқаб қоламиз.

27. Ихтиёрий эсда қолдириш-идрок материални мақсадга мувофиқ, унинг муҳимлигини анланган ҳолда, иродавий ва асабий куч сарфлаб эсда қолдиришдан иборат хотира жараёни.

28. Маъносига тушунмай (механик) эсда қолдириш-муайян материални унинг мазмунига, моҳиятига тушунмасдан, қуруқ ёдлаш асосида эсда қолдириш. Ундай эсда қолдиришнинг асосий шарти материалнинг кўп марта такрорланишидир. Бундай эсда қолдириш кўпинча боғча ёшидаги ва кичик мактаб ёшидаги болаларга хосдир.

29. Мантиқий эсда қолдириш-материалнинг маъносига тушуниб, унинг алоҳида қисмлари ўртасида мантиқий боғланишлар ҳосил қилган ҳолда эсда қолдиришдан иборат хотира жараёни. Мантиқий эсда қолдириш эсда қолдиришнинг энг тежамли ҳамда маҳсулдор туридир.

30. Эсда қолдириш тезлиги-шахснинг муайян материални идрок қилиш билан эсда қолдириш ўртасидаги вақт бирлиги билан белгиланадиган яккаҳол (индивидуал) хотира хусусияти. Эсда қолдириш тезлиги шахснинг қизиқишига, қобилиятига ва истеъдодига, билим даражасига, ёшига ва бошқа унинг яккаҳол, бетакрор хусусиятларига боғлиқ.

31. Тезкор (оператив. лат. *operativ*-тезкор) хотира инсон томонидан бевосита амалга ошириладиган кўз ҳаракатлари, ақлий ҳаракатлар учун хизмат қилувчи хотира жараёнидан иборатдир. Масалан, математик амални бажаришга киришар эканмиз биз уни бўлақларга ажратиб бажаришга киришамиз; оралиқ натижаларини

эсимизда сақлаб турамыз: фаолиятимиз ниҳоясига яқинлашган сари айрим материаллар эсдан чиқа бошлайди. Бундай ҳолатни матнни ўқишда, уни кўчириб ёзишда, мураккаброқ ақлий меҳнатни амалга оширишда кузатиш мумкин. Мазкур кўз тез илғовчи бирликларнинг(бўлакларнинг) ҳажми ёки бу фаолиятни муваффақиятли яқунланиши учун таъсир қилади. Хотиранинг кўз тез илғовчи бирликларининг вужудга келишида мана шу қисмларнинг аҳамияти каттадир.

32. Кисқа муддатли хотира-бир марта, шунингдек, қисқа вақт оралиғида идрок қилиш ҳамда шу кездеёқ қайта тиклашдан иборат бўлиб, қисқа муддатли эсда олиб қолиш билан тавсифланади. Ахборатнинг сақланиши 30 секундгача бўлиши мумкин.

33. Узоқ муддатли хотира- кўп марталаб такрорлаш ва қайта тиклашлар орқали узоқ вақт, муддат эсда олиб қолишга мўлжалланган хотира тури.

2. Хотиранинг физиологик ва нейрофизиологик асослари.

Инсон хотирасининг қонуниятларини ўрганиш психология фанининг марказий масалаларидан бири бўлиб ҳисобланади. Маълумки, инсоннинг ҳар қандай кечинмаси, ҳатто хатти-ҳаракатлари узоқ муддат онгда сақланиб, маълум бир шароитда қайта намоён бўлувчи излар қолдиради. Шунинг учун хотира деганда, инсонга табиат, жамият, коинот тўғрисида маълумот, хабар, ахборат ва таассурот тўплаш имконини барадиган ҳамда илгариги тажриба изларининг эсда олиб қолиниши, эсда сақланиши, қайта эсга туширилиши, эслаши, таниши тушунилади.

Бунга боғлиқ равишда психология фани олдида хотира жараёнларини ўрганиш иблан алоқадор бўлган қатор мураккаб муаммолар, масалалар тадқиқ қилиш вазифаси турибди. Булар қуйидагалардан иборатдир: излар қандай эсда олиб қолинади, эсда олиб қолишнинг физиологик механизмлари қандай, эсда олиб қолишга қандай объектив (ташқи), субъектив (ички), табиий-биологик ва ижтимоий психологик шароитлар таъсир қилади ва уларнинг чегаралари қандай кабилар.

Ўтган асрнинг 70-80 йилларидан бошлаб хотирани тадқиқ қилишда тажриба, текширув, синов усулларидан фойдаланила бошланган. Ўтган асрнинг 80-йилларида немис руҳшуноси Герман Эббингауз «соф» хотира қонунларини ўрганиш имконини берувчи, бошқача сўз билан айтганда, тафаккурга боғлиқ бўлмаган ҳолда

изларнинг эса олиб қолиниш жараёнини тадқиқот этишининг янги услубини таклиф қилган. Маъносиз бўғинларни ёд олишдан иборат бўлган бу услуб Эббингаузга материални эса олиб қолишнинг эгри чизиғига оид қонунни кашф қилишга, унинг асосий қоидаларини баён этишга ва ана шуларнинг асосида изларни хотирада сақланиш муддатини ҳамда аста-секин сўниш ҳолатини текширишга имконият яратган.

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида америкалик руҳшунос Эдуард Торндайкнинг текширишлари пайдо бўлади. У биринчилардан бўлиб текшириш предмети сифатида ҳайвонларда кўникмаларни пайдо бўлиш жараёнини танлаган эди.

Асримизнинг биринчи ўн йиллигида хотирани текшириш янгича илмий талқинга эга бўлди, унинг моддий асоси тўғрисидаги муаммоларга моҳият жиҳатидан мутлақо бошқача ёндашиш рўёбга чиқди.

Худди шу давр хотира психологиясида кескин бурилиш нуқтасини вужудга келтирди. Академик И. П. Павлов шартли рефлексларни ўрганишнинг илмий методини таклиф этди. Бу нарса, ўз навбатида, бош мия катта ярим шарлари янги боғланишлар пайдо бўлишига ва мустаҳкамланишининг асосий физиологик механизмларини текшириш имкониятини туғдирди. Ана шундай қилиб, ушбу боғланишлар пайдо бўлишига ва сақлаб қолишига ёрдам берадиган шарт-шароитлар, шунингдек, боғланишларнинг сақланишига таъсир қилувчи ҳолатлар, омиллар ва механизмлар тасвирлаб берилди. И. П. Павлов олий асаб фаолияти таълимоти ва унинг асосий қонунлари хотиранинг физиологик механизмларига оид билимларнинг асосий манбаига айланиб қолди.

Болаларда хотиранинг юксак (юқори) шаклларини биринчи марта тадрижий равишда тадқиқот қилиш таниқли руҳшунос Л. С. Виготскийга насиб этган (1896-1934). Л. С. Виготский 20-йилларнинг охириларида махсус текширишларнинг предмети қилиб, хотиранинг юксак шаклларининг ривожланиш муаммосини танлаган ва у ўз шогирдларига Л. Н. Леонтьев (1903-1979) ва Л. В. Занков билан биргаликда хотиранинг юксак шакллари руҳий фаолиятнинг мураккаб шакли эканлигини, келиб чиқиш жиҳатидан ижтимоийлигини кўрсатади. Шунинг билан бирга у мураккаб, моҳиятига кўра, эса олиб қолишнинг асосий босқичлари ривожланишини далиллаб беоди.

Рухшунослардан А. А. Смирнов, П. И. Зинченколар ҳам хотира бўйича илмий-текшириш ишларини олиб бордилар, унинг янги

қонунлари ва механизмларини очдилар, эсда олиб қолишнинг фаолият мақсадига боғлиқлигини ёритдилар, мураккаб материални эсда олиб қолишнинг оқилона усулларини кўрсатиб беришга мувофиқ бўлдилар. Уларнинг тадқиқотлари тўғрисида бошқа бобда батафсил тўхталиб ўтамиз, шунинг учун ҳозир умумий тасниф билан чекланамиз, холос.

Хотирани психологик текширишларда қанчалик юксак муваффақиятларга эришгандан қатъи назар изларнинг сақлаб қолиш жараёни унинг ҳолатлари ва ҳодисалар табиати номаълумлигича қолаверган. Бу фан тармоғида узилишлар бир неча давр ҳукм суриб эклган. Мазкур ҳолатнинг турли шаклда талқин қилиш мумкин, лекин ҳеч маҳал уни сақлаш тўғрисида мулоҳаза юритиб бўлмайди.

Ушбу муаммо фақатгина охириги ўттиз йил ичида изларнинг сақланиши учун зарур бўлган мия қисмларини ажратиб кўрсатувчи ва эсда олиб қолишнинг ва унутишнинг асосида ётувчи механизмларни кўрсатиб берувчи текширишлар ўтказила бошланди. +уида ана шу масалалар тўғрисида мулоҳаза юритилади ҳамда илмий-амалий жиҳатлари юзасидан далиллар келтиради.

3. Хотиранинг физиологик асослари

1. Асаб тизимида изларнинг сақланиши

+ўзгатувчи таъсири остида ҳосил қилинган изларнинг узок муддат сақланиш ҳодисасининг ҳайвонот оламини тараққиёти жараёнида намоён бўлиш хусусияти тадқиқотчилар томонидан текширилган ва муайян даражада маълумотлар тўплаш имкониятига эга бўлганлар.

Тажрибада аниқланишича, полипларнинг (медузага ўхшаш жониворлар) асаб тизимида бир маротаба электр токи билан таъсир қилиш орқали кўзгатишни вужудга келтириш бир неча соат давомида сақланиб қолувчи ритмик электр импульсларини ҳосил қилади. ҳайвонот олами йрик намоёндаларининг марказий асаб тизимини тадқиқот қилиш давомида худди шунга ўхшаш ҳодиса қилинган. Масалан, бир маротаба бирданига электр лампочкасини ёқиш билан кўзгатиш ҳосил қилиш уй куёнинг юқори икки дўнглигида узок муддат қайд қилиш мумкин бўлган ритмик электр разрядларини ҳосил қилади.

Тадқиқотчиларнинг кўрсатишича, кўп вақт бир хил сигнални такрорлаб туриш натижасида инсоннинг унга мослашиши, яъни ориентир рефлекснинг сўнишига бефарқликка олиб боради (Е. Н.

Бойко, Е. Н. Соколов ва бошқалар). Рухшунос Е. Н. Соколовнинг фикрича, бундай одатланиш, кўникиш ҳодисасини алоҳида олинган нейроннинг кўп маротаба таъсир этган кўзғатувчига бераётган жавобини текшириш давомида кузатиш мумкин.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, кузатувчининг характери ёки интенсивлигини биров ўзгартириш жараёни ориентир рефлексини қайта вужудга келтиради.

Е. Н. Соколов олиб борган текширишлари шуни кўрсатдики, илгари сурган ориентир рефлексининг қайта тикланиши фақатгина кўзғатувчининг характерини ўзгартирилган заҳоти эмас, билки маълум вақт ўтгандан сўнг ҳам кўзатиш мумкин. Агар теширувчиларда алоҳида бир кўзғатувчига нисбатан мослашиш пайдо қилдирилган, салгина кўзғатувчининг жадаллигини, таъсир этиш вақти ёки характери ўзгартирилса, у ҳолда ориентир рефлексининг вегетатив ёки электрофизиологик симтомлари қайта тикланади. Бу ориентир рефлексининг қайта тикланиши унинг сўнгганидан узоқ муддат ўтгандан кейин ҳам кузатилади.

Нерв системаси илгариги кузатувчиларнинг изларини аниқ сақлай олиш қобилятига эга. бунинг тўлароқ далиллаш мақсадида мисолларга мурожаат қиламиз.

Маълумки, агар бир хил хусусиятга эга бўлган сигнал қанчалик кўп учраса, синалувчи унга шунчалик тез мослашади, худди шу тариха тезкорликда (реакциянинг латент вақти жуда қисқа бўлишига қарамай) жавоб қайтаради.

Турли методикалар билан атрофлича текширишлар шуни кўрсатадики, бу қонун энг оддий шароитларда ҳам сақланиб қолар экан.

Кейинги даврдаги текширишларнинг кўрсатишича, инсоннинг нерв системаси алоҳида сигнал изларини ўта аниқлик билан узоқ муддат сақлаш имкониятига эгадир, бунга Е. Н. Соколов тажрибалари яққол мисол бўла олади.

Синалувчиларга бир маротаба маълум бир баландлиги 500 гц ва жадаллиги 20 дб бўлган эшитиш сигнали берилган, унга жавоб тарихасида қўлнинг қисиши керак бўлган. Улар фақат шу сигналга жавоб бериб, бошқа сигналга қўл ҳаракатлари қилмасликлари зарур эди. Тажрибанинг навбатдаги босқичида синалувчиларга шу баландликдаги, лекин интенсивлиги 5 дб дан 30 дб гача бўлган турли товушлар берилган. Бунда бир даврнинг ўзида

электроэнцефалограмма, электромиограмма, теригальваник реакциялар қайд қилиб борилган.

Ушбу тажриба орадан икки, турт ва йигирма беш кун ўтгандан сўнг қайтатдан такрорланган, лекин бир мартаба берилган эталон қайта такрор намоён бўлмаган.

Тажриба натижаларининг кўрсатишига қараганда, бир мартаба кўрсатилган эталон синалувчиларда узоқ вақт давомида сақланиб қолган ва ундан сўнг ҳам улар эталонга мос сигналларга аниқ электрофизиологик ва ҳаракат реакцияларини билдирганлар.

Келтирилган тажриба натижалари шуни кўрсатдики, инсон мияси бир марта берилган кўзғатувчининг изини ўзоқ вақт аниқ сақлаши мумкин. Шуниси ажабланарлики, изларнинг аниқлиги вақт ўтиши билан йўқолмайди, балки у борган сари кучайиб боради.

2. Изларнинг «консолидацияланиши» жараёни.

Юқорида биз инсон миясига таъсир қилган кўзғовчиларнинг изи эсда олиб қолинишини кўриб ўтган эдик. Навбатдаги вазифа изларнинг мустаҳкамланиш жараёни қандай кечади, деган саволга жавоб беришдан иборатдир. Излар тезда мустаҳкамландими ёки маълум вақт талаб қиладими, деган муаммолар туғилиши табиий ҳолдир.

Бу саволларни ўрганиш кўпгина тадқиқотчиларнинг предмети бўлиб хизмат қилган. Кўпгина психологлар кузатишларига қараганда, инсоннинг бош мияси жароҳатланганда, жароҳатгача бўлган қисқа вақт ичида ва жароҳатдан кейин маълум вақт оралиғида таъсир қилган кўзғовчиларнинг изи сақланмайди. Бош суяги оғир жароҳатланиб, одам хушидан кетганда, шикастлангангача қандай ходиса рўй берганлигини ва ундан сўнг рўй берган ходисани сира эслай олмайди. Бу ҳол энтереград, ретроград ва антероретроград амнезияси деган ном олган. Бу ҳолат шуни кўрсатадики, нерв системасига рўй берган кучли шок (руҳий оғир фавкулотдаги хасталаниш (мия маълум муддатга унга етиб келган кўзғатувчиланинг изларини сақлашга қобилиятсиз қилиб қўяди.

Антероград, ретроград ва антероретроград амнезия мия изларини эсда олиб қолишга қобилиятсиз бўлиб қолган вақт оралиғини ўлчаш имконини берди. Масалан, 78-км да ҳалокатга (аврияга) учраган мотициклчи 64-км дан бошлаб кўрган барча нарсаларни эсдан чиқаради. У соатига 60 км тезлик билан кетаётганлиги сабабли ҳалокатдан 10-15 минут олдин рўй берган таассуротларнинг изларини мустаҳкам сақлаб қола олмаган. Демак

изларнинг хотирада мустаҳкамланиши ёки психологияда айтиладиганидек, «консалидация» ланиш учун 10-15 минут кифоя қиларэкан, холос.

Шунга ўхшаш омиллар асосида махсус тажрибалар ўтказилиб, бунда синалувчиларга сунъий кучсиз шок берилади ва қандай муддат оралиғи хотирадан тушиб қолиши кузатилади.

Психолог Федор Дмитриевич Горбовнинг тажрибалари бунга яққол мисол бўла олади: унда синалувчилар белгилар (4, 1, -8, 5) ўтиб туради. Синалувчилар берилган сонни илгари натижага қўшиб ёки ундан айириб, арифметик оператцияларни бажаришлари зарур эди. Албатта, мисолларни ечиш давомида синалувчи хотирасида илгариги натижаларни сақлаш керак эди. Фавқулотда «бирданига» синалувчига кескин ёруғлик чакнаши кўринишида «шок» берилади.

Тажрибаларнинг кўрсатишича, бундай ҳолларда текширилувчилар ҳозиргина олинган натижани эсларидан чиқариб қўйиб, ҳисобни охиргисидан эмас, балки олдингисидан давом эттирдилар. Тажрибалр шуни кўрсатдики, кучсизгина шок унгача бўлган изларни ўчирар ва изларнинг «консалидация» ланиши учун зарур бўлган шароитга тўсқинлик қилар экан.

Юқоридаги кузатишлар шундай фикрлар олиб келдики, изларнинг мустаҳкамланиши учун муайян вақт талаб қилинади ва ушбу фактни текшириш учун психологияда қатор тадқиқотлар ўтказила бошланди.

Кўпгина муаллифлар америкаликлар (томонидан тадқиқотлар қуйидагича амалга оширилган. Хайвонлар кўникма ҳосил қилинаётганидан биров вақт ўтган, хайвонга электр токи берилади. Агар шок кўникма ҳосил қилинганидан 10-15 минутдан кейин берилса, у ҳолда мазкур кўникма йўқолади: 10-15 минутдан кейин берилса, у ҳолда мазкур кўникма йўқолади: агар кўникма ҳосил қилинганидан кейин 45-60 минут ичида берилса, кўникма сақланади. Шу сабабдан изларнинг мустаҳкамланиши вақти учун 10-15 минут ажратилиши кифоя қилади. Жаҳон психологлари олиб борган кейинги тажрибалар шуни кўрсатдики, шокдан сўнг ҳосил қилинадиган кўникмага ҳам шок салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Деъмак, шок изларининг «консалидация» ланишигача таъсир қилиб қолмасдан, балки мияни шундай ҳолатга олиб қўяр эканки, бунда кўникма ҳосил бўлиши реалликдан узоқлашади.

Ҳозирги давирда шу нарса маълум бўладики, юқоридаги самара (эффект) фақат электр токи ёрдамидагина эмас, балки фармакологик

элементлар таъсири остида қам кузатиладиган экан. Масалан, барбитуралар бош мия пўстлоғини тормозланиш ҳолатига олиб келади; метразол пўстлоқдак кучли кўзғалишни юзага келтиради. Тўпланган маълумотларга қараганда, одамда кўникма ҳосил қилиниб, бир минут ўтгандан сўнг барбитуратларни қабул қилиш кўникма изининг йўқолишига олиб келар экан; айнан шу дозадари барбитуратли кўникма ҳосил қилингандан сўнг 30 минут ўтгач қабул қилинса, кўникманинг бузилишига олиб келиши мумкин. Шунга ўхшаш натижалар метразол билан ўтказилган тажрибаларда ҳам кузатилган; кўникма ҳосил қилингандан сўнг 10 секунд ўтгач, метразол қабул қилиниши изларнинг қўпол равишда бузилишига олиб келади, 10 минут кейин қабул қилинса, у ҳолда изларнинг кучсиз сақланиши намоён бўлади, 20 минут ўтганда эса кўникма бутунлай сақланган.

Бироқ мианинг кўзғалишига таъсир қилувчи турли моддалар изларнинг сақланишига турлича «чуқурликдаги» таъсир қиладилар. Баъзилари 3-4 кун олдин ҳосил қилинган кўникмаларни йўқотса, бошқалри изларнинг ҳосил бўлишигина таъсир қилади.

Маълум бўлишича, изларнинг «зонсолидация» ланишини тезлаштирувчи моддалар ҳам маълумдир. Бундай препаратларнинг бири-отрихнингдир. Бундан инъекция қилинса, консолидацияни тезлаштириш билан бирга, унга салбий таъсир кўрсатувчи моддаларга нисбатан «яшовчанроқ» қилиб кўяди.

Юқорида таъкидлаб ўтилган тажрибалардан кўриниб турибдики, изларнинг мустаҳкамланиши маълум вақт талаб қилади ва ушбу жараёнда турли куч билан таъсир қилувчи ҳолатлар ҳукм суради. Лекин ҳайвонларнинг индивидуал фикрлари мавжуд бўлиб, изларнинг консолидацияси турли ҳайвонларда турлича тезликда рўй беради. Америкалик психолог Мак Гоунинг кўрсатишича, кўникма тез ҳосил бўладиган каламушларга, кўникма ҳосил қилинадиган 45 сек. ўтгандан кейин шок берилса, излар йўқолади, 30 минутдан кейин шок берилса, у ҳолда излар сақланади; кўпинча кўникма аста-секин ҳосил бўлувчи каламушларда (индивидуал-типологик хусусиятларга кўра) 45 секунддан 30 минутдан кейин берилган шок изларни бир хилда йўқотади. Бу шуни кўрсатадики, каламушларнинг «тез» гуруҳларида излар 15-20 минут ичида консолидация бўлишга улгиради (узоқ вақтгача) ва улар «секин» гуруҳларида эса излар консолидация бўлишига улгурмайди ҳамда узоқ вақтгача яхши мустаҳкамлана олмайди.

Инсон томонидан муайян изларни ўзлаштириш деган гап изларнинг мустаҳкамланганлиги эмас ҳали, чунки уларнинг мустаҳкамланиши учун маълум вақт зарурдир. Бу вақт кўпгина омилларга боғлиқ бўлиб, жумладан, булар қаторига индивидуал хусусиятлар ва уларни имконини киритиш мумкин.

3. Хотиранинг физик ва нейрон из қолиш назариялари

Физик из қолиш назариясида нейронлардан нерв импульсларининг ўтиши ўзидан кейин физик из қолдиради деб тахмин қилинади. Бу назария тарафдорларининг фикрига қараганда, изларнинг физик акс этиш синаполарда юзага келадиган электирик ва механик ўзгаришларда ўз аксини топади.

Изларнинг нейрофизиологик асослари тўғрисида фикр юритилганда Лоренте, Максэлеин каби олимларнинг реверберлаштириш ҳодисасини (реверберлаштириш-айланса акс этириш демакдир) татбиқ қилинганларини айтиб ўтиш мақсадга мувафиқдир. Уларнинг кўрсатишларича, нерв хужайраларидан чиққан аксонлар бошқа хужайраларидаги дендритлар билан кўшилиши натижасида реверберлаштириш ҳодисаси вужудга келади.

Протоинлар ҳосил бўлиши билан боғлиқ бўлган ҳолатлар биокимёвий реакциялар дейилади. Бу ҳодисани жаҳон психологлари узоқ муддатли хотиранинг психофизиологик механизми деб атайдилар. Мак Коннел (А+Ш) ёмғир чувалчангларида тажриба ўтказилган. У шартли рефлексларни ҳосил қилиш бошқа реакцияларидан фарқли ўлароқ, биокимёвий реакцияларда (ёруғдан қочишни машқ қилиш) икки-уч марта камайиб кетишини кўрсатган.

Юқорида баён қилинган татқиқотларнинг кўрсатишича, хотира сабабий боғланиш, яъни детерминатор ҳолати натижасида вужудга келади.

4. Хотира турлари

Психиканинг энг муҳим хусусиятларидан бири-боғлиқ тўғрисидаги ташқи таассуротларнинг, инсоннинг индивидуал-типологик хусусиятларининг акс этирилиши индивиднинг юриш-туришида, хатти-ҳаракатларида, феъл-атворида кейинчалик узлуксиз равишда фойдаланишдан иборатдир. Инсон хатти-ҳаракатларининг аста-секин мураккаблашуви, янгича мазмун ва шакл касб этиши, сифатий ўзгаришларининг юз бериши, шахсий тажрибанинг кенгайиши, ортиши билан рўй беради. Ташқи оламнинг, борлиқнинг, турмуш тарзининг бош мия катта ярим шарларининг пўст қобиғида

ҳосил бўладиган образлари, тасвирлари, хоссалари тубдан йўқолиб кетмайди. Воқеликнинг ва ташқи оламнинг тимсоллари, тизимлари ўзаро тизимлари ўзаро турли йўсинда, тарзда боғланиб мустаҳкамланади, тартибга келади, гуруҳга бирлашади, ҳаёт ва фаолиятнинг талабларига мос равишда эса олиб қолинади; эса сақланади, муайян изларнинг жонланиши натижасида уларнинг барчаси тикланади.

Хотира инсоннинг ҳаёти ва фаолиятининг барча соҳаларида қатнашиши туфайли унинг намоён бўлиш шакллари, ҳолатлари, шарт-шароитлари, омиллари ҳам хилма-хил кўринишга эгадирлар. Одатда хотиранинг турларига ва уларни муайян турларга ажратишда энг муҳим асос қилиб, унинг характеристикасини эса олиб қолиш, эса сақлаш, қайта эса тушириш, таниш сингари жараёнларни амалга оширувчи фаолиятнинг хусусиятларига боғлиқлиги олинади. Умумий психологияда хотира 5 та муҳим мезонга (бизнингча) мувофиқ равишда турларга, кўринишларга ажратилади:

I Руҳий фаолиятнинг фаоллигига кўра хотира қуйидаги турларга бўлинади:

- а) ҳаракат ёки мотор ҳаракат хотираси;
- б) образли хотира;
- в) ҳис-туйғу ёки ҳиссиёт хотираси;
- г) сўз-мантиқ хотира.

II Руҳий фаолиятнинг мақсадига биноан;

- а) ихтиёрсиз, б) ихтиёрий, в) механик.

III Руҳий фаолиятнинг давомийлигига кўра:

- а) қисқа муддатли хотира;
- б) узоқ муддатли;
- в) оператив (тезкор) хотира.

IV Руҳий фаолият кўзгатувчисининг сифатига кўра:

- а) мусиқий, б) эшитиш хотираси.

V Руҳий фаолиятнинг инсон йўналишига қараб:

- а) феноменал, б) касбий.

Ҳаракат хотираси. Инсон фаолиятининг ҳар бир турига руҳий фаолиятнинг у ёки бу кўринишлари устунлик қилиши кузатилади:

масалан, ҳаракат, ҳиссиёт, идрок, ақл-заковат каби руҳий фаолиятнинг кўринишлари мавжуддир. Ана шу руҳий фаоллик турларининг ҳар бири тегишли ҳаракатларда ва уларнинг маҳсулотларида ўз ифодасини топиб, ҳаракатларда, ҳиссий кечинмаларда, туйғуларда, образларда, тимсолларда фикр ва мулоҳазаларда акс этади.

Буларнинг барчасига хизмат қилувчи хотиранинг ўзига хос турларига нисбатан психология фанида илмий тушунчалар тариқасида ном берилган: ҳаракат, ҳиссиёт, образли ва сўз-мантик хотира.

Турли ҳаракатлар ва уларни бажарилиши тартиби, тезлиги, суръати, изчиллиги ва бошқаларни эсда қолдириш, мустаҳкамлаш, эсда туширишдан иборат хотира тури ҳаракат хотираси деб аталади.

Хотиранинг бошқа турларига қараганда, ҳаракат хотираси баъзи одамларда аниқ, равшан устунлик қилаётганлиги учраб туради. Психология фанида классик (мумтоз) мисолга айланиб қолган ушбу ҳолатни келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир; бир мусиқа ишқибози мусиқий асарни хотирасида мутлоқо қайта тиклай олмас экан, лекин у яқиндагини эшитган операни фақат пантамима тарзидагина қайта тиклаш имкониятига эга бўлган. Турмушда шундай одамлар учрайдики, улар ўзларига ҳаракат хотирасининг бирлигини умуман пайқамайдилар. Мазкур хотира турининг ғоят катта аҳамияти шундан иборатки, у юриш, ёзиш, ифодали ҳаракат малакалари билан бир қаторда ҳар хил амалий меҳнат малакалари таркиб топишининг асосини ташкил қилади. Агарда инсонда ҳаракат хотираси бўлмаганда эди, у биронта ҳаракатни амалга ошириш учун ўша ҳаракатнинг айнан ўзини ҳар галда «бошдан бошлар», ўрганар эди. Фигурали учиш, лангар билан сакраш, гимнастика, чопишдаги хатти-ҳаракатлар, бадий гимнастика билан шуғулланиш ҳаракат хотирасини тақозо этади. Жисмоний чаққонлик, меҳнатдаги маҳорат, «олтин кўллар», зийрак кўзлар, эгилувчанлик ва кўзғатувчанликка эга бўлиш юксак, барқарор ҳаракат хотираси мавжудлигининг аломати бўлиб ҳисобланади.

Хис-туйғу ёки ҳиссий хотира. Бу хотира ҳис-туйғулар, руҳий кечинмалар, ҳиссиётлар бизнинг эҳтиёжларимиз ва қизиқишларимиз қандай қондирилаётганлигинидан, атрофимиздаги нарса ва ҳодисаларнинг хусусиятига нисбатан муносабатларимиз қай тарзда амалга оширилаётганлигиндан доимо хабар бериб туриш имкониятига

эга. Шунинг учун ҳар бир кишининг ҳаёти ва фаолиятида ҳиссий хотира тури жуда катта аҳамият касб этади.

Воқеликдаги нарса ва ҳодисалардан ўз-ўзимизга бўлган муносабатларимиздан келиб чиқадиган ёқимли ҳамда ёқимсиз кечинмаларни эсда қолдириш, эсда туширишдан иборат хотира тури ҳиссий хотира деб аталади. Улар биз руҳиятимизда кечирган, маънавиятимизга таъсир қилувчи, хотирамизда сақланиб қолган ҳис-туйғу, эҳтирос, алам, армон кабилар жонланишга ҳаракага ундовчи ёки ўтмишда салбий кечинмаларга эга бўлган ҳаракатлардан сақлаб турувчи сигнал тарзида намоён бўлади. Ўзга кишиларнинг руҳий ҳолатига ҳамдард (эмпатия) бўлиш, бевосита воқелик моҳиятига ошнолик, китоб, санъат, кино, театр қаҳрамонлари билан биргаликда қайғуриш сингари иносн туйғулари ҳиссий ёки ҳис-туйғу хотирасига асосланади.

Ҳиссий хотира ўзининг вужудга келиш хусусияти, тезлиги, динамикаси, давомийлиги билан хотиранинг бошқа турларидан маълум маънода ажралиб туради. Ҳар қайси одамга ўз турмуш тажрибасидан маълумки, кўпинча қачонлардир ўқиган китоблардан, томошо қилган кинофиллмлардан спектакллардан фақат «таассуротлар» боғланишлари занжирини ечишнинг дастлабки тугуни сифатида намоён бўлади. Шунинг учун ҳиссий (хотира ижтимоий аҳамият касб этиб, умумийлик) алоҳида олинган одамлар кайфиятлари бир-бирларига ўхшашлиги илиқ руҳий муҳитни вужудга келтириш ёки нохуш кечинмалар тўлқинини барпо этиш эҳтимоли тўғрисида мулоҳаза юритилаётганлиги аён бўлса керак) аломати остида ижтимоий, гуруҳий, жамоавий барқарор ёки беқарор кайфиятни вужудга келтиради. Оммавий кайфият (шодлик, ғам-ғусса, безовталаниш кабилар) худди шу тарздаги эҳтирос, аффект, стресс, шикоят сингари кечинмаларни келтириб чиқаради ҳамда уларни хотирада сақланишга ёрдам беради, зарурият туғилганда жонланишга ўз таъсирини ўтказади.

Образли хотира. Образли хотира тасаввурлар ва турмуш манзаралари, шунинг билан бирга, товушлар, таъмлар, ранеглар, шакллар билан боғлиқ бўлган хотира туридир. Образ хотираси деб, яққол мазмунни, бинобарин нарса ва ҳодисаларнинг аниқ образларини, уларнинг хусусиятлари ва боғланишларини эсда қолдириш, онда мустаҳкамлаш ҳамда зарурият туғилганда эсга тушуришдан иборат хотира турига айтилади.

Психология фанида образли хотиранинг бир неча турлари ажратиб кўрсатилади, биз уларнинг айримларига тавсиф берамиз.

Изчил образлар. Сенсор хотиранинг энг содда кўриниши ёки шакли изчил образлардан иборатдир. Изчил образларнинг номоён бўлиш ходисаси қуйидагилардан тузилгандир: агар субъект (шахс)га бир неча дақиқа оддий кўзгатувчи юборилса, жумладан, 10-15 сек. ёрқин қизил квадратга қараб туриш таклиф этилса, сўнг текширилувчи олдидан квадрат олиб қўйилса, у қизил квадрат ўрнида худди шундай геометрик шакл изини кўришда давом этади, асосан, бу шакл кўк-яшил рангда товланади. Мазкур из ўша заҳоти, баъзан бир неча секунддан кейин пайдо бўлиб, 15 секунддан то 45-60 секундгача ўша объектда сақланиб туради, шундан сўнг у аста-секин оқара бошлайди; натижада ўзининг аниқ контурини йўқотади, кейинчалик мутлоқо йўқолиб кетади, гоҳо бутунлай йўқолиш учун қайтатдан пайдо бўлиши мумкин. Одамларнинг индивидуал-типологик хусусиятларига қараб, изчил образларнинг аниқлиги ва давомийлиги турлича бўлиши кўзга ташланади.

Ўзининг келиб чиқиши, кучлилиги жиҳатдан изчил образлар салбий ва ижобий турларга бўлинади. Агар изчил равишда одам қизил рангга қараб туриб, сўнгра нигоҳини оқ қоғозга кўчирса, у ҳолда объектда кўк-яшил ранг пайдо бўлгандай тублади. Изчил образларнинг ушбу тури салбий изчил образлар деб аталади. Бу ҳолатни яна бир мисол орқали тушунтирилса, қуйидаги кетма-кетлик ходисаси номоён бўлади. +оронъи хонада кўз олдидан бир нарса, масалан қўл яқинлаштирилса, сўнгра қисқа муддатли (0, 5 сек) электр чироғи ёқилса, бу ҳолда чироқ ўчгандан кейин одам бир неча дақиқа давомида нарсаларнинг аниқ образларини кўришда давом этади. Мазкур образ ўз рангида бир қанча муддат сақланиб, сўнг кўздан йўқолади.

Изчио образлар хотира жараёнининг содда изларига мисол бўла олади. Ушба руҳий ҳолатни онг билан бошқариб бўлмайди, чунончи хоҳишларга қараб узайтириш, ихтиёрий равишда қайта тиклаш мумкин эмас. Бинобарин, изчил образлар ушба хотиранинг мураккаброқ турларидан ана шу жиҳати билан фарқ қилади.

Изчил образларни эшитиш, тери орқали сезишда кузатиш мумкин, лекин бу вазиятда изчил образлар кучлироқ номоён бўлиши ва қисқа муддат давом этиши кузатилади.

Эйдетик образлар. Умумий психологияда изчил образлардан эйдетик образларни фарқлаш анъана тусига кирган («эйдос»)-юнонча

«образ» деган маънони англатади). Хотиранинг бу тури, яъни эйдетик образлар ўз вақтида немис психология мактабининг номоёндалари ака-ука Йенишлар томонидан таърифлаб берилган. Баъзи одамларда, айниқса, болалик ва ўсмирлик, ўспиринлик ёш даврларида кузатилган нарса ёки суратлар кўз ўнгидан олиб қўйилса ҳам сурат сиймоси узок вақт сақланиш хусусиятига эга.

Мазкур нарса ва жисмларнинг аниқ образлари, тасвирларини кузатиш мумкин. Бу ходиса жаҳон психология фанида тажрибада текширилиб кўрилган. Тажрибада текширилувчига 3-4 минути давомида расм кўрсатилган ва тасвир олиб қўйилгандан сўнг, унинг таркибий қисмлари, тузилиши ҳақида қатнашчиларга саволлар берилган. Бу жараёнда айрим текширилувчилар биронта саволга жавоб бера олмаган бўлсалар, аниқ эйдетик образга эга бўлган иштирокчилар эса расмни кўришда давом этаётгандай ҳар бир саволга аниқ жавоб беришга эришганлар.

Тажрибаларнинг кўрсатишига қараганда, эйдетик образлар узок вақт инсон онгида сақланиши мумкин. Мабодо уларнинг излари йўқолиб кетган бўлса ҳам, лекин ҳеч қандай қийинчиликсиз унинг сиймоси қайта тикланиш мумкин.

Собиқ шўро психологияси фанида эйдетик образларнинг намоён бўлиши ходисаси (ёркин эйдетик хотирага эга бўлган кишининг психологик хусусиятлари) А. Р. Лурия томонидан кўп йиллар давомида ўрганилган. Эйдетик хотиранинг индивидуал-типологик хусусиятлари чуқур таърифлаб берилган. Эйдетик образлар ҳаракатчанлик хусусиятига эга бўлиб, субъектнинг олдига қўйилган вазифа ва унинг тасаввурлари таъсири остида ўзгартириши мумкин.

Ака-ука Йенишлар томонидан ўтказилган оддий тажрибада эйдетик хотирага эга бўлган текширувчига олма ва ундан сал узокроқда жойлашган ирмоқ тасвирланган расм кўрсатилган. Расм ўртадан бўлиб қўйилгандан кейин текширувчидан олмани олиш истаги кучайиб бораётганлиги сўралган. Муайян йўл-йўриқ берилгандан кейин текширилувчи мана бундай ҳолатни тасвирлаб беради: ирмоқ олмага яқинлашиб, уни илади ва ихтиёрсиз равишда қатнашчи томон тортади. Хуллас, эйпетик образ ҳаракатчан бўлиб, субъектнинг руҳий кўрсатмаси таъсири остида сифат ва миқдор ўзгаришга юз тутаяди. Эйдетик образлар, илмий текширишларнинг кўрсатишича, болалик ва ўспиринлик ёш даврларида муайян муддат ҳукм суради ва вақтнинг ўтиши билан унинг излари аста-секин сўна боради.

Психофармокологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, эйдетик образларни кучайтирувчи калий ионлари ва шунингдек, уни кучсизлантирувчи кальций ионлари моддалари мавжуддир. Илмий изланишларда олинган миқдорий материаллар эйдетик образлар пайдо бўлишининг психологик илдизларини чуқурроқ очишга хизмат қилади.

Тасаввур образлари. Тасаввур образлари хотиранинг янада мураккаброқ тури бўлиб ҳисобланади ва уларнинг хусусиятлари ҳақида тасаввурга эгамиз. Инсон дарахт, мева, гул тўғрисида тасаввурга эга эканлиги шуни кўрсатадики, унинг илгариги тажрибалари субъектнинг онгида шу образларнинг изларини қолдирган. Илмий тушунчалар талқин қилинганида тасаввур образлари эйдетик образларга жуда яқиндек туюлади. Лекин эйдетик образлар ҳақидаги психологик таҳлил шуни кўрсатадики, тасаввур образлари унга қараганда анча бой бўлиб, ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Тасаввур образларининг эйдетик образларидан ажратувчи фарқ-тасаввур образларининг полимодаллик хусусиятидир. Бунинг асосий моҳияти тасаввур образлари кўриш, эшитиш, тери орқали сезиш изларининг таркибий қисмларини бирлаштиради. Масалан, мева тўғрисидаги тасаввур образи унинг ташқи кўриниши (шакли, ранги), мазаси, оғирлиги, вазнини ўзаро бирлаштириб акс эттиради.

Тасаввур образларининг эйдетик образларидан асосий фарқи шундай иборатки, у ўз таркибига нарса ҳақидаги тасаввурларни ақлий жиҳатдан қайта ишлашни киритади ва жисмларнинг асосий хусусиятларини ажратиб, маълум бир категорияга бирлаштиради. Инсон гул образини фақатгина эсга туширмайди, балки уни муайян бир сўз ёки тушунча билан атайди, хусусиятларини ажратиб кўрсатади, аниқ бир категория моҳиятига киритади.

Демак, тасаввур образларида одамнинг хотираси идрок қилинган нарсанинг изини сусти равишда сақлабгина қолмай, балки бир қатор тасаввурлар билан бойитади, нарса мазмуни ва моҳиятини таҳлил қилиб, у ҳақидаги ўз билимлари, тушунчалари кабиларни тажриба билан боғловчи ижодий сермахсул фаолиятни амалга оширади. Буларнинг барчаси иродавий сифатлар, ақлий зўриқиш, асабий тарағлашув натижасида рўёбга чиқади.

Хуллас, тасаввур образлари хотиранинг мураккаб фаолият маҳсули ҳисобланиб, улар изчил ёки эйдетик образларга нисбатан мураккаб психологик ҳодисадир. Тасаввур образлари хотира

изларининг муракаб тури бўлиб, унинг ақлий жараён билан яқинлиги инсон билиш фаолиятининг муҳим таркибий қисмидан бири эканлигидан далолат беради.

Сўз-мантиқ хотираси. Сўз-мантиқ хотираси мазмуни фикр ва мулоҳазалар, аниқ ҳукм ҳамда хулоса чиқаришлар ташкил этади. Инсонда фикр ва мулоҳаза турли хил шакллар ёрдамида ифодаланганлиги туфайли, уларни ифодалаш фақат ўзлаштирилаётган материалларнинг асосий маъносини изоҳлаш, талқин қилиб бериш ёки уларни сўзма-сўз ифодаланилишини айнан айтиб беришга қаратилган бўлиши мумкин. агар маълумот, ахборот, хабар, материал маъно жиҳатдан қайта ишланмаса, у ҳолда материални сўз-сўз ўзлаштириш мантиқий ўрганиш бўлмасдан, балки, аксинча, механик эсда олиб қолишга айланиб қолади.

Сўз-мантиқ хотиранинг вужудга келишида биринчи сигнал билан бир қаторда иккинчи сигналлар тизими асосият касб этади. чунки сўз мантиқ хотираси фақат инсонга хос бўлган зотиранинг махсус тури ҳисобланиб, бу хотира тури ўзининг содда шакллари билан ҳайвонларга ҳам таалуқли бўлган характер хис-туйғу ва образли хотиралардан ҳам сифат, ҳам миқдор, жиҳатидан кескин фарқ қилади. Ана шу боисдан сўз мантиқ хотираси бир томондан хотиранинг бошқа турлари тараққиётга асосланади, иккинчидан, улрага нисбатан етакчилик қилади. шу билан бирга бошқа барча турларнинг ривожланиши сўз-мантиқ хотиранинг таккомиллашувига узвий боғлиқдир. Сўз-мантиқ хотиранинг ўсиши қолган хотира турларининг барқарорлашувини белгилайди.

Ихтиёрий ва ихтиёрсиз хотира.

Хотира турларига нисбатан бошқача тарзда ёндашиш ҳоллари учрайди, шу боисдан хотира фаолияти амалга ошираётгани яққол, фаоллик хусусиятлари билан узвий боғлиқ равишда турларга ажратилади. Масалан, фаолият мақсадига кўра ихтиёрсиз ва ихтиёрий турларга бўлинади.

Ихтиёрий хотира деганда маълум мақсадга рўёбга чиқариш учун, муайян даврларда ақлий характерларга суянган ҳолда амалга оширишдан иборат хотира жараёни тушунилади. Бу фаолиятни одатда онг бевосита бошқаради. Кўпинча психология фанига ихтиёрий хотирага ихтиёрсиз эсда олиб қолиш қарши қўйилади. Бу жараён маълум, керакли топшириқ ёки вазифа қўйса, эсда олиб қолишга етакловчи фаолият бирон-бир мақсадни рўёбга чиқаришга йўналтирилган тақдирда юзага келади. Биз математика топишмоқлари

ечаётганимизда масаладаги сонларни эсда олиб қолишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўймаймиз. Мазкур сўз-мантиқ ҳолатда асосий мақсад фақат масала ечишга қаратилади, бунинг натижасида сонларни (иккинчи даражали белги сифатида) эсда сақлашга ҳеч қандай ўрин ҳам қолмайди. Шунга қарамай, биз уларни қисқа муддатга бўлсада. Эсда сақлашга интиламиз, бу ҳолат фаолият якунлангунга қадар давом этади.

Эсдаолиб қолишни мақсад қилиб қўйиш, эсда олиб қолишнинг асосий шарти ҳисобланади. Серб руҳиятшуноси Радосавлевич ўз тадқиқотида қуйидаги ҳодисани баён этади. Тажрибада текширилувчидан бири синовни қўллаётган тилнинг тушунмаганлиги туфайли. унинг олдига қўйилган вазифаларни пайқай олмаган. Бунинг оқибатида унча катта бўлмаган тадқиқот материали 46 марта ўқиб берилганига қарамай текширилувчига тушунтирилиб берилганидан сўнг, у материал билан олти марта ўқиб танишиб, уни такрорлаб, қисмга ажратиб эсга қайта туширишга эришган.

Хотиранинг ихтиёрий ва ихтиёрсиз турлари хотира тараққиётига иккита кетма-кет босқичларини ташкил этади. Ихтиёрсиз хотиранинг турмушда ва фаолиятда катта ўрин эгаллашини ҳар ким ўз шахсий тажрибасидан билади. Ихтиёрий хотиранинг турмушда ва фаолиятда катта ўрин эгаллашини ҳар ким шахсий тажрибасидан билади. Ихтиёрсиз хотиранинг муҳим хусусиятларидан бири махсус мнемик мақсадсиз, ақлий, асабий, иродавий зўр беришсиз ҳаётий аҳамиятга эга бўлган кенг кўламдаги маълумот, хабар, ахборот, таассуротларининг кўпчилик қисмини акс эттиришидир. Шунга қарамасдан, инсон фаолиятининг турли жабҳаларида ўз хотирасини бошқариш зарурати туғилиб қолиши мумкин. Худди мана шундай шароитда, ҳолатларда, вазиятларда, фавқулодда керакли нарсалар ихтиёрий равишда эсда сақлаш, эсга тушириш ёки эслаш имкониятини яратадиган хотиранинг мазкур тури катта аҳамиятга эгаллиги шубҳасиз.

†исқа муддатли узоқ муддатли ва оператив хотира.

Сўнгги пайтларда собиқ шўро ва чет эл психологиясида хотира тадқиқотчиларининг эътиборини эсда олиб қолишнинг дастлабки, бошланғич дақиқаларида вужудга ткеладиган ҳолатлар, жумладан, ташқи таассурот изларининг мустаҳкамлашигача бўлган жараёнлар, ҳолатлар механизимлар, шунингдек уларнинг мустаҳкамланиш муддатлари ўзига жалб қилиб келмоқда. Масалан, бирор матеириал (шакли, моҳиятидан қатъий) хотирада мустаҳкам жой олиш учун бу

субъекти томонидан тегишли равишда қайта ишлаб чиқиши, зарур материалларини бундай ишлаб чиқиш учун маълум даражада муддат талаб этиши табиийдир. Ана шу вақт, муддат оралиғида хотирада қайта тикланаётган изларни консолидациялаш-муштаҳкамлаш деб қабул қилинган. Мазкур жараён инсон томонидан яқингинада бўлиб ўтган ҳодисаларни акс садосидан кечинма сифатида кечирилади ва такомиллашади. Инсон муайян дақиқаларда, лаҳзаларда долзарб пайтда бевосита идрок қилинаётган нарсаларни гўё кўришда, эшитишда давом этаётгандек туюлади. Ушбу жараён келиб чиқиши жиҳатидан беқарор, ҳатто ўзгарувчан, лекин улар шу қадар махсус тажриба орттириш механизимларнинг фаолиятида муҳим аҳамият касб этади, шу боисдан уларнинг роли шу қадар аҳамиятлики, бу жараёнларга эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, ахборотлар, маълумотлар, хабарларни қайта эсга тушуришнинг алоҳида тури сифатида қаралади. Ушбу жараён одатда психологик фанда қисқа муддатли хотира деб аталади.

Жуда кўп қайтаришлар ва қайта тиклашлар натижасида материални узоқ муддатли хотирадан фарқ қилган ҳолда қисқа муддатли хотира бир марта ҳамда жуда қисқа вақт оралиғида идрок қилиш ва шу онгдаёқ қайта тиклашдан сўнг қисқа муддатли эсда олиб қолиш билан характерланади.

Ҳозирги замон илмий адабиётларида қисқа муддатли хотиранинг қуйидаги атамалари мавжуд: "бир лаҳзалик", "зудлик", дастлабки, қисқа муддатли ва бошқалар.

Оператив хотира. Инсон томонидан бевосита амалга оширилаётган фаол, тезкор харктерлар, усуллар учун хизмат қилувчи жараённи англатувчи минемик ҳолат оператив хотира деб аталади. Ҳозирги замон психологиясида ушбу ҳолатни намоиш қилиш учун ушбу мисол келтирилади: математик амални бажаришга киришар эканмиз, биз уни муайян бўлақларга ажратиб ҳал қилишни мақсад қилиб кўямиз. Шу боисдан, оралиқ натижаларини ёдда сақлашга интиламиз, ниҳоясига (охирга, яқунланишга) яқинлашган сари айрим материаллар эсдан чиқа бошлайди.

Мазкур ҳолат матнни талаба ёки ўқувчи томонидан ўқишда, уни кўчириб ёзишда, ижодий фикр юритишда, ақлий фаолияти амалга оширишдан яққол кўзга ташланади.

Мазкур фаолиятда хотиранинг бирликлари деб номланадиган қисмлар (бўлақлар парчалар) хажми, и кўлами у ёки бу фаолиятнинг муваффақиятли яқунланишига таъсир кўрсатади. Хотирада омилкор,

тезкор бирликларни таркиб топишида ана шу қисмларнинг аниқловчилик аҳамияти каттадир. +исмнинг ҳажми, кўлами, аниқлиги, лабиллиги, тактик ва стартегик хусусиятга эга эканлиги муҳим аҳамиятга эга (мисол учун: почта қутиси). Рамзий маънода бқорида қисқача мулоҳаза юритилган хотира турлари қуйдагича узвий боғлиқликка эгадир: оператив-қисқа муддатли- ва узоқ муддатли.

5. Эса олиб қолиш турлари ва уларни тадқиқ қилиш методикаси

Психология фанида эса олиб қолишнинг қуйидаги турлари мавжуд эканлиги тан олинган:

1) маълумот, хабар, таассурот, ахборот ва матириалларни эшитиш орқали идрок қилиш ҳамда эса олиб қолиш;

2) эгаллаш ёки ўзлаштириш зарур бўлган бўлган матириалларни кўриб идрок қилиш ёрдамида эса олиб қолиш;

3) матириалларни ҳаракат ёрдамида ва эшитиш орқали идрок қилиш ҳамда эса олиб қолиш;

4) аралаш ҳолатда эса олиб қолиш: кўриш⁹, ҳаракат, кабилар орқали идрок қилиш ва эса олиб қолиш, бошқача айтганда, бир нечта таъсир этувчилар ёрдамида акс эттириш.

Ушбу мисоллар ёрдамида биз эса олиб қолишнинг таҳлил қилиб ўтилган тўрт тоифаси хусусиятлари билан таништириб, ўзига хос жиҳатлари тўхталамиз.

I II III IV

Перо дело тезда дарс

Т-оғ чанғи ўқ қорақурт

Дарахт денгиз осмон арава

қулф тош қум эчки

таёқ сарой китоб ўқитувч

картон қўнғирок шок апельси

сиёҳ пўст балкон ўт

асалари каламуш чироқ бўри

карам бўта ит парта

ойна эртак топишмоқ кўзиқорин

1) биринчи қатор ўқиб берилади, сўнг эслаб қолинган сўзларни ёддан талаб қилинади;

2) иккинчи қатордагини кўриб идрок қилиш, сўнг эслаб қолганларини ёзиш вазифаси қўйилади;

3) 8-10 минутдан кейин 3 қатордаги сўзлар ўқиб берилади ва уларни ҳавода ёзиб кўрсатиш сўралади, бу йўл идрок қилинган сўзларни ёддан ўзича ёзишни тақозо қилади;

4) сўнги қатор ўқилади ва кўрсатилади; синалувчилар уларни ичдан такрорлашлари керак, ундан сўнг эслаб қолинган сўзларни ёзиш тавсия қилинади.

Мана шу йўллар орқали кўриш, эшитиш, эшитиш-ҳаракат, комбинирлаштирилган (аралаш) турлари ёрдамида хотиранинг қайси тури устунроқ ёки қайси бири бўш эканлигини аниқлаш мумкин.

Эсда олиб қолишда ассоциацияларнинг аҳамияти муҳимдир. Бунинг учун эсда олиб қолиш жараёнининг боғланишлари пайдо бўлиш суръатини аниқлаш мақсадида, улар хусусиятларига биноан қуйидаги: 1) сабаб-оқибат боғланиш (кесилса-оғрийди) 2) бўлак ва яхлит муносабати (кўйлак-ёқаси), 3) қарама-қаршилик муносабати (осойишталик-шовқин), 4) инъкор этиш ҳолати (қувноқ-ғамгин), 5) адекват ёки аниқлик (ғор аниқлаш жойи, ўқитувчи сўзига ўқувчининг жавоб топиши) турларга ажратилади.

А. Р. Лурия эсда олиб қолишхни тадқиқ қилишда "Пиктограмма" усулидан фойдаланилади. Ушбу усул хусусиятига кўра, асосан, тажриба учун қалам ва қоғоз талаб қилинади. Бунинг учун 12-18 тагача атама танлаб олинади: 1) қувончли байрам, 2) оғир меҳнат, 3) ўсиш, 4) кечки мазали овқат, 5) жасур ҳаракат, 6) касаллик, 7) бахт, 8) сеҳрли савол, 9) жудолик, 10) дўстлик 11) зимистон, 12) қайғу, 13) адолатсизлик, 14) шубҳа, 15) илиқ шамол, 16) алдаш, 17) бойлик, 18) оч бола.

Тажриба ўтказувчи атамаларни ўқиш пайтида синалувчилар эшитиши зарур бўлган сўзларни пиктограмма шаклида график ҳолатда ифодаланиши керак (нимани хоҳласа ўшани чизиш). Атамалар ўқилганда синалувчилар орадан 5 минут ўтгандан кейин уларга пиктограмма (расм, график орқали) бўйича берилган сўзларни эслаш, ҳар бир пиктограмма тагига атамани ёзиш сўралади. Бунда эсга тушириш қарама-қарши тартибда бўлиш тавсия этилади. Масалан, оғир меҳнат-курак ёки болға, юк орқалаган одам; шубҳа-йўл кесилиши ёки сўроқ аломати, ўсиш-ўсаётган дарахт, тўғри чизиқ ва бошқалар.

Эсда олиб қолиш коэффициенти қуйидаги формула асосида ҳисоблаб чиқилади: $K = \frac{P}{M}$ эсга қайта туширилган тўғри сўзлар миқдори P - кўйилган талабларнинг умумий миқдори. Бу тажриба орқали: а) вербал эслаб қолиш самарадорлиги, б) ассоциациялар

йўналиш ва хусусияти, в) уларнинг умумлашганлиги, яққол белгилардан мавҳум белгиларга ўтишини аниқлаш имкони юзага келади.

Эсда олиб қолиш инсон фаолиятининг хусусиятига бевосита боғлиқдир. А. А. Смирнов, П. И. Зинченко тажрибалри шуни кўрсатадики, эсда олиб қолиш у ёки бу фаолиятдагина самарали бўлиш мумкин. А. А. Смирновнинг тажрибаларида текширишларга қараганда, икки хил фаолият таклиф қилинса, биринчи ҳолда улар маъноли матнни эсда олиб қолиш назарда тутилади. Синалувчилар матнни ёдлар эканлар, материаллар устида ҳеч қандай фаол иш олиб бормаганлар. Иккинчи ҳолда эса эсда олиб қолиш вазифаси қўйилмайди-ю, лекин матн устида муайян иш олиб бориш, унда учрайдиган маъновий ҳатоларни аниқлаш таклиф этилади. Иккинчи ҳолда эсда олиб қолиш анча самарали бўлганлиги аниқланган.

Бу самарадорлик эса кўп жиҳатдан бериладиган кўрсатмаларга боғлиқдир. Умуман эсда олиб қолиш кўрсатмаси узоқ ва қисқа муддатли эсда сақлашга, аниқ эсга туширишга ёки сўзлари билан эсга туширишда қараб кўрсатмалар бериш мумкин. Тажриба ўтказувчиларнинг хизмати шундаки, а) синалувчиларга тегишли кўрсатмаларни ишлаб чиқиш ёки уларни яратиш, б) қайси хабар, маълумот, ахборот, таассурот муваққат хусусиятга эга, в) нимани эсда олиб қолиш зарурияти мавжуд, г) қандайларини тушуниб олиш кифоя қилади, д) нимани қай ҳолда сўзма-сўз эсда олиб қолиш кераклигини кўрсатиб ўтиш лозим. Кузатишларнинг кўсатишича, бундай курсатмалар (установкалар берилмаганда); тажриба иштирокчиларида купинча нотугри ва карама_қарши ҳукмлар вужудга келади.

Махсус воситалар ва оқилона усулларни куллаш орқали эсда олиб қолиш соҳасидаги едлашдан иборат ташкилий фаолият алоҳида ахамиятга эга. А. А. Смирновнинг утказган тажрибасидаги натижалар шуни кўрсатадики, матнни махсус тузиб чиқилган режага асосланган ҳолда ёдлаш режаси, палапартиш эсда олиб қолишдан икки баравар самаралироқ экан рухшунос олимларнинг тавсиясига биноан ёдлаш жараёнида материални такрорлаш билан уни фаол эсга тушириш ўзаро алмаштириб туриш юқори натижалар беради. Кузатишлар ва тажрибалар шуни кўрсатадики ўқувчилар ва талабалар бу усулларни мустақил равишда эгаллай олмайдилар одатда улар муаллимнинг раҳбарлигида эгаллашади акс ҳолда ўқув фаолияти иштирокчилари материални бевосита, ихтиёрсиз эсда олиб қолиш босқичида қотиб қолиши мумкин, бу ҳол ақлий ўсишга қарама-қаршидир.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки ўқув материалларини маъносига тушуниб эсда олиб қолиш йўли оқилона йўл бўлиб қолмасдан балки у механик эсда олиб қолиш жараёнини ўзининг самарадорлиги билан ажралиб туради.

Инсон улғайиб борган сари унинг ақлий фаолиятида маълумот, хабар, билимлар маъносини тушуниб эсда олиб қолиш кенг ўрин эгаллай бошлайди. Ҳозирги давр талаби шундан иборатки

Ахборот кўламининг тезкорлик билан кенгайиб бориши ўқиш ва ўқитишда материалларни маъносига тушуниб эсда олиб қолишдан иборат хотира фаолиятга нисбатан эҳтиёж янада кучаяди. Лекин бу мулоҳаза механик эсда олиб қолиш мутлақо яроқсиз ўқув фаолияти ёки умуминсоний фаолиятнинг таркибий қисми деган хулосага олиб келмаслиги зарур. Чунки ишлаб чиқаришда, турмуш жабҳаларида, таълимда таърифлар, ифодаланган саналар, шартли белгилар, математик ва кимёвий аломатлар, хорижий атамалардан фойдаланиш механик эсда олиб қолиш жараёни орқали амалга оширилади. Шунинг учун бу ҳолатни эсда олиб қолиш ва эсга тушириш кўрсатмаларидан (установкаларидан) келиб чиққан ҳолда талқин қилиш адолат тантанаси деб тушуниш керак. Механик эсда олиб қолиш билан боғлиқ ахборотлар

Мажмуи инсон билиш фаолиятининг таркибий қисми эканлигини тушунтириш оқилона ёндашиш намунаси бўлиб ҳисобланади. Бу омил жаҳон психологлари тажрибасида кўп марта тадқиқ қилинган ва тўпланган материаллар ўз долзарблигини ҳали ҳам йўқотгани йўқ, бунга республикамизда йиғилган натижалар яққол мисолдир.

Эсда олиб қолиш жараёни деганда, сезги, идрок, тафаккур ва ички кечинмаларни хотирада сақланиш хусусияти тушунилади. Кундалик ҳаётимизда китоб, журнал, газета ўқиганимизда, материални эсда олиб қолиш учун шу материалларнинг маъносига тушуниб олишга ҳаракат қиламиз. Жамики нарса инсонга етарли даражада тушунарли бўлмаса, у тақдирда уларни эсда олиб қолиш жараёни жуда қийин кечади. Ўрганилаётган материалнинг мазмуни ва маъносига тушуниб олиш учун одам уни таҳлил қилишга, умумлаштиришга ҳаракат қилади. А. А. Смирнов таъкидлаганидек, материални тушуниб олиш худди шу жараёнга яққол мисолдир. Муаллифнинг шахсий фикрига қараганда, ўзлаштирилаётган материалларни эсда олиб қолиш қийинлиги уларни тушуна

олмасликдир. Тушуниб олишнинг эсдаолиб қолишдаги аҳамияти худди шу билан тавсифланади.

Жаҳон психология фани тўплаган маълумотларга қараганда, ўзлаштирилаётган материални механик тарзда эгаллашга нисбатан унинг маъносини тушуниб ўзлаштириш бир неча марта маҳсулдордир.

Эсда олиб қолиш жараёнида ўзлаштирилаётган материалнинг маънога эга бўлишлиги ёки бўлмаслиги муҳимдир. Ассоциатив психология мактабининг вакили, таниқли руҳшунос Г. Эббингауз жаҳон психологиясида биринчи бўлиб, 1885 йилда олий руҳий жараён бўлган хотирани (1888 йилда интеллектни) илмий тажриба методи негизида текширди ва кенг кўламда турмушга татбиқ этди. У хотира жараёнини тажрибада текширишнинг асосий йўналишини ишлаб чиқди. Хотирани "соф" кўринишда ўрганишга ҳаракат қилиб, маъно касб этмайдиган бўғинлардан фойдаланади. Унинг бу тадқиқоти кишининг мантиқий хотирасини эмас, балки механикхотирасига нисбатан қўлланишга хос тўғри йўналишдир.

Г. Эббингаузнинг бу тадқиқоти психологияда интроспектив (ўз-ўзини кузатиш ёки ички кузатиш) методга қарама-қарши қўйилган илмий тажрибавий метод ютуғи сифатида илмий-амалий ақамиятгаэгадир. У хотира жараёнини текширишда ўз олдига 38 та маъно англатмайдиган бўғинлардан тузилган материални эсда олиб қолишни мақсад қилиб қўйган. Бу материални ўзлаштириш ўртача 55 марта такрорлашни талаб қилади. Эсда олиб қолиш учун 38-40 сўздан, 11 та боғлиқ бўлмаган сўзлардан фойдаланган. Бу материални ўзлаштириш 6-7 маротаба такрорлашни талаб этган, умумий ҳисоб эса 9:1 нисбатга тўғри келган.

Д. Лайон ҳам худди шу муаммо билан шуғулланган(1914 йили). Унинг тажрибаларида 200 та мазмунга эга бўлмаган, маъно касб этмайдиган сўзлар 98 минутдан кейин эсда олиб қолинган. Прозаик (содда тил билан ёзилган, бадиий бўёққа бўялган) матндан олинган 200 та сўз 24 минутдан сўнг, шеърий услубда ёзилган матндан олинган 200 та сўз !О минутдан кейин эсда олиб қолинган. Бу ерда ҳам маълум маъно касб этувчи материални эсда олиб қолиш маъносиз материални эсда олиб қолишга нисбатан 9:1 ҳосил қилади. Эсда олиб қолишнинг мустаҳкамлиги ўзлаштирилаётган материални маънога эга ёки эга эмаслигига боғлиқдир.

Г. Эббингауз унутишнинг вақтга боғлиқлигини тажриба орқали аниқлаган. Тўпланган натижаларнинг кўрсатишича, материалёд

олингандан сўнг унутиш суръати тез, кейинчалик у бирмунча секинлашади. Бу қонуният маъносиз айрим бўғинларни унутиш устида олиб борган ишларида тасдиқланган. Тажрибаларнинг кўрсатишича, ўрганилган нарсалар бир соатдан кейин унутилади. Материални ўзлаштириш жараёни мобайнида, хотирлаш натижасида унутиш секинлашиб боради. Муваққат асаб боғланишлари сусайиши натижасида қачонлардир содир бўлган нарсса ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқалари хотирада аста-секин йўқолиб боради. Вақтнинг ўтиши билан бирмунча унутилиб борилаётган ёки унутилиб кетилаётган вақти боғланишларни, яъни ассоциацияларни қайтатдан тиклаш жараёни куч-қувват, ҳатти-ҳаракатларни талаб қилади.

Г. Эббингауз издошлари ва шогирдлари томонидан ўтказилган жуда кўп тадқиқотларнинг кўрсатишича, унутиш суръати материалнинг маъноли ёки маъносизлигига, унинг қанчалик англашилганлигига боғлиқдир. Материал қанчалик мазмундор, англашилган, тушуниб олинган бўлса, у ҳолода унутиш ҳам шунчалик секин кечади. Лекин маъноли материалга нисбатан ҳам унутиш аввал тез суръатда, кейинчалик эса бу секинлашади. Бирон бир материални ўзлаштириш ёки эсда олиб қолиш - инсоннинг эҳтиёжлари, қизиқиши, фаолиятнинг мақсади билан боғлиқ бўлса, бу материал секин унутилади.

Унутишнинг тезлиги эсда олиб қолинган материалнинг мустаҳкамлигига тесқари пропорционал хусусият касб этади. Демак, эсда олиб қолишнинг мустаҳкамлиги ўзлаштирилаётган материалнинг маънога эга ёки эга эмаслигига боғлиқликдан ташқари, яна бир нечта омиллар ўз таъсирини кўрсатади (қизиқиш, ҳохиш, шахсий аҳамиятга эга эканлиги) ва унинг фаолият мазмунига айланишига ҳам боғлиқ. Шунингдек, улар кишининг шахсий, яққаҳол хусусиятларига ҳам бевосита алоқадор.

Юқоридаги фикр ва мулоҳазаларнинг исботи учун Г. эббингаузнинг ҳаётий тажрибасидаги мисолни келтириб ўтамиз. У Дон Жуан Байроннинг тўртлигини 24 соатда ўзлаштириб олади. Бу тўртлик Г. Эббингауз учун шахсий аҳамият касб этган, шу билан бирга, унинг қизиқиш истакларига мос тушган. Бунда ўзлаштириш жараёни қуйидагича кетади: иккинчи марта такрорлаш 50 фоиз вақтни тежаган, кейин вақт ўтиши билан бу тўртликни такрорлаш 34 фоиз вақтни ташкил қилган. Орадан 22 йил ўтгандан сўнг ҳам бу тўртлик ҳанузгача унинг кўз ўнгидан кетмаган. Худди шу ғазалнинг бошқа бир тўртлигини ёд олишга ҳаракат қилиб кўрилганда, бунинг

учун бирмунча кўп вақт талаб қилган ҳамда 7 фоиз вақт кетгач. Бу ғазалининг қолган қисмлари ёд олинмаган. Демак, бундан шундай хулосага келишимиз мумкинки, одам учун катта ҳаётий аҳамиятга эга бўлган нарсаларнинг кўпчилиги қисми мутлоқо эсдан чиқиб кетмайди.

1926 йили П. Вильямсон бир бўғинли сўзлар асосида тузилган материалдан фойдаланиб, А. Дитце ва Г. Джонс (1931 йили) касрусулидаги матндан олинган материални бир марта ўқиб чиқилгандан сўнг, олинган материалларга кўра, унитиш жараёни Эббингаузнинг маъносиз бўғинлар ёрдамида тузилган материаллар асосида ўтказилган тажрибасидан фарқли равишда, қуйидагича натижа берган: Эббингауз тажрибаларида бир соат ичида 35 фоизга кескинпасайган бўлса, Датце Джонсларнинг тажрибаларида унитиш 72 фоизга, П. Вильямсонникида эса унитиш 75 фоизга пастлашган ҳолда эгри чизик ҳосил қилади.

Собиқ шўро руҳшунослари тадқиқотларининг натижалари маънога эга бўлган материалларни ўзлаштиришда эса олиб қолиш учун турли хил йўналиш, кўрсатма бериш муҳим аҳамият касб этади, деган фикрни тасдиқлайди. А. Н. Леонтьев, С. Л. Рубинштейн, П. А. Рибников ва бошқалар болаларнинг хотира фаолиятини ўрганганлар, шунингдек, улар ўқиш фаолиятига асосланган шолда мактаб ўқувчиларида текшириш ишларини олиб борганлар.

П. И. Зинченко, М. Н. Шавдаков, А. И. Липкиналарнинг тадқиқот ишларининг аксарияти шунга бағишланган бўлиб, турли материални эса олиб қолишда тушунишнинг аҳамияти муҳимлигини тасдиқлашга интилган. Бу материални эса олиб қолишга тўғри йўналиш берилишининг натижасида материал мазмунини тушуниб олган ҳамда эса олиб қолиш тезилиги, аниқлиги, мустаҳкамлиги ва тўлиқлиги таъминланади.

А. А. Смирновнинг таъкидлашича, шу давргача ҳеч ким, ҳеч бир илмий адабиётларда болаларга ва қуйи синф ўқувчиларига аҳамиятли бўлган материални механик тарзда олиб қолишларикўрсатилмаган

Немис руҳшуноси Вильям Штерн(1871-1938) фикрича, болаларда ҳам, катта ёшдаги одамларда ҳам маъносига тушуниб ўзлаштиришга нисбатан механик эгаллашкам маҳсулотдир. Бу мулоҳаза ҳақиқатан ҳам тўғри бўлиб, у Меймон фикрига кўра, ёш улғайиши билан маъносиз материални эса олиб қолиш камайиб боради ва кам самара беради, лекин маънога эга бўлган билимларни эса олиб қолиш эса сезиларла даражада ривожланиб боради. Шунга ўхшаш омиллар бошқа руҳшунослар томонидан ҳам тўпланган бўлиб,

бу ҳақда бойматериаллар умумий психология хрестоматияларига ўз ифодасини топган.

А. А. Смирнов маъно англатмайдиган бўғинлардан ва маънокасб этувчи сўзлардан тузилган материал асосида текшириш ўтказган. Катта ва кичик ёшдагиларда ихтиёрий ва ихтиёрсиз эсда олибқолишни алоҳида текшириш, ҳар иккала ёш даврида мазмундор ва мазмунсиз материални эсда олиб қолишнинг муносабатини текширишмақсад қилиб қўйилган.

Маъно касб этган материални эсда олиб қолиш ёш болага нисбатан катталарда устунлиги, лекин маъносиз материални эсда олиб қолиш кичик ёшдаги боларга қараганда кам самара бермаслиги аниқланган. Маъносиз бўғинлар нафақат кичик ёшдаги боларда, балки катта ёшдагиларда ҳам яшхи ўзлаштирилади.

А. Н. Леонтьев тадқиқот ишларида катта ёшдагиларнинг маъносиз бўғинлардан тузилган материални яхши, пухта эсда сақлаб қолишлиги таъкидланган. Катта ёшдагилар маъносиз бўғинларни қандайдир мазмун билан тез ва осон боғлай оладилар. Шунинг учун уларда болаларга нисбатан ҳам кучлироқ маъно касб этади, шунингдек, маъно англатмайдиган материални ўзлаштириш жараёни тез кўчади маҳсулдорроқ бўлади. Маъносиз материаллар эгаллаш учун ирода кучи, иродавий сифатлар муҳим аҳамиятга эгадир.

Эсда олиб қолишга ҳеч қандай йўналиш берилмай материални яхши олиб қолиниши кишининг жадал фаолият билан боғлиқдир. Фаол фаолият одамларнинг хотира йўналиши ўрнини босиб, эсда олибқолиш учун берилган йўналишлар ва уларнинг функцияларини бажараолади. Ихтиёрсиз эсда олиб қолиш фаол, иродавий куч сарфлаш ҳисобига амалга ошади. А. А. Смирнов маъноли материални эсда олиб қолишнинг болалар учун енгил кўчиши-уларнинг ёш хусусиятларга боғлиқ нарса эмаслигини таъкидлаб ўтади. Чунки болалар ҳали тушуниб олмаган материални гўё маъноси яшириниб ётгандек қабулқиладилар. Матн маъносининг номаълумлиги унга нисбатан қизиқиш, билишга интилиш, мазмунини излашга талабчанлик уйғотади. Одатда, маъносиз сўзларни лабаоратория шароитига қараганда, кундалик турмушда пухтароқ эслаб қолинади. Масалан, рўзғор ёки боғча учун сотиб олиниши зарур бўлган нарсалар ва нарсалар ва бошқалар. Ўзлаштирилаётган материал фаол фаолият мазмунига предметига айланганда мустаҳкам эсда олиб қолинади, маҳсулдорлиги бирмунча юқори бўлади. Улар кўп нарсаларни механик эсда олиб қоладилар, муайян маънога эга бўлган

материал мазмунини, моҳиятини ҳамма вақт ҳам тушуниболавермайдилар. Болалар ўз сўзлари билан таҳлил қилишларига эса уларда сўз бойлиги етишмайди. Бир фикрни иккинчиси билан изчил боғлай олмайдилар. Кичик мактаб ёшидаги болалар бўлса, материални тушуниб олишлари қийин бўлгандагина уларни, маъносини тушунган ҳолда, ёд оладилар. Шунинг учун навбвтлаги материални ўзлаштираётганда ҳам худди шу йўсинда ёд олиш улар учун муваффақиятлироқ кўчади. Шундай қилиб, улар механик тарзда эса олиб қоладилар, бунинг асосий сабабаи эса материални тушунишнинг қийинлиги ҳисобланади.

+атор руҳшунос олимларнинг мулоҳазаларига биноан: 1) материални эса олиб қолиш даражаси шахснинг хусусиятига эга эмас, балки унинг яккаҳол хусусиятларига боғлиқдир; 2) механик эса олиб қолишнинг одат тусига кириб қолиши ҳам ёш даврларнинг хусусияти эмасдир; 3) чет эл психологи Г. Уиппл (1919 йилда) ушбу масалани тадқиқ қилишга кўра, сўзма-сўз эса олиб қолиш механик эса олиб қолишнинг бирон-бир кўринишидир.

Тажриба вақтида ўзлаштирилаётган материални "ўз сўзи" билан баён қилиб беришлари сўралганда, натижа кўнгилдагидек бўлмаган, бунга асосан сабаб сўз қашшоқлигидир. Чунки ўзлаштирилган материал мантиқий изчил эмас, балки сўзма-сўз ўзлаштирилади. Сўзларнинг бирин-кетин изчиликда баён қилиниши бироз бўлса-да, материалнинг аслиятига яқинлашади.

Материал ва хабарларни сўзма-сўз олиб қолиш имкониятининг сабаблари қуйидагилардан иборат:

- А) материалнинг таъсирчанлик даражаси;
- Б) шахснинг ўзлаштиришга муносабати;
- В) ўзлаштирувчининг имконияти ва қобилияти.

Агар ўзлаштирилаётган материал таъсир кучини кўрсатишда ёш даврларининг хусусиятлари, субъектнинг ўзига хослиги, бетакрорлиги ҳисобга олиниб, уларни эгаллашга нисбатан тўғри кўрсатма берилса, у ҳолда унинг таъсирчанлиги ортади. Материални ўзлаштиришга нисбатан муносабатда катта ёшдаги одамлар учун материални маъносига тушуниб эса олиб қолишнинг таҳамияти, болалар ва мактаб-ўқувчиларида эса тасаввур образлари ва образли хотира муҳимаҳамият касб этади. Болаларда ўзлаштирилаётган материалнинг аниқлиги, ўзига хослиги, бетакрорлиги, аксарият хусусиятларига эга эканлиги каби сифатларнинг аҳамияти муҳимдир.

Инсоннинг ўз устида мустақил ишлаши, ўз-ўзини такомиллаштириш, ўз-ўзини бошқариш имконияти, узлуксиз машқ қилиши, зарур кўникма ва малакаларнинг эгаллаши, ички имкониятлардан унумли фойдаланиши эсда олиб қолиш самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

VII БОБ ТАФАККУР

1. Тафаккур психологияси предмети

Психология фани нимадан баҳс этади, деган традицион савол мавжуддир, бироқ ҳозирги даврда тафаккур психологияси предмети нима деган савол туғилмоқда. Маълумки, психология фани тафаккурни ўрганадиган ягона фан эмас, чунки унинг айрим жиҳатларини логика, философия, ҳатто кибернетика тадқиқ қилмоқда. Шунинг учун тафаккур психологияси предметини аниқлаш жуда муҳим масалалардан бирига айланиб қолмоқда.

Умумий психология дарсликларида тафаккурни берилган таъриф турлича бўлиб, иккита ёки учта муҳим хусусияти таъкидлаб ўтилади, холос. Жумладан, П. И. Ивановнинг дарслигида «тафаккур инсоннинг шундай ақлий фаолиятидирки, бу фаолият ўқеликни энг аниқ (тўғри), тўлиқ, чуқур ва умумийлаштириб акс эттиришга (билишга), инсоннинг тағин ҳам оқилона амалий фаолият билан шуғулланишига имкон беради» деб таърифланади. Ушбу таърифда тафаккурнинг тўла, аниқ ва умумлаштирилган ҳолда акс эттириши таъкидлаб ўтилади, холос, лекин унинг характерли хусусиятлари бавосита, сўз ёрдами билан ифодаланиши авторнинг диққат марказидан четда қолган.

М. В. Гамезо «тафаккур воқеликнинг умумлашагн ҳолда ва сўз ҳамда ўтмиш тажриба воситаларида акс эттирилиши» эканлиги баён қилади. У тафаккурнинг умумлашагн, сўз воситасида ва воситали атроф-муҳит ҳодисаларини акс эттира олишини таъкидлайди. Бизнингча, тафаккурга берилган ушбу таъриф унинг предметини тўла очиб беришга қурби етмайди, шунинг учун бошқа манбаларга мурожаат қилишга тўғри келади.

А. В. Петровский таҳрири остидаги дарсликда тафаккурга ушбу шаклда таъриф ўз ифодасини топган: «Тафаккур-социал-сабабий, нутқ билан чамбарчас боғлиқ муҳим бир янгилик қидириш ва очишдан иборат психик процессдир, бошқача қилиб айтганда, тафаккур воқеликни анализ ва синтез қилишда уни бевосита ва умумлаштириб акс эттириш процессидир». Таърифдан кўриниб турибдики, юқорида келтириб ўтилган таърифлардан бир мунча кенгроқ тафаккур хусусиятларни очиб бериш учун хизмат қилади, бироқ унинг жиҳатлари тўла камраб олинмаган.

В. В. Богословский таҳриридаги дарсликда ҳам тафаккурга берилган таъриф унинг умумлашган ва билвосита акс эттириш хусусиятлари ёритилган холос. Худди шунга ўхшаш тафаккур хусусиятлари Ф. Н. Гоноболин, К. К. Платонов дарсликларида ҳам учрайди.

Бизнингча, тафаккур предметини белгилаш учун тўларок таъриф О. К. Тихомировнинг дарслигида берилган. Тафаккур предметига кирувчи таркибий қисмлар мана бундай ифодаланади: «Тафаккур- бу ўз маҳсулоти билан воқеликни умумлаштириб, бавосита акс эттиришни характерлайдиган, умумлаштириш даражаси ва фойдаланадиган воситаларига ҳамда ўша умумлашмалар янгилигига боғлиқ равишда турларга ажратишдан иборат процесс, билиш фаолиятidir. «О. К. Тихомиров мазкур таърифда тафаккурнинг аксарият жиҳатлари ва хусусиятларини таъкидлаб ўтган. Лекин тафаккур проблемасига янгича ёндашишларнинг пайдо бўлиши таърифни янада такомиллаштиришни тақозо қилади.

Ҳозирги даврда тафаккурнинг предмети юзасидан психологияда турли-туман қараш ва таърифлар мавжуддир. Уларни айримларига характеристика бериб ўтамыз. С. Л. Рубинштейн назариясига биноан, тафаккурни психологик жиҳатдан ўрганишнинг асосий предмети- процесс, фаолият тариқасида намоён бўлишдир. Автор тафаккур операциялари, формаларини шакллантиришда- процесс, проблемали вазиятни ҳал қилишда эса- фикр юритиш фаолияти сифатида вужудга келишини чуқур таҳлил қилиб беради. С. Л. Рубинштейн тафаккур тўғрисидаги ғояни ривожлантириб, уни субъект активлигининг пайдо бўлиши деб аталади.

А. Н. Леонтьев тафаккур психологияси предмети юзасидан мулоҳаза юритиб, тафаккурни турли кўринишларга ажратади, фикр юритиш фаолияти эканлигини тан олади, лекин уни предметли- амалий фаолият деб номлайди. Шунинг билан бирга тафаккурнинг структураси, фикр юритиш мотивацияси тўғрисида назарий методологик проблемаларни ўртага ташлайди.

П. Я. Гальперин фикрига кўра, тафаккур-бу ориентирлаш- тадқиқот фаолияти, ориентировка процессидир, яъни ориентировка- процесс, ориентировка фаолият. Автор психология фани интеллектуал масалаларни ячишда субъектнинг тафаккурга ориентировка қилиш процессини ўрганишдан иборат деб тушунтирилади. П. Я. Гальперин тафаккурнинг бошқа жаҳатларини

ўзининг ақлий ҳаракатларни босқичли шакллантириш назариясидан келиб чиққан ҳолда ёритишга интилади.

А. В. Брушлинский тадқиқотларида тафаккурнинг муҳим янгиликни қидириш ва очиш, гипотеза ва назарияларни прогноз қилиш, олдиндан пайқаш хусусиятлари алоҳида таъкидлаб ўтилади. Юқоридаги авторлардан ўлароқ, А. В. Брушлинский тафаккурнинг умумлаштириб, билвосита акс эттиришдан ташқари муҳим янгиликни излаш ва очиш, олдиндан прогноз қилиш хусусиятлари мавжудлигини далиллаб кўрсатади.

Тафаккур психологияси предмети юзасидан совет психологлари томонидан билдирилган мулоҳазаларга яқун ясаб, умумий таъриф беришнинг мавруди келди. Психологияда тафаккурга нисбатан берилган қатор тушунчалар мавжуддир, жумладан, процесс, юритиш фаолияти, прогноз қилиш, англашилган билимлар, ақл мезони, фаҳмлилик ва бошқалар. Юритилган фикрларга суянган ҳолда, тафаккурга қуйидаги шартли таърифни бериш мумкин: Тафаккур атроф-муҳитдаги воқеликни нутқ ёрдами билан бавосита, умумлашаган ҳолда акс эттириувчи психик процесс, социал сабабий боғланишларни англашга, янгилик очишга ва прогноз қилишга йўналтирилган ақлий фаолиятдир. Таърифда тафаккурнинг энг муҳим хусусиятлари ва функцияси санаб ўтилган, яъни сўз (фикр) билан, умумлаштириб, бавосита, социал сабабийлик, янгилик очиш, прогноз қилиш, процесс, фаолият ва бошқалар. Бизнингча, берилган таърифдан келиб чиққан ҳолда тафаккур предмети аниқлашга ҳаракат қилинса, мақсадга мувофиқ иш қилинган бўлар эди. Тафаккур предмети белгилаш машаққати унинг мураккаб билиш процесси эканлигини яна бир қирра тасдиқлаб турибди. +уйидаги тафаккур структурасини илова қиламиз.

2. Тафаккур операцияси

1. Анализ ва синтез операциялари Анализ-шундай бир тафаккур операциясидирки, унинг ёрдами билан биз нарса ваҳодисаларни фикран ёки амалий ва хусусиятларини таҳлил қиламиз. Ф. Энгельснинг айтишига кўра, маймуннинг ёнғоқни чақишининг ўзиёқ бошланғич оддий анализдир. Ўқувчи вастудент ёшлар турмушда ва дарс жараёнида анализ ёрдами билан кўпгина ишларни амалга оширадидлар, топшириқлар мисол ва масалаларни ечадилар. Демак, табиат ва жамиятдаги билим ва тажрибаларни инсон томонидан ўзлаштириб олиш анализдан бошланар экан. Дарсда биз химиявий

бирикмаларни (N_2 SO_4 -водород, кислород ва олтингугуртга) парчалаймиз. Лекцияларда гапларни грамматик таҳлил қилиш асосида турли гап бўлақларига, морферма ва фонемаларга ажратилади. Агарда инсон олдига автомашина моторининг тузилишини билиш вазифаси қўйилса, у ҳолда бу топшириқни ҳал қилиш учун у моторни айрим қисмларга ажратиб, ҳар бир қисмни ўз навбатида алоҳида олиб текшириш лозим бўлади ва ҳоказо.

Лекция ва дарс процесларида тафаккурнинг анализ қилиш операцияси жуда муҳим роль ўйнайди. Инсонга савод ўргатиш бола нутқини анализ қилишдан бошланади. Сўнг бу ҳолат текстни гапларга, гапларни сўзларга, сўзларни ўз навбатида бўғинларга, фонемаларга уларни эса товушларга бўлиш сингари ақлий фаолият билан аста-секин алмаштирилади. Арифметика, алгебра, геометрия, тригонометрия, физика ёнки КПСС тарихи диалектик материализм, илмий коммунизм, психология ва бошқа фан асосларини ўрганиш проблематик топшириқларни, масалаларни ечиш ҳам анализ қилишдан бошланади.

Юқорида айтиб ўтилган мотор ёки бошқа қисмларнинг ролини чуқур тушуниш учун ёлғиз анализнинг ўзи кифоя қилмайди. Чунки таркибий қимларни бирлаштирилган ҳолда бир-бирига таъсир қилиб турган мотор ва машинани бутунлигича олиб текширгандагина, унинг мотор ёки машини эканлигини англаш мумкин.

Синтез-шундай бир тафаккур операциясидирки, биз нарса ва ҳодисаларнинг анализда бўлинган, ажратилган айрим қисмларни, бўлақларини синтез ёрдами билан фикран ёки амалий равишда бирлаштириб, бутун ҳолига келтирамиз. Синтез элементларнинг, нарса ва ҳодисаларнинг қисмлари ва бўлақларини бир бутун қилиб қўшишдан иборат ақилӣ фаолият эканлиги таърифдан ҳам кўриниб турибди. Анализ амалий бўлгани каби синтез ҳам амалий характер касб этади. Масалан, мотор ёкидвигателнинг қисмларини, деталларини йиғиштириб ўрни-ўрнига жойлаштирилганда, яъни синтез қилинганда мотор ёки двигатель ҳосил бўлади. Автомашинанинг кузовани, кабинасини, мотор ва ҳоказо қисмлари синтез қилинган маҳалдагина бир бутун автомашинани бунёд этиш мумкин. Турли психологик темаларни ўрганиш орқали психология фани тўғрисида яхлит тушунча пайдо бўлади. Химиявий элементни реакцияг қиритиш йўли билангина исталган бирикма ҳосил қилиш имконияти туғилади. Рассомлар кўз, қош, бурун ва кишининг бошқа

органларини мутаносиб раившда чизик орқали бир бутун инсон шаклини яшаш, яратиш имкониятига эга бўладилар ва ҳоказо.

Биринчи синф боласи ўз ҳарф халтасидаги кесилган ҳарфлардан фойдаланиб бўғин, бўғинлардан сўз, сўзлардан гап, гаплардан қисқа информация, ундан эса ҳикоя тузади. Студентлар КПСС тарихи предметини ўрганиш мобайнида партия съездлари ва пленумларида кўрилган масалаларни системаллаштириб, яхлитлаб социалистик давлатимиз тараққиёти тўғрисида мукамал билим тўплайдилар.

Иш-ҳаракатларни яхлитлаш туфайли бир бутун моддий нарса ҳосил бўлади, иш-ҳаракатларда ҳам синтез операциясини қўлласа бўлар экан. Тарихий қаҳрамонлар, буюк саркардалар, арбоблар тўғрисида ҳам худди шундай фикр ва мулоҳазалар юритиш мумкин.

Халқ орасида Афанди, Алдар кўса, Рустамбек, Алпомиш, Зулқарнай, сув париси аждарҳолар, жинлар, алвастилар, девлар, Семурғ, олтин балиқ ва бошқа нарсалар ҳам айрим органларни-ҳайвон ва инсон тузилишини, ҳис ва ҳаяжонларни, характер ва иродани бирлаштириб, ягона афсонавий образлар яратишга муваффақ бўлинган.

Анализ ва синтез ўзаро бевосита мустаҳкам боғланган ягона жараённинг икки томонидир. Агар нарса ва ҳодисалар анализ қилинмаган бўлса, уни синтез қилиб бўлмайди, ҳар қандай анализ предметларни, нарсаларни бир бутун ҳолда билиш асосида амалга оширилиши лозим.

Студент ва ўқувчиларни анализ ва синтез қилишга ўргатишда фикрларни муайян объектларга йўналтириш асосий роль ўйнайди. Бунда улар, албатта, қандай ва қай йўсинда иш бажарилишлари кераклигини билиш олишлари зарур. Масалан, ўсмирларни она тили дарсларида анализ ва синтез фаолиятига ўргатиш учун исталган жумлани, чунончи «Ит бўйнини бурмасдан ғалатироқ букилди, оч кўзлари билн менга бир қараш қилди-да, думини қисиб ўзини ўрмонга урди» гапини мустақил ҳолда таҳлил этиш вазифасини қўйиш (агар синалувчанлар бу вазифани бажаришга қийналсалар, экспериментаторнинг ўзи ёрдам бериши) мумкин. Улар предмет номини англатадиган сўзларни алоҳида кўчириб ёзишлари ва сўзларнинг қандай сўроққа жавоб бўлишини аниқлашлари, от ва сўз туркумларига таъриф беришлари. Шу сўз туркумига хос белгиларни (предметни билдириб, ким? ва нима? сўроқларга жавоб бўлишини) алоҳида ифодалашлари керак.

Мазкур вазифани ўқувчилардан бири қандай бажарганлигини кўздан кечирайлик: « гапга предметни билдирган сўзлар мавжуд. Масалан, ит, бўйнини, кўзлари, думини. Булар нима? сўроғига жавоб бўлади. Ана шу сўроқларга жавоб бўлиб, предметларнинг номини билдирган сўзлар от деб аталади. Отнинг энг муҳим, бошқа сўзлардан ажратиб турувчи белгиси-бу предметни билдириши ва саволларидир. Предметни англатувчи сўзлар турли хил қўшимчалар билан келиши мумкин». Синалувчи ўсмир ўқувчиларнинг ана шу мулоҳазалари асосида шуни айтиш мумкинки, анализ ва синтез операцияси қуйидагича ақлий фаолият системасидан, таркибий қисмлардан иборат; а) берилган топшириқни диққат билан ўқиш; б) текстдаги сўзларни фикран парчалаш; в) ўхшаш сўзларни ажратиш, яъни майда бўлақларга бўлиш; г) ўхшаш сўзларни яхлит ҳолда келтириш; д) текстдаги сўзларни фикран йиғиш; ж) гапнинг структурасини тиклаш ва бошқалар.

Студентларнинг мустақил билим олиш фаолиятида, жумладан конспект тузиш, реферат тайёрлаш, семинарга ҳозирлик кўриш, курс иши ва диплом ёзиш каби ақлий фаолиятнинг турли формаларида аввал анализ, сўнг синтез операцияларидан фойдаланадилар.

2. Таққослаш Инсоннинг ижтимоий фаолиятида, билимларнинг ўзлаштирилишида, воқеликни тўлароқ акс эттиришида бир-бирига ўхшаш жиҳатлар тафовутини, шунингдек бир-биридан фарқ қиладиган томонлар ўртасидаги ўхшашликни топишдан иборат фикр юритиш операцияси катта аҳамиятга эга. Таққослаш-шундай бир тафаккур операциясидирки, бу операция воситаси билан объектив дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг бир-бирига ўхшашлиги ва бир-биридан ўарқи аниқланади.

Улуғ рус педагоги ва психологи К. Д. Ушинский таққослашнинг психологик механизми тўғрисида жуда илғор фикрларни илгари суриб, қуйидаги мулоҳазаларни билдиради: «Агар сиз табиатнинг бирор нарчасини равшан тушуниб олишни истасангиз, унинг ўзига жуда ўхшаш бўлган нарсалардан тафовутини топингиз ва унинг ўзидан жуда узоқ бўлган нарсалар билан ўхшашлик топингиз. Ана шунда сиз шу нарсанинг энг муҳим, ҳамма белгиларини пайқаб оласиз, демак шу нарсани тушуниб оласиз».

Кузатишлар шуни кўрсатдики, инсон, кўпинча, жамият формацияларини ўрганиш даврида, уларнинг аввалги моҳиятини

кейинги формацияни ўрганиш пайтида янада чуқурроқ ва пухтароқ эгаллаб олади.

Мазкур процесс тўғрисида фикр юритилганда, сўзнинг негизини ўзлаштириш жараёнида ўзакнинг муҳим белгиларини (хоссаларини) тўлароқ тушуниб олиш каби кўпгина жараёнларни келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Билиш объекти ҳисобланган нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ўхшашликни ёки фарқни, тенглик ёки тенгсизликларни, айният ёки зиддиятларни аниқлашдан иборат бўлган фикр юритиш операцияси билишнинг дастлабки ва зарур воситаси бўлиб ҳисобланади. К. Д. Ушинский таққослашнинг таълимдаги роли тўғрисида шундай фикрларни билдиради: « Таққослаш ҳар қандай тушунишнинг ва ҳар қандай тафаккурнинг асосидир. Оламдаги нарсаларнинг ҳаммасини таққослаб кўриш йўли билан била олмасак, бошқа йўл билан била олмаймиз, агар биз ҳеч нарса билан солиштиришимиз ва фарқини билиб олишимиз мумкин бўлмаган бирон бир нарсага дуч келганимизда эда, у ҳолда биз шу нарса тўғрисида ҳеч қандай фикр ҳосил қила олмаган бўлар эдик».

Юқоридаги мулоҳазалардан кўриниб турибдики, таққослаш фикр юритиш операцияси сезгиларимизда ва идрокларимизда ҳали гавдаланмаган ўхшашлик ва тафовутни топиш зарурияти вужудга келган пайтда намоён бўлади. Психологияда яна шу нарса маълумки, сезги ва идрокимизда даставвал нарсаларнинг ва ҳодисаларнинг ўхшаш ва фарқланувчи томони кўзга яққол ташланади.

Таққослаш операцияси икки хил йўл билан амалга ошиши мумкин: амалий (конкрет нарсаларни бевосита солиштириш) ва назарий (тасаввур қилинаётган образларни ва нарсаларни онгда фикран таққослаш). Агар инсон икки бойлам юкни қўл билан кўтариб бир неча хил таом мазасини қиёсласа, икки пайкал пахтазор ҳосилдорлигини таққосласа- бу амалий таққослаш бўлади. Шунингдек, ўқувчилар икки қалам ёки стерженни чизғични ёғочга ёки қоғозга солиштирсалар, у аналогик ҳолатдаги мисол бўла олади. Бундан ташқари, метр билан масофани (газламани), тарози билан оғирликни термометр билан ҳароратни, телескоп билан осмон жисмларини ўлчаш пайтида ҳам таққослаш жараёни вужудга келади.

Инсон теварак-атрофдаги нарса ва ҳодисаларни барчасини бевосита акс эттириш, қўл билан пайпаслаш имкониятига эга эмас. Шу боисдан тўпланадиган билимларнинг аксарияти қўл билан ушлаш, кўз билан кузатиш эвазига эмас, балки фикр юритиш орқали,

мантиқ ёрдамида англашилади. Улар ўртасидаги ўхшаш ва фарқли аломат ҳамда белгилар назарий таққослаш асосида ажратилади. Демак, инсон олаётган кенг қўлламдаги информацияларни фарқини фикран таққослаш ёрдамида англаб етади. Жумладан, ўқувчилар дилда ўйлаётган нарсаларни фикран солиштириб кўрадилар. Баъзан турли ёшдаги кишилар ўз тенгдошлари характерида, кизиқишида, юриш-туришида, муомаласида ва бошқа хусусиятларида ўхшашлик ва тафовут борлигини топадилар.

Кишилар нарса ва ҳодисаларни бирон белгига (аломатга) асосланиб таққослашда қийинчиликларга учрайдилар. Шунинг учун берилаётган информациялар моҳиятига диққат-эътибор қилиш шарт. Кишилар учун таққослаш принципи тушунарли ва аниқ бўла бўлса, мавжуд қийинчиликларни бартараф қилиш имконияти туғилади. Инсон олдига аниқ мақсад қўйилса, ёинки ўрганилаётган объект моҳиятига кириб бориш учун установка берилса, ўйқран таққослашда хатолар миқдори кескин камаяди.

Шахсий кузатишларимизнинг кўрсатишига қараганда, таққослаш операциясида катта ёшдаги кишиларда ва ўқувчиларда учрайдиган асосий камчилик бу жараённи нотўғри тасаввур қилиш ёки хато тушунишдир, яъни таққослаш деганда икки ва ундан ортиқ нарсаларни ёнма-ён қўйишлик деб, фараз қилишликдир. Инсон шахсий фаолиятида, таълим процессида таққослаш устида қанчалик кўп машқ қилса, таққослаш кўникмаси пайдо бўлса, унда фикр юритиш шунчалик самарали бўлади.

3. Абстракция Нарса ва ҳодисаларнинг, қонун ва қонуниятларнинг айрим белгиси, сифати, аломати ёки хусусиятларини фикран улардан айириб олиб, мустақил фикр объектига айлантиришдан иборат фикр юритиш операцияси инсон билиш фаолиятида муҳим аҳамиятга эга. Масалан, билиш процессида табиат, жамият ва айрим инсонларга хос бўлган «гўзаллик» белгисини айирилиб олиб, уларнинг газаллиги тўғрисида эмас, балки умуман гўзаллик, яъни эстетик категория мазмунидаги тушунча юзасидан мулоҳаза билдирилади.

Абстракциялаш шундай фикр тафаккур операциясидирки, бу операция ёрдами билан моддий дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг муҳим хусусиятларини фарқлаб олиб, ана шу хусусиятлардан нарса ва ҳодисаларнинг муҳим бўлмаган иккинчи даражали хусусиятларини фикран ажратиб ташлаймиз.

Абстракция жараёнида объектдан ажратиб олинган белги (аломат)нинг ўзи тафаккурнинг мустақил объекти бўлиб қолади. Абстракция операцияси анализ натижасида вужудга келади. Масалан, синф деворини анализ қилиш жараёнида унинг фақат бир белгисини, яъни оқлигини ажратиб олиш мумкин ва оқ девор тўғрисида эмас, балки деворнинг оқлиги тўғрисида, кейин эса умуман оқлик ҳақида фикр юритиш мумкин. Кишилар куёш, ой, юлдуз, электр, олов, баъзи планеталар, айрим тош ва ҳоказоларнинг кўз ўнгларида ёритишини кузата туриб, уларнинг битта умумий белгисини, яъни ёритишини фикран ажратиб олиб, умуман ёритиш тўғрисида мулоҳаза юритишлари айни ҳақиқатдир. Турли геометрик шаклларни-учбурчак, тўртбурчак, кесик конус, кесик пирамида, параллелограмм, кўпбурчак, параллелепипед ва ҳоказоларни кузата туриб, улар учун умумий бўлган белгини, яъни бурчакни фикран ажратишлари, сўнгра умуман бурчак тушунчаси тўғрисида фикр юритиш мумкин.

Фан ва техника революцияси авж олинган ҳозирги даврда кишиларга узатилаётган информацияларнинг маълум қисми абстракт ҳолатда инсон маънавий мулкига айланмоқда. Мазкур билимларни хиссий билиш аппарати ёрдами билан ўзлаштириш имконияти инсонда йўқ, шунинг учун уларни абстракт йўл билан ўзлаштириб олиш талаб қилинади. Лекин абстракция ҳолатидаги информациялар инсоният томонидан қийинчилик билан ўзлаштирилади. Яққол кўрғазмаликка асосланмаган билимлар қийинчилик билан қабул қилинади. Шунга қарамасдан, абстракт ҳолатидаги билимлар қўлами кундан-кун ортиб бормоқда. Чунки янги кашфиётлар, ихтиролар замиридан келиб чиқувчи қонуниятлар, ички мураккаб боғланишларнинг барчаси абстракт терминларда ўз ифодасини топади. Шу боисдан кишиларни мазкур процессга тайёрлаб бориш, ўнғайсиз шарт-шароитга мослаштириш, кўниктириш мутлақо шарт.

Таълим системасидаги билимларнинг аксарияти билишнинг рационал йўли билан эгаллашга қаратилган бўлиб, абстракциядан кенг қўламда фойдаланишни тақозо этади. Шунинг учун ўқувчиларни абстракциyani амалга ошириш йўл ва усуллари билан таништириш керак.

Юқорида айтганларимиздан ташқари, абстракциялаш жараёни ёрдамида қиймат, сон, кенглик, тенглик, узунлик, катталиқ, қаттиқлик, зичлик, баландлик, геометрик шакл, математик ибора, танқидий реализм, босим, солиштирма оғирлик, географик тушунчалар системаси каби абстракт тушунчалар вужудга келтиради.

Буюмларни, нарса ва ҳодисаларни, жисм ва предметларни бири-бири билан таққослаш пайтида ҳам абстракциялаш жараёни юзага келади. Бунда нарса ва ҳодисаларнинг, воқеликнинг мавжуд белгиларига (масалан, тусига, шаклига, тезлигига, оғирлигига, қийматига ва шу каби ўхшаш сифатларига) қараб таққосланади.

Абстракция операцияси билан инсонни қуроллантириш-интеллектуал жиҳатдан интензив ривожланишга олиб келади, шунингдек мустақил билим олиш фаолиятини такомиллаштиради.

4. Умумлаштириш психологияда умумлаштириш проблемаси бўйича ягона йўналишдаги назария йўқ Шунинг учун психологлар бу процессни турлича талқин қиладилар, гоҳо уни группаларга бўлиб ўрганадилар. Шунингдек, мактаб таълимини қайси умумлаштириш усули асосида амалга ошириш тўғрисида олимлар турлича фикрдадилар. Баъзи психологлар таълимда назарий жиҳатдан умумлаштириш усулини қўллаб чиқсалар (С. Л. Рубинштейн, В. В. Давидов ва бошқалар), айримлари ҳам назарий, ҳам амалий усулни қўллашни тавсия этмоқдалар (Н. А. Менчинская, Д. Н. Богоявленский). Аммо ўқув фаолиятининг турли-туманлиги, бизнингча, дарс процессида ҳар хил умумлаштириш усулларидадан фойдаланиш кераклигини тақозо қилади.

Психологияда умумлаштиришнинг кенг қўлланиладиган икки тури: тушунчали умумлаштириш ва хиссий-конкрет умумлаштириш юзасидан кўпроқ фикр юритилади. Тушунарли умумлаштиришда предметлар объектив муҳим белги асосида умумлаштиради. Ҳиссий-конкрет умумлаштиришда эса предметлар топшириқ талабига биноан ташқи белги билан умумлаштирилади. Психологлари нотўғри умумлаштиришнинг (Н. А. Менчинская, Е. Н. Кабанова-Меллер) хиссий-конкрет умумлаштиришдан тафовути борлигини ҳаминша таъкидлаб келмоқдалар. Ўқувчи ва студентлар баъзан предметларни муҳим бўлмаган белгисига асосланиб нотўғри умумлаштирадилар, ваҳоланки топшириқ шартда бу талаб улар олдида мутлақо қўйилмайди. Лекин бу назариянинг ҳимоячилари нотўғри умумлаштиришни алоҳида тур деб ҳисобламайдилар.

Умумлаштириш деганда психологияда нарса ва ҳодисалардаги хосса, белги, хусусият, аломатларни топиш ва шу умумийлик асосида уларни бирлаштириш тушунилади.

Масалан, темир, пўлат, латун, олтин ва бошқаларда мавжуд бўлган ўхшашлик ва умумий белгиларни ягона тушунча остида

тўплаб, уни «металл» деган ибора билан номлашимиз мумкин. Шунингдек, қиш, баҳор, ёз ва куз «фасл» деган тушунча орқали ифодаланади. Инсоннинг ёш даврлари хусусиятдаги умумий белгилар ҳисобга олиниб, «ўсмир», «ўспирин», «етук киши», «кекса» сингари терминлар ишлатилади.

Умумлаштириш абстракциялаш операциясидан ажралган ҳолда содир бўлмайди, ҳар қандай умумлаштириш асосида абстракциялаш жараёни ётади. Умумлаштириш жараёни абстракциясиз мавжуд бўлиши мумкин, лекин абстракциясиз умулаштиришнинг юзага келиши мумкин эмас. Агар абстракциялаш фаолиятида нарса ва ҳодисаларнинг ўхшаш ҳамда муҳим белгилари тасодиф белгиларидан фикран ажратиб олинса, умумлаштиришда эса ажратиб олинган ўхшаш, умумий ва муҳим белгиларга суянган ҳолда нарса ва ҳодисалар бирлаштирилади.

Бошқа фикр юритиш операциялари каби умумлаштириш ҳам сўз, нутқ ёрдамида рўёбга чиқади. Таъкидлаб ўтганидек, ҳар қандай сўзнинг ўзиёқ умумлаштиради. Жумладан, дарахт деган сўз қўлланилади, деб фараз қилайлик, унда биз турли дарахтларга бевосита алоқада бўлган иборани акс эттирган бўламиз. Ёинки студент деган терминни ишлатиш билан турли курс, ҳар хил факультет ва барча олий мактабда тақсил олаётган ёшларни бирлаштирамиз ва ҳоказо.

Умумлаштириш жараёни сўз таъсирида вужудга келган иккинчи сигналлар системасига асосланади. Акад. И. П. Павлов фикрича, нутқ сигналлари туфайли нерв фаолиятининг янги принципи-абстракциялаш ва бу билан бирга, олдинги системанинг беҳисоб сигналларини умумлаштириш вужудга келадигани, бунда ҳам ўз навбатида ана шу умумлаштирилган янги сигналлар тағин анализ ва синтез қилинаверади.

Фикр юритишнинг умумлаштириш операцияси ҳар хил асосларга кўра турларга бўлиб ўрганилади.

Умумлаштиришни мазмунига кўра тушунчали умумлаштириш ва яққол-кўрғазмали ёки элементар умумлаштириш турига ажратиш қабул қилинган. Тушунчали умумлаштириш орқали объектив қонуниятларни муҳим белгилари бўйича бирлаштириш амалга оширилади. Бунда муҳим белгилар умумлаштирилиб, объектив қонуниятларни очиш мумкин бўлади. Яққол-кўрғазмали умумлаштиришда нарса ва ҳодисалар ташқи ҳамда яққол белгилари бўйича умумлаштирилади.

Биз тажрибамизда умумлаштиришнинг йўналиши бўйича фарқланувчи усулларга аҳамият берганмиз. Тажрибаларда ушбу умумлаштириш усуллари ўрганилган эда: умумийдан хусусийга (усул №1), хусусийдан умумийга (усул №2), ягонадан умумийга, сўнг хусусий ҳолларга (усул №3), умумийдан хусусийга ва ўша умумийдан янада умумийга (усул №4), камроқ умумий ҳолдан кўпроқ умумий

ҳолатга (усул №5), ягона умумий қонуниятдан янада умумий қонуниятга ўтиш (усул №6) ва бошқалар.

Синалувчиларни умумлаштириш усулининг биринчи турига ўргатиш экспериментаторнинг тушунтириш фаолиятидан ва мустақил топшириқдан ташкил топди. Экспериментаторнинг тушунтиришида ва мустақил топшириқда синалувчилар географик қонуният билан танишадилар. Тушунтиришда экспериментатор картадан синалувчиларга Дракон тоғлари ва унинг шарқий этагини кўрсатиб, уларни объект билан таништиради. Объектни таҳлил қилиш жараёнида экспериментатор аста-секин қонуниятни аниқловчи тўрт шароитни очади ва тоғнинг ёғингарчилик миқдорига таъсири тўғрисидаги умумий қонуниятни ифодалаб беради.

Қонуният бўйича мустақил топшириқда тибий география картасидан иккита объект топиш, уларда ўзлаштирилган қонуниятни иллюстрация қилиб бериш топширилган. Масалан, Ҳимолай ва унинг жанубий этаги, Сурам тоғ тизими ва унга ёндошган Колхида пасттекислиги. Улар ҳар бир объектни алоҳида анализ қилиб ундан экспериментатор томонидан очилган шароитларни топадилар. Сўнгра мазкур объектдаги умумий қонуниятни аниқловчи шароитлар тўғрисида хулоса чиқарадилар. Бундай ҳолатда умумлаштириш умумий қонуниятни «тайёр ҳолда» олиб, уни бошқа объектларга «ёйиш» билан тугалланади.

Синалувчиларга умумлаштиришнинг хусусийдан умумийга ўтиш усулига (№2) ўргатилишида картадан Анд, Ҳимолай, Сурам объектлари кўрсатилади ва объектларни мустақил таққослаш, ёғингарчиликка таъсир қилувчи умумий шароитларни топиш, тоғнинг ёғингарчиликка таъсири қонуниятини таърифлаш вазифаси берилади. Синалувчилар объектларни таққослаб, уларнинг ҳар биридан қонуниятни аниқловчи тўрттадан шароитни топадилар. Сўнг худди шу шароитларга биноан объектларни фикран бирлаштириб, умумий қонуниятни ифодалядилар. Жумладан, тоғ тизмасининг баландлиги, нам шамолларнинг бу жойларга эсиши, намлик манбаининг узоқ эмаслиги, тоғ тизмаларининг кўндаланг ҳолда жойлашиб, нам шамолларни ўтказмаслиги ва бошқалар. Улар муҳим шарт-шароитга таяниб, умумий қонуниятни бундай таърифлядилар: « Тоғ тизмаларининг ўзига ёндош жойлар ёғингарчилигига таъсир этиши натижасида, у ерларга кўп миқдорда ёғин ёғиши мумкин. Чунки тоғлар бунга ёрдам беради».

Мазкур группа синалувчилари хусусийдан умумийга ўтишдан иборат умумлаштириш усулини ўзлаштирадilar. Топширик улардан мустақил ечимни талаб қилади. Берилган объектлар ўзаро таққосланиб, умумий шароитлар топилиб, сўнгра умумий қонуниятга таъриф берилди.

Синалувчиларни умумлаштиришнинг яккадан умумийга, сўнг умумийдан яккага ўтиш усулига (№3) ўргатишда уларга Ҳимолай ва унинг жанубий этагидаги жой кўрсатилади. Тоғнинг ёғин миқдорига таъсири ҳақидаги қонуниятни шу объектдан топиш таклиф қилинади. Улар мазкур объектни анализ қилиб, ундаги мавжуд тўрт шароитни аниқлайдилар. Аввал бу қонуниятнинг берилган объектга тааллуқлилиги юзасидан фикр юритадилар, сўнгра хулоса чиқарадилар. Бундан сўнг улар шу заҳотиёқ унга аниқлик киритиб, ушбу қонуният умумий ҳисобланиб, Ҳимолайдан ташқари бошқа тоғларга ҳам алоқадордир, деган хулосага келадилар. Синалувчилар умумийликни барча аналогик объектларга «ёйиш»га муваффақ бўладилар.

Сўнгра улардан қонуниятни иккита бошқа объектда кўрсатиб бериш сўралади. Бу ҳолатда объектлар умумлаштирилганда синалувчилар умумий қонуниятдан чиқиб, уларни тўртала шароитга биноан бирлаштирадilar. Мазкур жараён умумийликни хусусий ҳолларга «ёйиш»ни билдириб келади.

Синалувчиларга умумлаштиришнинг умумийдан хусусийга ва ўша умумийдан янада умумийга ўтиш усулини (№4) ўргатишда иккита топшириқдан фойдаланилди. Биринчи топшириқда умумлаштиришнинг «умумий қонуниятдан хусусий ҳолларга» ўтиш қисми ўргатилди. Экспериментатор раҳбарлигида синалувчилар картадан бир объектни анализ қилиб, қонуниятни аниқловчи тўрт шароитни санаб ўтадилар. Сўнгра бир неча объектларга ушбу қонуниятни «ёяди»лар. Тўртинчи умумлаштириш усулини ўзлаштиришнинг иккинчи қисмида «умумий қонуниятдан янада умумийроқ қонуниятга» ўтиш таркиб топтиради. Усул аввал қатор фанларда ўзлаштирилган қонуният материаллари асосида шакллантирилади. Бу қонуниятлар ҳолатларнинг ўзгариши, тоғларнинг денгиз сатҳидан баландлигига боғлиқлиги, ҳароратга географик кенгликнинг таъсири, ўсмирликларнинг яшаш шароитларига мослашиши ҳамда жониворларнинг ранг хусусиятларига тааллуқлидир.

Шундан сўнг экспериментатор синалувчиларга ўзларига таниш бўлган жониворларнинг муҳитга мослашишига оид бир неча факторларни эсга келтиришни таклиф қилади ва умум зоологик қонуниятга таъриф берилади: «Ҳайвонлар рангининг ўзгариб туриши уларни ўз душманларидан мудофаа қилиш учун хизмат қилади, чунки улар ўзларини қуршаб олган муҳитга мослашадилар». Синалувчилар тўртта умумий қонуниятни қайта идрок қиладилар, сўнгра худди шу умумийликка кўра биологик умумлашган қонуниятга таъриф берадилар: «Табиатда ўсимликлар ва жониворлар ўзларини қуршаб олган муҳит шароитига мослашадилар». Ана шундай қилиб умумлаштиришнинг «қатор умумий қонуниятлардан янада умумий қонуниятга» ўтиш қисми тажрибада ўзаро боғлиқ бўлган, лекин йўналиши бўйича фарқланувчи «умумий қонуниятдан хусусий ҳолларга ва ўша умумий қонуниятдан таққослаш орқали янада умумийроқ қонуниятга» ўтиш усулини ўзлаштирадилар.

Умумлаштиришнинг бешинчи усулини шакллантиришда зоологик қонуниятдан фойдаланилади: «Ҳайвонлар рангининг ўзгариб туриши уларни душманлардан мудофаа қилиш учун хизмат қилади. Чунки улар ўзларини қуршаб олган муҳитга мослашадилар». Улар ҳайвонларни ўзаро таққослаб, ҳимоя ранг белгисига биноан бирлаштирадилар ҳамда учта қонуниятни ифодалайдилар: «ҳайвонларнинг мавсумий ранги уларни душмандан ҳимоя қилиш функциясини бажаради. Улар муҳит рангига мослашадилар», «ҳайвонларнинг доимий ёки ўзгармас ранги душмандан ниқоблайди. Улар муҳит рангини қабул қилади» ва ҳоказо. Бинобарин, синалувчилар топшириқни таққослаб, камроқ умумий қонуниятдан янада умумийроқ қонуниятга ўтиш имкониятига эга бўладилар.

Умумлаштиришнинг олтинчи усулини таркиб топтиришда ушбу теоремадан фойдаланилади: «Учбурчак ички бурчаклари йиғиндиси $2d$ га тенг. Кўпбурчак ички бурчакларнинг йиғиндиси ($2d(n-2)$) га тенглигини исботлаб бериш талаб қилинади». «Учбурчак ички бурчакларининг йиғиндиси $2d$ га тенг, -дейди синалувчи. Кўпбурчакнинг ички бурчаклари йиғиндисини топиш учун унинг бир учидан диагоналлари ўтказамиз. Бу диагоналлари кўпбурчакни бир неча учбурчакка бўлади. Кейин нечта учбурчакка бўлади. Кейин нечта учбурчак ҳосил бўлганлигини ҳисоблаб чиқамиз ва $2d$ га кўпайтирамиз. $2d(n-2)$ формуласидаги « n » ўрнига изланувчи кўпбурчак томонини қўйиб, унинг нимага тенг эканлигини топамиз».

Протоколнинг кўрсатишига қараганда, синалувчи умумий формуладан (учбурчакка тааллуқли) чиққан ҳолда, кўпбурчакни учбурчакни бўлиш йўлини топиб, сўнг барча кўпбурчакларга алоқадор умумий формулага ўтади. Бошқача сўз билан айтганда, «умумлашмани умумлаштириш» ҳодисаси 6-усул билан амалга оширилади. Шундай қилиб, топшириқ ягона умумий ҳолатдан янада умумий ҳолатга ўтишдан иборат фикрнинг йўналиши воситаси билан ҳал қилинади.

Ўқувчи ва студентларни умумлаштириш усулларига ўргатиш билимларни ўзлаштиришни осонлаштиради ва ўқув фаолиятини бошқариш имкониятини яратади.

5. Конкретлаштириш. Умумий, мавҳум белги ва хусусиятларни яқка, ёлғиз объектларга татбиқ қилш билан ифодаланадиган фикр юритиш операцияси инсоннинг барча фаолиятларида актив иштирок этади. Воқелик қанчалик конкрет (Яққол) формада ифодаланса, инсон уни шунчалик осон англаб етади. Ўзининг генетик қилиб чиқишига қараганда, кишилар даставвал теварак-атрофни конкрет белгиларига асосланиб, конкрет ҳолда акс эттирганлар, яққол образларга суяниб, тасаввур қилиш имкониятига эга бўлганлар. Шу боисдан то ҳозирги кунга қадар конкретлик белгиси ҳар қандай инсон зоти учун энг яқин белги бўлиб ҳисобланади. Чунки конкрет воқелик кишини аклий зўр беришликдан, иродавий тангликдан ва стресс ҳолатдан хориж қилади. Шунинг учун бўлса керак, одам энг мураккаб қонун ҳамда тушунчаларни конкретлик даражасига айлантиришга ҳаракат қилади. Масалан, инсон «қиймат» тушунчасини конкретлаштириб «одамнинг қадр-қиммати», «товарнинг қиймати» шаклида конкретлаштиради ва хоказо.

Психология фанида мазкур фикр юритиш операциясига қуйдагича таъриф берилади: Конкретлаштириш ҳодисаларни ички боғланиш ва муносабатлардан қатъи назар, бир томонлама таъкидлашдан иборат фикр юритиш операциясидир.

Психологлари тадқиқотларининг кўрсатишига қараганда, конкретлаштириш одатда икки хил вазифани (функцияни) бажаради. Дастлабки функциясига тааллуқли кўпгина мисолларни келтириш билан унинг психологик механизмини кўрсатишига ҳаракат қиламиз. Масалан, ўқувчилар «қора» деган сўзни ишлатган пайтларидан кўз олдида битум, чақич, асфальт каби қора рангдаги нарсалар ва ҳайвонларни гавдалантиришлари мумкин. Шунингдек, улар

«ҳаракат» деган иборани ишлатсалар, одамни, машинани, ҳайвонларни сув ва самолёт кабиларни тасаввур қила оладилар. Кейинчалик эса ҳаракат тушунчасининг кўлами кенгайиб боради, биологик, социал ва ҳоказо ҳаракатларни назарда тутлади.

Конкретлаштиришнинг иккинчи функцияси қуйидаги мисолларда ўзининг ёрқин ифодасини топади. Масалан, кишилар кемон, белкурак, паншаҳани дехқончилик асбобларига; игна, бигиз, ангишвона ва тикув машинасини тикув асбобларига; лола, атиргул, бинафша, бульданежни гулга; дафтар, ручка, чизғични ўқув куролларига киритиладилар. Демак, бу мисолларда конкретлаштириш операцияси умумий ва яқка белгилари кам бўлган умумийликни очишда намоён бўлади. Умуман конкретлаштириш абстракциялашни контраст ҳолати бўлиб, инсон билиш фаолиятида муҳим аҳамият касб этади.

6. Классификациялаш. Инсоннинг билиш фаолиятида муҳим роль ўйновчи фикр юритиш операцияларидан бири классификациялаш ҳисобланади. Бир туркум ичидаги нарсаларнинг бир-бирига ўхшашлигига ва бошқа туркумдаги нарсалардан фарқ қилишига қараб, нарсаларни туркумларга ажратиш системаси классификация деб аталади. Фан оламида буюк ҳисса бўлиб қўшилган Д. И. Менделеевнинг «Элементларнинг даврий системаси» жадвали классификация учун ёрқин мисолдир. Бунда олим элементларни атом оғирлиги ортиб боришига, химиявий сифатларининг бир типлигига ва бошқа белги ва аломатларига қараб тартиб билан жойлаштириб чиққан.

Фанда нарса ва ҳодисаларнинг табиатни ифодаловчи муайян белги (аломат) асосида қилинган классификация деб аташ қабул қилинган. Табиий классификацияга зоология фанидаги ҳайвонлар классификацияси (судралиб юрувчилар, сут эмизувчилар, сувда ва қуруқликда яшовчилар, паррандалар, қушлар ва ҳоказо), ботаникадаги ўсимликлар классификацияси (бир йиллик, кўп йиллик, буталар, дарахтлар, ўтлар, илдиздан кўпаювчилар, игна барглилар, тиканли ўсимликлар, дуккакчилар, полиз ўсимликлари ва бошқалар) каби қатор мисолларни келтириб ўтиш мумкин. Мабодо классификацияга асос қилиб олинган белги нарса ва ҳодисаларнинг табиатини ифодаламаса, бундай классификация сунъий классификация деб аталади. Ижтимоий ҳаётимизда классификациянинг мазкур тури доимо қўлланиб туради. Масалан

кутубхонадаги китоблар мазмунига, форматига, ноёблиги ва шунга ўхшаш белгиларга қараб токчалар ва пештоқчаларга терилади. Ўқувчиларнинг алифбе тартиби билан тузилган рўйхати ёки хусусиятлари, жинсий белгилари, улгуришлари ва қизиқишларини назарда тутиб туркумларга ажратиш ҳам сунъий классификациялашга мисол бўла олади.

Лекин ижтимоий турмушда ва фан оламида оддий классификациялаш ҳолатидан тез-тез фойдаланилади. Жумладан, адабиёт, тарих, география, психология-гуманитар фанлари: фалсафа, сиёсий иқтисод, илмий коммунизм, партия тарихи- ижтимоий фанлар: математика, физика, биология, химия-табiiй-математик циклдаги фанлар. Худди шунингдек асосга суяниб психология саҳалари ҳам классификация қилинади. Инженерлик, авиация, космос психологияси-меҳнат психологияси, патопсихология, олигофренопсихология, сурдопсихология, тифлопсихология-маҳсус психология; болалар, ўсмирлар, ўспиринлар, катта ёшдагилар психологияси, герантопсихология-ёш даврлари психологияси; суд иши психологияси, криминал психология, пенитенциар психологияси- юридик психология ва бошқалар. Психология фанида психик ҳолатлар, билиш процесслари, шахснинг индивидуал типологик хусусиятлари ҳам классификация қилинади. Акс эттириш характерига ва рецепторларнинг ўрнига қараб, сезгилар уч гурпуага бўлинади: экстероцептив сезгилар, интероцептив сезгилар, проприоцептив сезгилар. Классик бўлинишга биноан сезгилар қуйидагича классификация қилинади: кўриш, эшитиш, тактил, маза, ҳид, органик, ҳаракат ва ҳоказо.

Мактаб таълим системасида мураккаб билимлар қулайроқ йўл билан ўзлаштириш учун классификация операциясидан кенг кўламда фойдаланилади. Масалан, от, сифат, феъл, сон-сўз туркумлари; ибтидоий жамоа, қулдорчилик, феодализм, капитализм, социализм-кишилик формациялари; проза, поэзия, драма, комедия, трагедия-адабий жанрлар; бриз, муссон, пассат-шамоллар ва бошқалар.

Шундай қилиб, классификация биз текширадиган объектларнинг муайян тартибни топишда, ўрганишимизда зарур бўлган нарса ва ҳодисаларни яхлит ҳолда текширишимизда, ўзлаштирамоқчи бўлган материалларни пухта эсда қолдиришимизда муҳим роль ўйнайди.

7. Системалаштириш. Фикр объектив ҳисобланган нарса ва ҳодисаларни замон (вақт), макон (фазо) ва мантиқий жиҳатдан маълум тартибда жойлаштиришдан иборат фикр юритиш операцияси билимларни ўзлаштиришда, кўникма ва малакаларни тартибга солишда муҳим роль ўйнайди. Одатда, системалаштириш операцияси ёрдамида нарса ва ҳодисалар, фактлар, фикрлар ва объектлар макондаги, вақтдаги эгаллаган ўрнига қараб ёки мантиқий жойлаштирилади.

Шунинг учун ситемага солиш маконий (фазовий) хронологик белги ва мантиқий белгисига асосан уч турга ажратилади. Кўчатларнинг боққа олиб чиқиб ўтказилиши, синф хонасидаги мебелларнинг бир текис жойлаштирилиши маконий (фазовий) система учун мисол бўла олади. Тарихий воқеаларнинг хронологик тартибда жойлаштирилиши, кутубхонадаги китобларнинг хронологик жиҳатдан териб кўйилиши воқеаларни замонга (вақтга) қараб ситемага солишнинг намунаси деб аташ мумкин. Математика, фалсафа, психология ва мантиққа (логикага) доир асарларда илмий мақолаларнинг (яъни пункт, параграф назарда тутилмоқда) жойлашуви мантиқий ситемага солишнинг намунасидир.

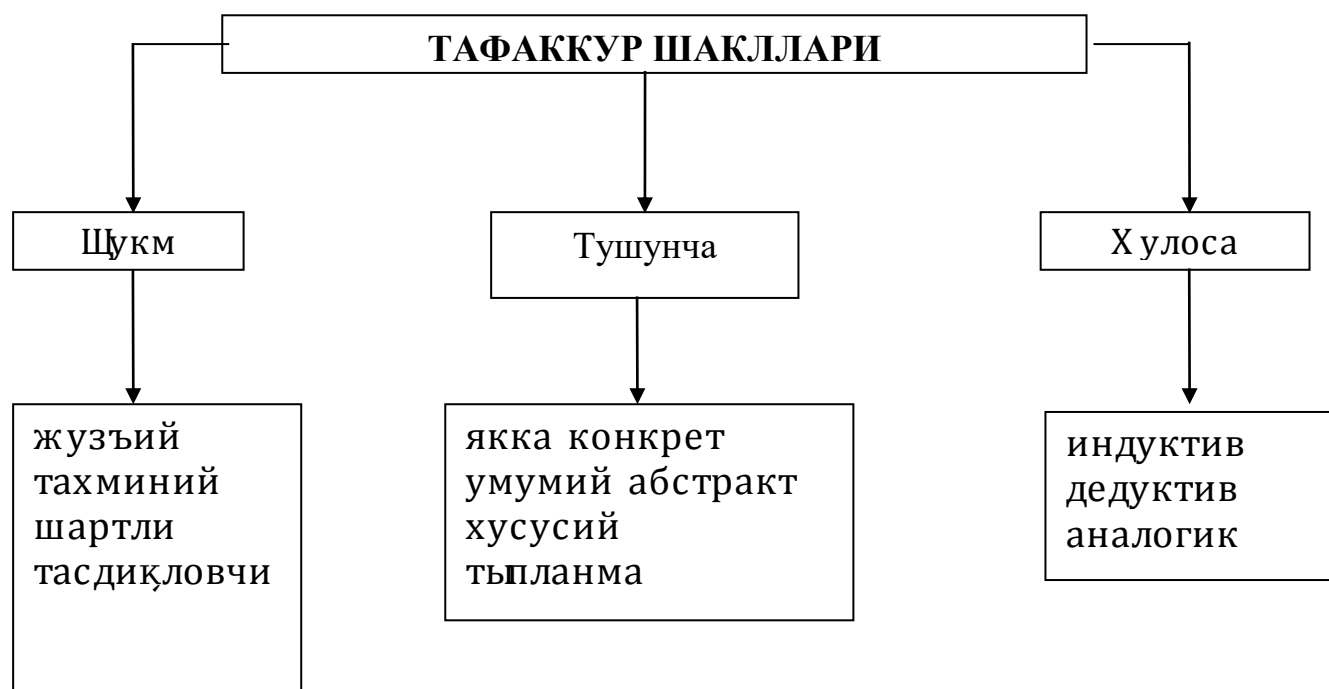
Мактаб таълимида ўзлаштирилган билимларни ситемага солиш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бу иш бир неча босқичда амалга оширилади. Билимлар дастлаб предметнинг боблари, қисмлари бўйича, сўнг яхлит ҳолда ўқувчи онгида системалашади. Системалаштиришнинг иккинчи босқичида бир-бирга ўхшаш предметларга оид билимлар фикран тартибга солинади. Учинчи босқичда бир неча предметлар юзасидан тўпланган билимлар маълум ситемага тушади, уларнинг ўхшаш ва фарқли томонлари ажратилади. Ситемага солишнинг тўртинчи босқичида дарсдан ва мактабдан ташқари машғулотларда эгалланган билимларни системалаштириш назарда тутилади.

Ўқитувчи дарсда ўқувчилардан ўтилган темаларни сўраш, уларнинг тўғарак ишларида, олимпиада ва конкурсларда қатнашувини кузатиш, деворий газетга ёзган мақолаларини таҳрир қилиш, ижодий ва ёзма ишларни текшириш орқали улардаги билимларнинг қандай системалашаётганини аниқлаб бериш мумкин.

Демак, инсоннинг билиш фаолиятида «темалараро», «предметлараро» билимларни системалаштириш юзага келади. Бинобарин, билимларнинг ситемага солиниши ақлий ривожланишнинг дастлабки поғонаси ҳисобланади.

3. Тафаккур шакллари

Психологияда нутқ фикр юритиш фаолиятининг воситаси деб юритилади. Одатда нутқ тафаккур жараёнида ҳукмлар, хулоса чиқариш ва тушунчалар формасида ифодаланиб келади. Шунинг учун ҳукм, хулоса чиқариш ва тушунчалар тафаккурнинг специфик формалари деб аталади.

1. Хукмлар

Нарса ва ҳодисаларда, воқеликда ҳақиқатдан ўзаро боғлиқ бўлган белгилар (аломатлар) ҳукмларда ҳам боғлиқ равишда кўрсатиб берилса ёки воқеликда бир-биридан ажратилган нарса (томон) ҳукмларда ҳам ажратиб кўрсатилса-бу чин ҳукм деб аталади. Масалан, “Металлар-электр токини ўтказувчидир”, “Металлар қиздирилгандан кенгайди” деган чин ҳукмлардир. Чунки электр токини ўтказиш, қиздирилганда кенгайиш металларга хос хусусиятлардир, бу ҳукмда у ёки бу ҳолат фақат тасдиқланиб айтилаётгир.

Нарса ва ҳодисаларнинг белги ва хусусиятлари ҳақида тасдиқлаб ёки инкор қилиб айтилган фикр ҳукм деб аталади.

Моддий оламда ҳақиқатдан боғлиқ бўлмаган нарса ҳукмда боғлиқ қилиб кўрсатилса, бундай ҳукм хато (ёлғон) ҳукм деб аталади. Чунки бу ҳукмда акс эттирилган сифатлар (белги ва аломатлар) бу нарсаларга асло мувофиқ келмайди. Масалан, “Атом-модданинг бўлинмас заррачасидир” деган нотўғри ҳукмдир. Атом мураккаб моддий системага эга бўлиб, уядро ва электронларга бўлинади. Атомнинг ядроси ҳам бўлинади, бу ядро плотонлардан ва нейтронлардан иборатдир, деган ҳукмлардир. “Ер қуёш атрофида айланмайди” деган мисол ҳам чин бўлмаган ҳукмлар доирасига киради. Аллақачонлар инсон томонидан кашф қилинган гелиоцентр

назарияси мавжуд бўлиб, ана шу назариягс асосланган ҳолда мазкур қонун ҳукм сурмоқда. Демак ҳукмнинг чинлиги, яъни воқеликни тўғри акс эттириши-унинг энг муҳим хусусиятларидан биридир.

Болиқдаги нарсалар, ҳодисалар ва воқеликнинг миқдорига, уларнинг бирор ҳукмда акс эттирилган алоқа ва муносабатларига қараб, ҳукм қуйидаги турларга бўлиниши мумкин:

1) тасдиқловчи ёки инкор қилувчи ҳукм. Ҳукмларнинг ушбу асосларга таяниб бўлиниши сифатга қараб бўлиниши деб аталади;

2) якка, жузъий, хусусий ва умумий ҳукмга ажратилиши мумкин. Ҳукмларнинг бундай белгиларга биноан бўлиниши миқдорга қараб бўлиниши дейилади;

3) шартли, айирувчи ва қатъий ҳукм сингари кўринишлар мавжуд бўлиб, у ҳукмларнинг муносабатга қараб бўлиниши деб аталади;

4) ҳукм тахминий кўринишга эга бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳукмда акс эттириладиган нарса ва ҳодисалар белгисининг нечоғлик муҳим бўлинишига ёки воқеликка мос келиш-кемаслигига боғлиқ. Масалан, “Эртага ёмғир ёғиш мумкин”, “Пахта плани тўлиб қолса керак”.

Ҳукмларда тасдиқланган ёки инкор қилинган нарсалар, ҳодисалар, аломатлар ҳукмнинг мазмунини ташкил қилади.

Нарса билан белгининг алоқаси (боғлиқлиги) акс эттирилган ҳукм тасдиқловчи ҳукм деб аталади. Масалан, “Алишер Навоий буюк ўзбек шоири ва мутафакиридир”, “Тинчлик империализм учун даҳшатли қуролдир”, “Ўзбекистон қоракўли билан жаҳонга машҳурдир”, “1977 йил Тошкент метроси ишга тушган санадир” ва ҳоказо.

Нарса билан белги ўртасидаги бирор боғланиш йўқлигини акс эттирувчи ҳукм инкор ҳукм деб аталади. Масалан: Ўзбекистонда пахта экилмайди, Ойга А+Ш эмас, Самарқандда олий мактаблар қурилмаган ва бошқалар.

Воқеликда ажратилган нарса инкор қилувчи ҳукмда фикран ажратилиши мумкин. Якка (ёлғиз) нарса ва ҳодиса тўғрисидаги ҳукм якка ҳукм деб аталади. Мисол учун: Алишер Навоий номли Катта опера ва балет театри республика фахридир, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ўзбек совет адабиётининг асосчисидир, Тошкент Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси пойтахтидир;

Амударё серсув дарёлардан биридир.

Белгининг бирор туркумигагина тааллуқли тасдиқловчи ёки инкор қилувчи ҳукм жузъий ҳукм деб аталади. Масалан: баъзи металллар электр токини ўтказмайдилар, +арздор студентлар сессияга қўйилмайди, Колхознинг айрим биргадалари мажбуриятга яраши меҳнат қилмадилар. Бир туркумдаги нарса ва ҳодисаларнинг ҳаммаси тўғрисида тасдиқлаб ёки инкор қилиб айтилган ҳукм умумий ҳукм деб аталади.

Ҳукмда нарса ва ҳодиса белгисининг борлигини муайян шароитларда тасдиқлаб ёки инкор қилиб айтилган ҳукм шартли ҳукм деб аталади. Масалан: Агар қуёш нури уч бурчакли призмадан ўтказилса, экранда спектр ҳосил бўлади, Агар студент имтиҳонларга қунт билан пухта тайёрланса, у “яхши” ва “аъло” баҳолар олади; Агар ўқувчи диққат қилмаса, янги материални ўзлаштириши олмайди, Агар пахтакор баҳорда ерга яхши ишлов бермаса, кузда ҳосил чўғи кам бўлади.

Ҳукмда нарсалар ва ҳодисаларга бир неча белги нисбатан берилиб, шу белгилардан фарқ биттаси унга тегишли бўлса, бундай ҳукмга айирувчи ҳукм деб аталади. Мисол учун: Жисмлар ё қаттиқ, ёки суюқ, газсимон ҳолда бўлади; Ер юзаси фаслларнинг ўзгаришига қараб гоҳ қаттиқ исиб кетади, гоҳ илиб қолади, гоҳо кескин совийди. Нарса билан белги ўртасидаги алоқанинг бор ёки йўқлиги қатъий формада акс эттирилса, қатъий ҳукм деб аталади. Масалан: Нефть запаси жиҳатидан дунёдаги бошқа давлатлар ўртасида етакчи ўринлардан бирида туради; Ёниш химик процессдир; Ёзги таътил даврида студент қурилиш отрядлари тузилади; Баҳорда барча жойларда кўкаламзорлаштириш ишлари олиб борилади ва ҳоказо.

Нарса ва ҳодисалар билан уларнинг хусусиятлари ўртасида алоқа бўлиши эҳтимоли фақат фараз қилинса, у ҳолда инсон ўз фикрини қуйидаги формада ифода қилиши мумкин: Эҳтимол, Марсда органик ҳаёт бордир Йигирма биринчи аср бошларида фан ва техника прогресси ҳозирги даврдагидан тахминан уч барабар ортиши мумкин; Жаҳондаги фойдали қазилмалар запаси яна бир юз эллик-икки юз йилга етса керак ва бошқалар. Бундай ҳукмлар эҳтимоллик ҳукмлари деб аталади. Нарса билан хусусият ўртасидаги алоқани тахминан эмас, балки ҳақиқатда аниқ

билганимизда биз ўз фикримизни мана бундай формада изҳор қиламиз: Бизнинг университет Ўрта Осиё энг кекса олий ўқув юрти масканидир; Мактабимизда физика кабинети жуда яхши ускуналар билан жиҳозланган; “Авангард” колхозини пахта топширишда олдинда;

мактаб кутубхонасида кўп янги китоблар бор. Бундай ҳукмлар воқелик (ассерторик) ҳукмлари деб аталади.

Ҳукмнинг шундай юқори формаси борки, унда фақат ҳақиқатда бўлган воқеа қайд қилинмасдан, балки нарса биланхусусиятнинг алоқаси қонуний эканлиги аниқлаб берилади. Масалан, Бутун дунёда ғалаба қозониши муқарра; Базиснинг ўзгариши ва тугатилиши усткурманинг ўзгариши ва тугатилишига сабаб бўлади; Сизги чегарасининг меъёри қанчалик кичик бўлса, мазкур анализаторнинг сезгирлиги шунчалик юксак бўлади; Сизгиларнинг интенсивлиги кўзғатувчи кучининг логарифмига пропорционалдир. Бундай ҳукмлар зарурлик (аподиктик) ҳукмлари деб аталади. Бундай ҳукмларда инсон нарса (воқелик, ҳодиса) билан унинг хусусияти ўртасида маҳкам боғлиниш борлигини ва бу боғланишга зид келадиган бошқа бир ҳолнинг бўлиши асло мумкин эмаслигини акс эттиради.

Психологияда ҳукмлар иккита асосий йўл билан ҳосил қилиниши таъкидлаб ўтилади. Биринчи йўл билан ҳукм ҳосил қилинганда, идрок қилиш зарур бўлган нарсаларнинг бевосита ўзи ифодаланади. Иккинчи йўл билан эса бавосита мулоҳаза юритиш ёрдами билан ҳукм амалга оширилади. Масалан: Бу автомобилнинг янги модели. Мазкур мисолда ҳукм чиқаришнинг биринчи йўли акс эттирилган. Даставвал олимлар кашфиёт ёки ижодий процессда назарий жиҳатдан мулоҳаза юритиш ёрдамида ҳукм чиқарадилар. Улар чиқарган ҳукмнинг тўғрилиги амалиётда кеинчалик тасдиқланади бу иккинчи йўл билан ҳукм чиқаришга мисолдирю

2. Хулоса чиқариш

Бир қанча ҳукмларнинг мантиқий боғланиши натижасида ҳосил бўлган янги ҳукм инсоннинг билиш фаолиятида алоҳида аҳамиятга эга. Психологияда хулоса чиқариш жараёнида фойдаланилган тайёр ҳукмлар асослар дейилади, уларнинг таҳлил қилиб чиқарилган янги ҳукмни эса хулоса деб аташ қабул қилинган. Хулоса чиқариш шундай тафаккур формасидирки, бу форма воситаси билан биз икки ёки ундан ортиқ ҳукмлардан янги ҳукм ҳосил қиламиз. Масалан: Ҳар қандай ҳаракат материя ҳаркатиدير; Иссиқлик ҳаракат формасидир деган иккита ҳукмни олайлик. Бу икки ҳукмдан; « Демак, иссиқлик материя ҳаракатиدير» деган янги ҳукм чиқарилади Ёинки ушбу мисолни олиб қарайлик: Барча сайёралар ҳаракатланади; Ой-сайёра. Демак, Ой ҳаракатланади. Бунда ҳар қандай ҳаракат материя

ҳаракатидир (умумий ёки катта асос). Иссиқлик ҳаракат формасидир (жузъий ёки кичик асос) деб юритилади. Иккинчи мисолда эса: Барча сайёралар ҳаракатланади (умумий ёки катта асос), ой-сайёра (жузъий ёки кичик асос) дейилади.

Юқоридаги мисоллардан кўришиб турибдики, мулоҳаза юритиш ҳам, хулоса чиқариш ҳам воқеликни бавосита билишнинг асосий формаси сифатида намоён бўлган. Олдинги икки ҳукмга асосланиб учунчи ҳукм чиқарилади. Мазкур хулосани бевосита текшириб кўришга ҳеч қандай эҳтиёж қолмайди. Шу сабабдан хулоса чиқариш фикр ўртасидаги шундай боғланишдирки, мазкур боғланиш натижасида бир ёки ундан ортиқ ҳукмлардан учунчи ҳукм келтириб чиқарилади. Бунда янги ҳукм асосий ҳукмнинг моҳиятидан келтириб чиқарилади.

Хулоса чиқариш уч турга бўлинади: индуктив, дедуктив ва аналогия.

Индуктив хулоса чиқариш- бу хулоса чиқаришнинг шундай мантиқий усулдирки, бунда бир неча якка ёки айрим ҳукмлардан умумий ҳукмга ўтилади ёки айрим факт ва ҳодисаларни ўрганиш асосида умумий қонун ва қоидалар яратилади. Масалан: Темир электр токини ўтказди, Мис электр токини ўтказди, Кумушда ҳам электр токини ўтказувчанлик қобилияти, хусусияти бо ва ҳоказо. Инсон юқоридаги ҳукмлардан янги умумий ҳукм (хулоса) чиқариб, демак, «Металларнинг ҳаммаси электр токини ўтказди» деган янги ҳукм чиқарилади. Шунингдек, Тошкент Давлат маданият институти студентлари қишки сессияга пухта ҳозирлик кўрмоқдалар. Шаҳардаги бошқа олий ўқув юрти студентлари ҳам қишки сессияга тайёргарликни кучайтимоқдалар. Демак, Тошкент шаҳрининг барча олий ўқув юрти студентлар қишки сессияга қунт билан тайёрланмоқдалар, деган ҳукм чиқарилади. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Дедуктив хулоса чиқаришда- умумий ва якка ҳукмлардан якка ёки жузъий ҳукм келтириб чиқарилади. Мисол учун: Ҳар қандай металл-элемент. Висмут металл. Демак, висмут-элемент. Ҳамма планеталар махсус шаклдадир. Ўзбекистон комсомоллари шижоатли ёшлардир. Тошкент Давлат педогогика институти студентлари комсомолдирлар. Демак, улар ҳам шижоатлидирлар.

Таълим жараёнида мактаб ўқувчилари умумий қоида ва қонунларни якка ёки жузъий ҳолларга татбиқ этиш орқали ҳамма вақт дедуктив йўл билан фикр юритадилар. Масалан, ўқувчилар умумий

грамматик қоидаларни билганликлари сабабли ўзбек тили дарсларида қаратқич, тушум келишикларини дифференциация қила билиб, ёзган пайтларида грамматик хатоларга асло йўл қўймайдилар. Ёинки ўқувчилар «кўпбурчаклар ички бурчакларнинг йиғиндиси $2d (n-2)$ га тенг» деган умумий қоидани, теоремани ўзлаштириб олган бўлсалар, уни сира қийналмасдан исталган кўпбурчакка татбиқ эта олишлари мумкин. Идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни ёки инсон тажрибасида бор бўлган нарсаларни эсда қолдириш ҳамда зарур вақтда эсга туширишдан иборат психик процесс хотира дейилади, Мантикий хотира тури ҳам психик процессдир. Демак, у ҳам эсда қолдириш ва эсга тушириш хусусиятига эгадир.

Демак, ўқиш жараёнида олий ва ўрта мактаб ўқитувчилари баён қилиб, изоҳлаб берган теорема, қонун ва қоидаларни, мураккаб хоссаларни айрим, жузъий ҳолларга кўчириш пайтида студентлар, ўқувчилар ҳамма вақт дедукция усулидан фойдаланиб фикрлайдилар ҳамда мулоҳаза юритадилар. Ўқитишнинг аксарият методлари ва формаларида юбориладиган информациялар дедуктив йўл билан амалга оширилади. Шунинг учун умумий ҳукмлардан янги якка бир ҳукм келтириб чиқаришдан иборат мантикий тафаккур формаси муҳим аҳамиятга эга.

3. Аналогия хулоса чиқаришнинг шундай формаласидирки, бунда биз икки предметнинг баъзи бир белгиларининг ўхшашлигига қараб, бу предметларнинг бошқа белгиларининг ўхшашлиги тўғрисида хулоса чиқарамиз. Аналогия деб, нарса ва ходисаларнинг бир-бирига ўхшаш бўлган баъзи белгиларига қарабгина ҳукм юритишдан иборат хулоса чиқариш формасига айтамыз. Аналогик усулда чиқарилган хулоса чин, тахминий ҳамда ёлғон бўлиши мумкин. Фикр юритишнинг бундай формаси кўпинча ёш болаларга хос хусусиятдир. Демак, жузъий икки якка ҳукмларга асосланиб жузъий ёки якка ҳукм келтириб чиқарамиз. Боғча ёшидаги бола мана бундай мулоҳаза юритади: Адамлар дарвозадан исмишни айтиб чақириб келдилар. Улар совға олиб келган бўлсалар керак. Бу боланинг мулоҳазасини анализ қилиб кўрсак, унинг фикр юритишнинг мана бундай тарзда тараққий этганлигини шоҳиди бўламиз. Ўтган галда адам исмишни айтиб чақириб келган эдилар. Ўшанда улар менга совға олиб келган эдилар. Яна чақираётирлар. Албатта, адам менга совға олиб келганлар, деб хулоса чиқаради.

Энди турли ёшдаги кишилар турмуш лавҳаларидан намуналар келтирамиз. Бошланғич синф ўқувчиси математика дарсларида:

4+3 3+4 21 ×4 4 ×21 а+вқс сқа+в

Ўсмир ёшдаги ўқувчи мулоҳазасидан парча: Ўтган йили ноябрнинг ўрталарида қалин қор ёққан эди. Ноябрьнинг ўртаси яқинлашмоқда Демак, яна қалин қор ёғиши эҳтимол. Ўспирин хулоса чиқаришидан: шу йил ёз ойида пул-буём лотореясига соат ютиб олган эдим. Киоскада лоторея билети сотилмоқда. Яна сотиб олай, бирор нарса ютиб қоларман. Студент аналогиясидан ўтган имтиҳонда билетни энг тагидан тортиб олиб «аъло» олган эдим. Имтиҳонлар яқинлашиб қолди. Яна тагидан тортиб олсам омадим юришиб кетар. Етуклик ёш давридаги киши хулоса чиқаришидан: Болаларнинг зўридан якшанба куни паркка чиқсам, йигирма йиллик қадрдоним келиб кетибди. Бугун якшанба, яна болалар хархаша қилишяпти Яхшиси уйда ҳордиқ чиқарганим маъқул, чунки яна кимдир меҳмонга келиб қолар. Кексалар хулоса чиқаришларидан намуна: Ўтган ҳафта зағизғон сайради, қадрдон дўстим келди. Яна зағизғон сайраяпти. Бу гал севиқли набирам Ақобир меҳмонга келиши мумкин ва ҳоказо.

Шундай +илиб, аналогик йўл билан хулоса чиқарганда, мураккаб қонуниятлар тўғрисидаги билимлар ўзлаштирилмаса-да, лекин турмушнинг турли жабҳаларида ундан фойдаланиб турилади.

4. Тушунчалар

Инсон воқелиқни билиш жараёнида нарсаларни бир-бири билан таққослайди, уларнинг ўхшашлиғи ва фарқини аниқлайди: анализ ва синтез йўли билан нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини очади, фикран уларнинг белгиларини ажратади, бу белгиларни абстракциялаштиради ва умумлаштиради. Натижада одам фоқелиқдаги нарса ва ҳодисалар тўғрисида тушунча ҳосил қилади.

Нарса ва ҳодисаларнинг муҳим белгиларини, боғланишларини, моҳиятини ҳукмлар орқали фикран кенг ва чуқур акс эттиришдан иборат фикр юритиш формаси ва психик маҳсули бўлган тушунча билишнинг муҳим жиҳатидир. Бошқа психик маҳсуллар каби тушунчаларнинг манбаи ҳам моддий дунё бўлиб, тилнинг материали билан органиқ равишда боғлиқдир.

Тушунча нарса ва ҳодисаларнинг умумий ва муҳим белгиларини акс эттирувчи фикрдир. Одатда, тушунчалар моҳияти жиҳатидан конкрет ва абстракт тушунчаларга ажратилади. Алоҳида олинган бир бутун нарсага алоқадор тушунча конкрет тушунча деб аталади. Масалан: стол, диван, қайрағоч, трактор, ҳолва ва ҳоказо. Моддий борлиқдаги нарслардан фикран ажратиб олинган баъзи хусусият,

сифат ҳолатларга, шунингдек, нарсалар ўртасидаги ички муносабатларга, қонуниятларга қаратилган тушунчалар абстракт тушунча деб аталади. Масалан: оқлиқ, узунлик, баландлик, кенглик, ҳаракат, ёруғлик, қиймат ҳақидаги тушунчалар ва ҳоказо.

Тушунчалар кўлами жиҳатидан уч турга бўлинади: якка тушунчалар, умумий тушунчалар ва тўпланма тушунчалар. Якка тушунчалар, якка нарса ва ҳодиса ҳақидаги тушунчадир. Бундай тушунчаларга Алишер Навоий, Саркарда генерал Собир Раҳимов, Тошкент, Амударё, Ҳимолай, Тинч океан Тўғрисидаги тушунчаларни мисол қилиб келтирса бўлади. Якка тушунчаларнинг хусусияти шуки, бу тушунчаларда ҳамиша аниқ образ мавжуд бўлади. Умумий тушунчаларда бир жинсда бўлган кўп нарса ва ҳодисалар гавдалантирилади. Масалан: китоб, мактаб, юлдуз, Студент, ўспирин, ҳосил, тоғ ва ер ва бошқалар.

Тўпланма тушунчалар бир жинсда бўлган нарса ва ҳодисалар тўплами ҳақида яхлит фикр юритиладиган тушунчадир. Масалан: Пахтазор, Кутубхона, Йиғилиш ва ҳоказолар. Тўпланма тушунчаларнинг бир қанчаси бирданига татбиқ қилинганда умумий тўпланма тушунчалар бўлади. Масалан: Алишер Навоий номидаги Республика Давлат кутубхонаси тушунчаси якка тўпланма тушунчага оиддир. Группа, синф, коллектив, полк, халқ, оломон ва бошқалар умумий тўпланма тушунчасига мисол бўла олади. Етти оғайни юлдузлар тўплами, Болгария ишчилар синфи, тошкент почтаменти хизматчилари коллективи кабилар якка тўпланма тушунчалар жумласига киради.

Абстракт тушунчаларнинг юқорида қайд қилиб ўтилган тушунчалардан фарқи шуки, улар идрок ёки тасаввурга бевосита асосланмайди абстракт тушунчага мисол тариқасида «қиймат» тушунчасини келтириб ўтади: сиз ҳар бир айрим товарни ушлаб ва қўлингизда айлантириб кўришингиз, уни хоҳлаганингизча ишлатишингиз мумкин, аммо шу товарни қиймат тариқасида олиб қараганимизда уни асло ушлаб бўлмайди.

Тушунча билан сўз муносабати бир текис бўлмайди, айрим пайтлар сўз билан тушунча айнан мос тушуди (олма-сўз, олма-тушунча), қолган пайтларда тушунча ўз кўлами жиҳатидан кенгдир.

Фикр юритишда тушунча билан сўз ўзаро боғлиқ равишда намоён бўлади. Бир томондан, сўз ёрдамисиз тушунча вужудга келмайди, иккинчи томондан, сўз тушунчанинг моддий асоси ва функциясини бажаради. Тушунчалар бир ёки ундан ортиқ сўзлардан

ташқил топиши мумкин. Масалан, халқ деган тушунча бир сўздан, ўзбек халқи икки сўздан, қаҳрамон совет халқи уч сўздан, озодлик учун курашаётган халқлар деган тушунча тўрт сўздан ташқил топган.

Психологияда баъзи тушунчалар шартли белгилар символлар ёрдами билан ҳам ифодаланади. Булар қаторига математик символлар + (плюс), -- (минус), > (катталиқ белгиси), < (кичиклик белгиси), κ (тенглик белгиси), : (бўлиш), · (кўпайтириш) ва бошқа белгилар қўлланилади: ҳарфлар ҳам тушунчаларни вужудга келтириши мумкин: а, в, с, d ва ҳоказо; йўл қоидалари белгиси, географик шартли белгилар тушунча ўрнида ишлатилади.

Тушунчалар фикр юритишнинг асосий процеслари, яъни классификациялаш, умумлаштириш ва абстракциялашлар сўзлар ёрдами билан вужудга келади. Сўзлар, белгилар, символлар, терминлар тафаккур процессида тушунчаларнинг мазмунини акс эттиради. И. П. Павлов таъбири билан айтганда, сўз биринчи сигнал системасининг, барча сигналларнинг сигналларидир, бинобарин шу сигналларнинг ҳаммасини ифодалайди шу сигналларнинг ҳаммасини умумлаштиради.

Талаффуздаги ҳар бир сўз муайян мазмунни ва муайян кўламдаги тушунчаларни акс эттиради. Сўзлар алоқа (коммуникация) қуроли функциясини бажариб, тушунчалар моҳиятини англашга ёрдам беради. Тушунча сўзлар ёрдами ва воситаси билан шахслараро муносабатлар ўрнатишда актив иштирок этади.

Инсон тушунчаларнинг аксарияти мерос тариқасида ўзидан аввалги авлоддан тайёр ҳолда олади. Авлодлар эстафетаси ҳукм суриши натижасида бир авлод яратган тушунчаларни иккинчи авлод эгаллаб олади, уларга янги мазмун ва янги форма беради. Олдинги авлоднинг бой меросига асосланиб, уларни ўрганиб улгурмаган воқелиқ хусусиятини очишга интилади, шу кашфиёт натижасида янги тушунчалар ижод қилади. Бинобарин, тушунчаларнинг мана шундай йўл билан авлоддан авлодга берилиши ва эгалланиши мазкур тушунчаларнинг ривожланишига олиб келади.

Моддий борлиқ тўғрисидаги тушунчалар фило-ва онтогенетик тараққиёт босқичини босиб ўтади. Мазкур тараққиёт босқичи тушунчаларнинг такомиллашувига, мазмунан чуқурлашувига, кўлам жиҳатдан кенгайишига сабабчи бўлади. Масалан, 1) ярим аср муқаддам кишиларнинг +уёш системасига кирган планеталар тўғрисидаги тасаввурлари ва 2) мактабгача ёшдаги болаларнинг ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси тўғрисидаги тушунчалари кўлами ва

мактабни тамомлаш даврдаги ўспирин тушунчалари миқдори, 3) ўтган асрдаги кишиларнинг химия фанига оид тушунчалари ва ҳозирги кундаги инсон тушунчалари ва ҳоказо.

Шундай қилиб, тушунчалар моҳияти ҳукмларда ёритилади, мавжуд ҳукмлар асосида хулоса чиқарилади, Янги ҳукм ҳосил қилинади, топилган янги белгилар, аломатлар тушунчаларни янада бойитади. Тафаккур ёрдамида инсон яратиш, кашф этиш, ихтиро қилишда давом этиши мумкин. Демак, янги тушунчалар, терминлар бунёд қилинаверади, истеъмолдагилари эса янги сифат ва янги мазмун касб этади. Детерминизм принципига биноан, сўзлар янги тушунчалар яратилишига восита бўлиб хизмат қилаверади, шунинг билан бирга тушунчалар замирида янги сўзлар ва иборалар вужудга келади, ёинки янгича талқин қилинишга кўчади. Сўз билан тушунчаларнинг чамбарчас боғланиши ва муносабати филогенезда ҳам, онтогенезда ҳам операционал ва функционал хусусиятларни йўқотмайди.

4. Тафаккур сифатлари

Тафаккур бошқа билиш процесслари каби ўзининг индивидуал хусусиятларига эга бўлиб, фикр юритиш фаолиятининг формалари, воситалари ва операцияларининг муносабатлари кишиларда турлича намоён бўлишида ўз ифодасини топади. Одатда тафаккурнинг индивидуал хусусиятларига (сифатларига) билиш фаолиятининг мазмундорлик, мустақиллик, эпчиллик, самарадорлик, фикрнинг кенглиги, тезлиги, чуқурлиги ва бошқа сифатлари киритилади.

Тафаккур мазмундорлиги деганда инсоннинг теварак-атрофдаги моддий воқелик тўғрисида онгида қай миқдорда (кўламда) мулоҳазалар, муҳокамалар, фикрлар, проблемалар, тушунчалар жой олганлиги назаода тугилади. Инсонда санаб ўтилган характердаги ғоялар тўлиб тошса, шунчалик тафаккур мазмундор бўлади. Кишилар бир-бирларидан биринчи навбатда тафаккурнинг мазмундорлиги билан тафовутланадилар.

Тафаккурнинг чуқурлиги деганимизда, моддий дунёдаги нарса-ҳодисаларнинг асосий қонунлари, қонуниятлари, хоссалари, сифатлари, уларнинг ўзаро боғланишлари, муносабатлари тафаккуримизда тўлиқ акс этганлигини тушунишимиз керак. Тафаккур арсеналида жойлашган нарсаларнинг қай йўсинда системалашганлигига қараб (тўғри ва рационал йўл

назардатутилади), у ёки бу шахснинг тафаккури чуқурлиги тўғрисида қатъий бир қарорга келиш мумкин.

Тафаккурнинг кенглиги ўзининг мазмундорлиги, чуқурлиги каби сифатлари билан мунтазам алоқада бўлади. Инсондаги нарса ва ходисаларнинг энг муҳим белги ва хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган, ўтмиш юзасидан, ҳозирги давр ҳақида, шунингдек, келажак тўғрисидаги мулоҳазалар, проблемалар ва тушунчаларни қамраб олган тафаккур кенг тафаккур дейилади. Фикр доираси кенг, билим савияси юқори, серғоя, ижодий изланишдаги кишиларни ақл-заковатли, билимдон ёки тафаккури кенг кишилар деб аташ мумкин. Демак, инсоннинг ақл-заковати, билимдонлиги, мулоҳазадорлиги унинг тафаккури кенглигидан далолат берар экан.

Инсон тафаккури ўзининг мустақиллиги жиҳатидан мустақил ва номустақил тафаккурга ажратилади. Тафаккурнинг мустақиллиги деганда, кишининг шахсий ташаббуси билан ўз олдига конкрет мақсад, янги вазифалар қўя билиши, улар юзасидан амалий ва илмий характердаги фараз (гипотеза) қилиши, натижани қўз олдида келтира олиши, қўйилган вазифани ҳеч кимнинг кўмагисиз, кўрсатмасисиз, ўзининг ақлий изланиши туфайли турли йўл, усул ва воситалар топиб, мустақил равишда ҳал қилишдан иборат ақлий қобилиятни тушуниш керак.

Тафаккурнинг мустақиллиги ақлнинг серташаббуслиги, пишиқлиги ва танқийдилигидан намоён бўлади. Ақлнинг серташаббуслиги деганда, инсоннинг ўз олдида янги проблема, аниқ мақсад ва конкрет вазифалар қўйишини, ана шуларнинг барчасини амалга оширишда, ниҳоясига етказишда, ечимни қидиришда усул ва воситаларни шахсан ўзи излаши, ақлий зўр бериб интилиши, уларга тааллуқли қўшимча белги ва аломатларни киритишдан иборат босқичларнинг намоён бўлишини назарда тутамиз. Ақлнинг пишиқлиги вазифаларни тез ечишда, ечиш пайтида янги усул ва воситаларни тез излаб топишда, уларни саралашда, ана шу усуллар ва воситаларни ўз ўрнида аниқ қўллашда, трафаретга айланган, эски йўл ҳамда усуллардан фориғ бўлишда ва бошқа жараёнларда ифодаланади.

Ўзининг ва ўзгаларнинг мулоҳазаларини, бу мулоҳазаларнинг чин ёки чин эмаслигини текшира билишда ва намоён бўлган мулоҳазаларга, муҳокамаларга, проблематик вазиятга баҳо бера билишда ақлнинг танқидийлиги муҳим роль ўйнайди. Тафаккурнинг танқийдилиги объектив ва субъектив равишда ифодаланиши мумкин.

Мазкур сифат инсонни баҳолаш ўз-ўзини баҳолаш каби тафаккурнинг индивидуал хусусиятлари билан боғлиқ равишда намоён бўлади. Агар танқидийлик оқилона, муҳим белгиларга, проблема моҳиятининг тўғри очилишига (баъзан эталонга) асосланиб амалга ошса, ундай танқидийлик объектив танқидийлик деб аталади. Мабодо тафаккурнинг танқидийлиги субъектив хатоларга, умуман субъективизмга оғиб кетса, бундай ҳолда субъектив танқидийлик дейилади. Субъектив танқидийлик салбий оқибатга олиб келади, шунингдек инсонлар ўртасида «англашилмовчилик ғови» ни вужудга келтиради, икки шахс ўртасида кутилмаганда зиддият пайдо бўлади. Инсонда тафаккурнинг танқидийлиги оқилона, рационал тарзда вужудга келса, унда шахс муҳим сифат билан бойийди, деб атиш мумкин.

Мақсад, проблема ва вазифалар ўзга шахслар томонидан қўйилиб, тайёр усул ва воситаларга таянган ҳолда ўзга кишиларнинг бевосита ёрдами билан амалга оширилиши жараёнида бир оз иштирок этган тафаккур номустақил тафаккур деб аталади. Номустақил тафаккурлар кишилар «тайёр маҳсулотлар қули» га айланадилар ўсишдан орқада қолиш хавфи туғилади. Натижада ақл-заковатли инсон бўлиш ўрнига калтабин, ақлан эринчоқ, беҳафсала одам бўлиб вояга етади. Демак, тафаккурнинг номустақиллик иллати жаҳон прогрессига тўсиқ бўлиб, якка шахс учун эса трагедия ролини бажариши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Фикрнинг мустақиллиги унинг маҳсулдорлиги (самарадорлиги) билан узвий боғланган. Агар инсон томонидан муайян вақт ичида маълум соҳа учун қимматли ва янги фикрлар, ғоялар, тавсияномалар яратилган ҳамда назарий ва амалий вазифалар ҳал қилинган бўлса, бундай кишининг тафаккури сермаҳсул тафаккур деб аталади. Демак, вақт оралиғида бажарилган иш кўлами ва сифатига оқилона баҳо бериш- тафаккур маҳсулдорлигини ўлчаш мезони сифатида хизмат қилади.

Тафаккурнинг ихчамлиги деганда, проблемани ҳал қилишнинг датлаб тузилган режаси (плани) мазкур процессда масала ечиш шартини қаноатлантирмай қолса, номутаносиблик ҳосил бўлса, ҳеч иккиланмай эластик равишда ўзгартишлар киритишдан иборат фикр юритиш фаолиятини тасаввур қилмоғимиз шарт. Фикрнинг оператив жиҳатдан, тезкорлик билан ўзгартишдан ва тўғри йўналишига йўллаб юборишдан иборат тафаккур сифати унинг ихчамлиги дейилади. Масалан, «Студент имтиҳонда аввал ғояни нотўғри ёритаётиб, ўз-

ўзига «бирданига» хатосинианглаб, тўғри жавоб бера бошлаши» кабилар. Демак, тафаккурнинг мазкур сифати фикрларни, информацияларни тингловчиларга хато ва камчиликсиз етказиб бериш гаровидир.

Тафаккурнинг тезлиги қўйилган саволга ва проблемага тўлиқ жавоб олинган вақт билан белгиланади. Унинг тезлиги қатор факторларга: жумладан, фикрлар учун зарур материални тез ёдга тушира олишга муваққат боғланишларнинг тезлиги, турли ҳисларнинг мавжудлигига, инсоннинг диққатига, қизиқишига боғлиқ бўлади. Бундан ташқари, тафаккурнинг тезлиги бошқа шартларга: инсоннинг билим савиясига, фикрлаш қобилиятига, мавжуд кўникма ва малакаларига ҳам боғлиқ эканлиги исботланган. Хулоса қилиб айтганда, тафаккур жараёнларининг тезлиги ва жараёнларнинг маълум фурсат ичида қанчалик самара берганлиги билан баҳоланади.

Фикрларнинг тезлиги студентлар ва ўқувчиларга жуда зарур психологик қурол бўлиб хизмат қилади. Имтиҳон пайтида, семинар машғулотларида актив иштирок қилган студент ҳаяжонланиб, эгаллаган билимларини вақтинча унутиб, ўзини йўқотиб қўяди. Ўринсиз, салбий эмоциялар (ҳис-туйғулар) унинг тафаккурини тоmozлаб, муваффақиятсизликка олиб келади, яъни фикрни баён қилишда инертлик пайдо бўлиб, кейинчалик бутунлай тормозланишга айланади. Баъзи студентлар, аксинча, имтиҳонда ҳаяжонланиб, фикрлари равонлашади. +аттиқ ҳаяжонланиш, қаттиқ ташқи таъсир натижасида уйқудаги айрим нейронлар уйғониб функцияси жадаллашиб кетади ва фикр «бирданига» равшанланиши мумкин. Шунинг учун ўқитиш процессида студент ва ўқувчиларнинг ақлий фаолиятини тўғри баҳолашда уларнинг индивидуал топологик хусусиятларни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир.

Совет психологларининг кўрсатишига қараганда, юқорида таҳлил қилиб чиқилган тафаккур сифатлари уларнинг асосий хусусияти билан узвий боғлиқдир. Тафаккурнинг асосий ва энг муҳим белгиси, хусусияти-бу моддий воқеликдаги муҳим жиҳатларини ажратиб, мустақил равишда янги мазмундаги умумлашмаларни келтириб чиқаришдир. Инсон оддий нарсалар тўғрисида фикр юритганда ҳам уларнинг ташқи белгилари билан чегараланиб қолмайди, балки ҳодиса моҳиятини очишга интилади, оддий турмуш ҳақиқатидан умумий қонуният яратишга ҳаракат қилади. Шубҳасиз, инсон тафаккури ҳали изланмаган, тўла фойдаланилмаган резерв ва имкониятларга эга. Тафаккур психологиясининг асосий вазифаси ана

шу резервларни тўла очиш, фан ва техника прогрессини интенсивлашдан иборат. Чунки ҳар қандай кашфиёт, янгилик, прогресс-инсон ақл-заковатининг маҳсулидир. Шу боисдан ҳам фан ва техника прогресси инсоншунослик фанининг ривожига кўп жиҳатдан боғлиқдир.

4. Тафаккур турлари

Муайян ижтимоий муҳитда турмуш кечираётган одамларнинг эҳтиёжлари, хатти-ҳаракат мотивлари, нарсаларга қизиқишлари, интилишлари, майллари, ақлий қобилиятлари, хатто фаолиятлари ҳам турли-тумандир. Худди ана шу боисдан, уларнинг тафаккури ҳам ҳар хил ҳолатларда, вазиятларда турлича тарзда вужудга келади, намоён бўлади. Бундан олдинги бобларда таъкидлаб ўтганимиздек, билиш процессида, амалий ва назарий вазифаларни ҳал этишда, ўзга кишиларнинг нутқ орқали ифодаланган фикрларини уқиб олишда муомалага киришишда, фикрларини тушуниб олишда инсон фикр юритади. Психолгя фанида тафаккур формасига, топширик характериға, фикр ёйиклигига, фикран оригиналлик даражасига қараб қуйидагича шартли классификация қилинади.

1. Кўрғазмали-ҳаракат тафаккури

Тарихий тараққиёт босқичида одамлар ижтимоий турмушда воқе бўлган проблемаларнинг аксарияти амалий йўл билан ҳал қилинган, шунингдек уларга нисбатан муносабат ҳам амалий фаолиятидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилган. Нарса ва ҳодисалар юзасидан назарий фикр билдириш эса тарихий

тараққиётнинг бир мунча кейинги даврига тўғри келади. Ер юзасида фанларнинг келиб чиқиши ҳақидаги бизгача етиб келган маълумотлар мазкур мулоҳазамизга далил бўла олади. +адимги авлод ва аждодларимизда ер майдонини қадам билан ўлчаш, кўз билан чамалаш бўйича амалий билимларнинг тўпланиши натижасида геометрия фани кашф қилинган. Кишиларнинг бармоқ билан ҳисоблаш турмуш талабини қондира олмагандан сўнг-математика, нарса ва ҳодисаларнинг тасвири, шартли белгиларни қолдирилиши якуни сифатида тарих фани кабилар вужудга келган. Ер юзасида амалий билимлар тўпланиши асосида аста-секин назарий умумлашмалар барпо бўла бошлаган, турли соҳага тааллуқли информацияларнинг системалашуви натижасида фанлар ҳосил бўлган. Шунинг учун инсоннинг амалий ва назарий фаолияти ўзаро узвий алоқада бўлиб, ҳаммаша бири-иккинчисини тақозо этади. Генетик келиб чиқиши нуқтаи назаридан амалий фаолият бирламчи ҳисобланиб, образлар тасаввурлар ва фикрларни акс эттирувчи назарий фаолият эса амалий фаолиятнинг маълум тараққиёт чўққисига чиққандан сўнг ажралиб чиққан. Мазкур процесс бир неча ўнг минг йўллар давомида юзага келган.

Агарда инсониятнинг тарихий тараққиёти проблемасидан четланиб, ушбу масалани олиб қарасак, у ҳолда амалий фаолият бирламчи эканлигига қаноат ҳосил қиламиз. Бунинг учун инсоннинг онтогенетик тараққиётини дастлабки фазасига мурожаат қиламиз. Бола туғилишидан тортиб, то унинг боғча ёшигача бўлган даврни амалий фаолиятда кўргазмали-ҳаракат тафаккур ўсишининг асосий палласи деб аташ мумкин. Мазкур ёшдаги инсон зоти ана шу амалий фаолият қобиғида аклий ҳаракатларни амалга оширади, амалий билимларни ўзлаштиради, натижада кўргазмали-ҳаракат тафаккур ўса боради. Ушбу ёшдаги кичкинтойлар ўзлари ўйнаётган нарсалар, ўйинчоқларни қўллари билан бевосита ушлаб кўриш орқали улар билан танишадилар, шунинг билан бирга уларни идрок қилишга интиладилар. Идрок қилган предметлар ва ўйинчоқларни ўзаро солиштирадилар, қисмларга ажратадилар, анализ ва синтез қиладилар, бўлақларга ажратилганларни яхлит ҳолга келтириб бирлаштирадилар. Катталар тушунтиришига ишонч ҳосил қилмасдан, айна чокда уларни объектларни синдириб ёки бузиб бўлса ҳам уларнинг ички тузулиши билан танишиш иштиёқи (майли) кучли бўлади. Шу боисдан амалий характердаги роблемаларни ҳал қилишда кўпинча «бузиб-тузатиш» йўли билан ҳаракат қиладилар.

Кўргазмали-ҳаракат тафаккур боғча ёшида етгандан сўнг болаларда ўз қийматини йўқота бошлайди.

2.Кўргазмали образли тафаккур

Инсон томонидан бевосита идрок қилинаётган предметлар эмас, балки фақат тасаввур қилинаётган нарса ва ҳодисалар ҳақида фикрлашдан иборат тафаккур тури кўргазмали-образли-тафаккур деб аталади. Тафаккурнинг мазкур кўриниши 4-7 ёшгача бўлган болаларда намоён бўлади. Боғча ёшидаги болаларда кўргазмали ҳаракат тафаккурнинг амалий элементлари кўргазмали образли тафаккур босқичига ўтгандан сўнг ҳам сақланиб қолади, лекин у ўзининг етакчи ролини йўқота бошлайди. Ушбу ёшдаги кичкинтойлар жисм ва предметлар билан танишаётганда аналитик-синтетик фаолиятдан фойдаланиб иш кўраётганда уларни қўл билан ушлаб кўришга, ички тузилиши билан амалда танишишга интилмайдилар. Чунки кўп ҳолларда улардан амалий ҳаракат қилиш талаб қилинмайди. Лекин бу улар жисм ва предметларни, объектларни аниқ ва тўлиқ идрок қилиш, яққол тасаввур этиш имкониятидан мустасно қилинади, деган сўз эмас, албатта. Боғча ёшидаги болалар илмий тушунчаларга эга бўлмаганликлари учун билиш фаолиятида асосан кўргазмали-образларга суяниб фикр юритадилар, мулоҳаза билдирадилар, ҳукм чиқарадилар. Юқоридаги фикримизни тасдиқлаш учун швейцариялик психолог Жан Пиаже тажрибаларига мурожаат қиламиз. У 6-7 ёшдаги болаларга ҳамирдан баб-баравар қилиб ясалган иккита зувалачани кўрсатади, шу заҳотиёқ текширилувчилар уларнинг бир-бирига тенг эканлигига ишонч ҳосил қиладилар. Тажрибанинг иккинчи босқичида зувалачанинг биттаси нон шаклига келтирилади, бу ҳолатни ўз кўзлари билан кузатиб турган болалардан сўралганда, улар зувалача ҳажмининг ўзгаришига қараб тенглик бузилган деб жавоб берганлар. Ушбу ҳолат боғча ёшидаги болаларда кўргазмали- образли тафаккур бевосита ва батамом уларнинг идрок процессларига боғлиқ эканлигини кўрсатади. Шунинг учун улар нарса ва ҳодисаларнинг, жисм ва предметларнинг кўзга яққол ташланиб турувчи аломатига, хусусиятига, ташқи белгисига эътибор қиладилар. Лекин уларни ички боғланишлари, ўзаро муносабатларини билдириб келадиган муҳим, асосий сифатларига аҳамият бермайдилар. Объектларни фазода жойлашган ўрни, ташқи номуҳим белгиси уларнинг кўргазмали-образли тафаккурини вужудга

келтиради. Масалан, уларнинг назарида одамлар бўйининг баланд ва пастлиги уларнинг ёшини (улуғлигини) белгилайдилар.

3. Интуитив ва аналитик тафаккур

Тафаккур активлигига қараб ихтиёрсиз (интуитив) ва ихтиёрий (аналитик) тафаккур турларига ажратилади. Интуиция деб, мантиқий тафаккур ёрдамида кўп вақтлар давомида ҳал қилинмаган ақлий вазифаларнинг тўсатдан, кутилмаганда ҳал қилиниб қолиши процесси аталади. Шахснинг муайян соҳадаги ҳаётгий ёки илмий тажрибаларига асосланган интеллектуал сезгирлигидан иборат фаолиятдир.

Кўпича ихтиёрий тафаккур жараёни мулоҳаза, муҳокама, исботлаш, гипотеза қилиш каби формаларда намоён бўлади. Математика, физика, химия, психология ва бошқа фанлардаги проблема ва масалаларни ечиш жараёнлари бунга ёрқин мисол бўла олади. Бундан ташқари ихтиёрий тафаккурга танқидий ёки назорат (контрол) тафаккур ҳам киради. Моддий борлиқни адекват акс эттириш фикр юритишни танқидий ва синчков бўлишини тақозо этади. Бинобарин, нарса ва ҳодисаларни атрофлича билиш учун, объектив баҳо бериш зарурияти туғилади, бу эса ўз навбатида, фикр юритиш кўлами кенг, аналитик-синтетик фаолият доираси мустаҳкам бўлишини талаб қилади.

Тафаккур процесслари ихтиёрсиз юз бериши ҳам мумкин. Лекин бу ҳолда улар ихтиёрий тафаккурга суянган тарзда вужудга келади. Жумладан, одамнинг амалий, маиший ва ҳоказо фаолиятларида ихтиёрсиз равишда қатор саволлар пайдо бўлиши ва уларга беихтиёр жавоблар ахтариш ҳоллари учраб туради. Бундай пайтларда инсон фикр юритяптими ёки йўқми, буни билиш жуда қийин, ваҳоланки у ўзича гўё саволларга жавоб топгандай, ширин ҳис-туйғуларни бошдан кечираётгандай бўлади, шунинг учун кўпинча «тилимнинг учида турибди» одамлар қандайдир текст ёки проблема, масала устида боҳ қотириб ўтирганларида (бирор нарсанинг бевосита таъсири натижасида) фикр юритиш мутлақо беихтиёр ўй бериб қолади ва уларни асосий топшириқни бажаришдан узоқлаштиради. Баъзан амалга оширилиши мақсад қилиб қўйилган топшириқни ихтиёрий равишда бажариш процессимизда бу планга киритилмаган (фавқулотда вужудга келган) айрим вазифаларни ҳам бажарамиз, бу процесс биз учун ихтиёрсиз равишда ўтади.

Инсониятнинг тарихий тараққиёти тарихидан шу нарсалар маълумки, йирик илмий кашфиётлар ҳам кўпинча худди шундай

беихтиёр фикр қилиб турган маҳалда тўсатдан очилган. Жумладан, грек олими Архимед солиштирма оқирлик қонунини зўр бериб ақлий меҳнат қилиш пайтида эмас, балки ҳеч қутилмаган жараёнда, ваннада чўмилиб турган пайтида кашф этган. Улуғ рус олими Д. И. Менделеевнинг ҳикоя қилишича, у элементлар даврий системаси жадвалини тузиш вақтида уч кечаю уч кундуз бетиним меҳнат қилган, аммо бу вазифани ниҳоясига етказа олмаган. Ундан сўнг чарчаган олим иш столи устида уйкуга кетган ва тушида бу элементлар тартибли жойлаштирилган жадвални кўрган. Шунда Д. И. Менделеев уйқудан уйғониб, бир парча қоғозга тушида аён бўлган жадвални кўчириб қўйган.

Кўпинча психолог ва физиолог таъкидлашларича проблеманинг бундай осон равишда ечилиши ҳеч қутилмаган юқоридаги каби беихтиёр ҳал қилиниши шу кашфиётлар олам юзини кўрганича бўлган давр ичида ойлаб, йўллаб қилинган меҳнатнинг якуни, яъни тугалланмай қолган тафаккур жараёнининг ниҳоясига етишдир, деб баҳоламоқдалар.

Йирик физиолог ҳамда психолог В. М. Бехтеревнинг изоҳлича, бундай қутилмаган процессларнинг рўй беришига асосий сабаб, бу ўрганилаётган проблема (масала) тўғрисидаги ухлашдан олдин зўр бериб бош қотириш ўйлаш (фикр юритиш) ва бутун зехни, шунинг билан бирга диққат-эътиборининг тортилиши, кашф қилиниши зарур масалага тўла-тўқис йўналишдан иборат мақсадга мувофиқлаштирилган мураккаб, барқарор психик ҳолатнинг ҳукм суришидир. Мазкур ҳолат аниқ объектга қаратилган ақлий зўр беришнинг интензив тарзда давом этиши натижасида вужудга келган маҳсулдир ва ҳоказо.

Фикр юритилиши лозим бўлган нарса ва ҳодисаларни идрок ёки тасаввур қилиш мумкин бўлса, бундай тафаккур конкрет тафаккур деб аталади. У ўз навбатида яққол-предметли тафаккур ва яққол-образли тафаккур номи билан икки турга ажратилади. Агар фикр юритиш объекти бевосита идрок қилинса, бундай тафаккур яққол-предметли тафаккур дейилади. Фикр юритилаётган нарса ва ҳодисалар фақат тасаввур қилинса, бундай тафаккур яққол-образли тафаккур деб аталади. Тафаккурнинг бир тури хотира ёки хаёл тасаввурига асосланган ҳолда намоён бўлади.

Абстракт тафаккур нарсаларнинг моҳиятини акс эттирувчи ва сўзларда ифодаловчи тушунчаларга таяниб, фикр юритишдир. Алгебра, тригонометрия, физика, чизма, геометрия, олий математика

масалаларини ечиш маҳалида фикр юритиш, мулоҳаза билдириш абстракт тафаккурга хос мисоллардир. Алгебраик миқдорларини конкрет нарсаларга таққослаб, нисбатан бериб конкретлаштирилса бўлади, лекин бу ерда бизнинг мақсадимиз конкрет миқдор тўғрисида фикр юритиш эмас, балки шу нарсалар ўртасида мавжуд умумий миқдор алоқалари устида мулоҳаза юритишдир. Чунинчи, бу ҳолда биз фақат умумлашган тушунчаларга таяниб фикр юритамиз.

Абстракт тафаккур конкрет тафаккурдан ғоят кенг маъно англатиши билан воқеликни чуқурроқ билишга олиб бориши билан фарқ қилади. Шунинг учун биз яқка ҳукм воситаси билан қатор нарса ва ҳодисаларга таалуқли ички қонуниятлар тўғрисида фикр юрита оламиз. Идрок ва тасаввур қилиш мумкин бўлмаган нарса ва ҳодисалар тўғрисида абстракт тафаккур ёрдамида мулоҳаза юритса бўлади. Шу сабабли жамият ва табиат қонунлари ҳақида, борлик тўғрисида, чексизлик, сифат, миқдор, тенглик тўғрисида, гўзаллик юзасидан мавҳум абстракт мулоҳаза юритиш мумкин, холос.

Бироқ конкрет тафаккур билан абстракт тафаккур ўзаро узвий боғлангандагина бир бутун инсон тафаккурини вужудга келтиради, чунки предметнинг ташқи ва ички хусусиятларини атрофлича очиш алоҳида олинган тафаккурнинг у ёки бу тури ёрдамида ифодалаб бериш анча мушкулдир. Абстракт тафаккур конкрет тафаккур замирида вужудга келган, унинг пойдевори устида ўсган ва ривожланган. Чунки тафаккурнинг генетик жиҳатдан келиб чиқиши анализ қилиб чиқсак, конкрет тафаккур амалий тафаккур билан параллел равишда намоён бўла бошлаган, абстракт тафаккур эса тарихий тараққиётнинг кейинги босқичларида ҳосил бўлган. Шунга қарамасдан, ҳамма вақт ҳар қандай конкрет фикр, мулоҳаза абстракт фикр, муҳокама ичига маълум даражада сингиб кетган бўлади.

Ҳодисаларни изоҳлашга, фараз қилишга қаратилган тафаккур назарий тафаккур деб аталади. Тушунчалар ўртасидаги боғланишларни, муносабатларни, ички боғланишларни ёритиб бориш ва шу боғланишларни назарий жиҳатдан фикр юритиш йўли билан изоҳлаш каби жараёнларни назарий тафаккур ёрдамида амалга ошириш мумкин. Изоҳлаш пайтида изоҳланаётган нарса ва ҳодисалар, хосса ва хусусиятлар, жисм ва предметлар, умуман бутун воқелик маълум туркумдаги тушунчалар қаторига киритилади ва уларнинг фарқ қиладиган белги ва аломатлари фикран ажратиб кўрсатилади. Бундан ташқари муайян объектларнинг моҳияти, мазмуни, мавжуд бўлишлик сабаблари, келиб чиқиши, тараққиёти, ўзгариши,

шунингдек уларнинг аҳамияти ва функция ҳамда вазифалари изоҳлаб берилади.

Назарий тафаккур жараёнларда «Нега?», «Нима учун?», «Нима сабабдан?», «Бунинг ўзи нима?», «Бу ҳодиса ёки ҳолатлар, ёхуд тушунчалар ўртасида қандай ўхшашлик ва тафовутлар мавжуд?» каби қатор саволлар вужудга келади. Берилган саволларга атрофлича ўйлаб, мантиқан оқилона тузилган жавоблар ҳам топилади. Жумладан, «+уёш ботди-қоронғи тушди», «Совуқ тушди-сувлар музлади», «Олмаҳон-хайвондир», «Кит-сутэмизувчидир», «15+2 ва 20-3 миқдорлари ўзаро тенг», «ТАТ тематик аттерцепция очиб бериш апаратидир», «Характер-социал турмуш маҳсулидир» ва бошқалар. Бу келтирган мисолларда ўқувчи ва студентлар нарса ва ҳодисалардаги боғланишларни, ички қонуниятлар ва хоссаларни, ўзаро мунтазам муносабатларни таъкидлаб ўтадилар, изоҳлайдилар ва тушунтириб беришга ҳаракат қиладилар.

Назарий тафаккурни айтиб беришда абстракт тафаккур деб аташлик анъана тусига кириб қолган. Бундай ном билан аташга асосий сабаб назарий тафаккурнинг умумий ҳукмларда ифодаланишидир. Мисол учун, Металлар электр токини яхши ўтказди, Жисмлар ишқаланишдан қизийди, Ҳамма хайвонлар ўзи яшаётган муҳитга мослашади, Нарса ва предмет номини билдириб келган сўзлар от деб аталади. Диққат барча психик процесс ва ҳолатларнинг мувафаққиятли амалга ошириш гаровидир, Ўтиш (9ўсмирлик) даври ҳам жисмоний, ҳам жинсий жиҳатдан интенсив ўсиш давридир, Шахс тараққиёти наслий (ирсий) белги, социал муҳит ва таълим тарбияга боғлиқдир, +изиқиш ва эҳтиёж инсон шахсининг муҳим жиҳатидир ва ҳоказо.

Абстракт тафаккур мактаб ўқувчиларида даставвал элементар шаклдаги абстракт тушунчаларга суянган ҳолда ривожланади, сўнгра мураккаб табиий-математик фан асосларини эгаллаш процессида маълум системасидаги абстракт тушунчаларни ўзлаштириш эвазига юқори босқичга кўтарилади. Олий мактабларда таҳсил олиш давомида абстракт тафаккур ўзининг энг юқори илмий диалетик назарий босқичига кўтарилади. Бунда ижтимоий фанлар алоҳида аҳамият касб этади, жумладан философия, психология ва бошқалар. Студентлар ҳам кўлам, ҳам даража жиҳатидан мураккаб бўлган тушунчалар билан танишадилар. Масалан: материя, онг, хусусият, умумийлик, реаллик, макон, замон, ҳаракат, психика, сифат, кризис, босқич ва ҳоказо.

Абстракт тафаккур роблемаси қатор собиқ совет психологлари томонидан изчиллик билан тадқиқ этилган. Собиқ Совет психологиясининг дастлабки ривожланиши палласида ушбу масала билан Л. С. Виготский, П. П. Блонскийлар, кейинчалик С. Л. Рубенштейн, Б. Г. Ананьев, А. Н. Леонтьев, Н. А. Менчинская, Г. С. Костюк, П. Я. Гальперин, Р. Г. Натадзе, Д. Б. Эльконин, В. В. Давидов, А. М. Матюшкин ва бошқалар шуғулланганлар. Ҳозирги маънада тафаккур проблемаси юзасидан етарли даражада эмпирик ва назарий билимлар тўпланган. Фан ва техниканинг тараққиёти абстракт тафаккурни янада ривожлантиришни тақозо этмоқда.

Бу айтиб ўтилган мулоҳазалар назарий ва абстракт тафаккурга ёрқин мисол бўла олади. Назарий тафаккур туфайли воқеликдаги умумий ва муҳим боғланишларни хоссаларни, қонуниятларни англаб оламиз. Шунинг учун +уёш ва ой туталишини, юлдузлар системасининг ҳаракатини, об-ҳаво маълумотларини, ер қимирлаш ўчоқларини воқеа содир бўлишини анча илгари айтиб беришимиз мумкин. Шу сабабдан назарий тафаккурни олдиндан кўриш имкониятини яратадиган умумлашган тафаккур деб ҳам атайдилар.

Шундай қилиб, абстракт тафаккур орқали нарса ва ҳодисаларни бевосита идрок қилиш мумкин бўлмаган хусусиятлари, ўзаро муносабатлари аниқланади, у ёки бу соҳага оид қонуниятлар очилади, сабаб-оқибат боғланишлари акс эттирилади.

Воқеликни ўзгартиришга ёки инсон эҳтиёжлари учун зарур бўлган реал нарсалар яратишга қаратилган тафаккур тури конструктив, техникавий, тасвирий санъат сингари касб соҳаларини тадқиқ этади. Воқеликни ўзлаштириш воситаси билан реал нарса ва ҳодисаларни яратишга йўналтирилган фикр юритиш амалий тафаккур деб аталади. У қўйилган амалий ва назарий вазифаларни янги усуллар билан ҳал қилиш, онгимизда янги тасаввур, тушунча ва ҳукмлар ҳосил қилиш, муайян янги нарсалар яратиш билан боғлиқ мураккаб тафаккур процессидир. Амалий тафаккур жараёнида ҳам назарий тафаккурга ўхшаш саволлар туғилади. Амалий тафаккур жараёнининг давоми иш-ҳаракатларни, ақлий ҳаракатларни тасаввур қилишда, фикрлашда намоён бўлади. Мактаб ҳаётидан ўқувчиларнинг диктант, баён ёки иншо ёзиш процессини мисол қилиб келтириш мумкин. Студентлар фаолиятдан конспект ёзиш, реферат тайёрлаш, курс ва диплом иши устида ишлаш, семинарга ҳозирлик кўриш, лаборатория машғулотида амалий вазифаларни бажариш каби амалий тафаккурга ёрқин мисолдир.

Психологияда тафаккурнинг ўндан ортиқ турларига характеристика бериб ўтилган. Психология тарихидан бизга маълум бўлган авторитар тафаккур тури ҳам ўзига хос хусусиятлари билан бошқалардан кескин ажралиб туради. Муайян фикрнинг чин ёки ёлғонлигини объектив далиллар билан исботлаш ўрнига инсон шахсининг ижобий ёки салбий сифатлари билангина чекланиб қолишдан иборат тафаккур тури авторитар тафаккур деб аталади. У кўпинча одамларнинг муайян соҳа бўйича билим савиясининг, даражасининг чекланганлигидан ва мустақил фикр юритиш қобилиятининг етарли даражада ўсмаганлигидан далолат беради. Шунингдек, психологияда бир-бирлари билан узвий равишда боғланган мулоҳаза юритишдан иборат мастикий тафаккур процессини дискурсив тафаккур деб аташ қабул қилинган.

4.Ижодий тафаккур

Ижодий тафаккур мураккаб билиш фаолиятдан бири бўлиб, тадрижий равишда, изчил ўзаро боғланган процесслардан ташкил топади: даставвал саволлар туғилади, вазифа аниқланади, масалани ечиш ёки саволларга жавоб қидириш жараёни вужудга келади. Инсон олдида турган аниқ вазифа ёки масала-бу бажарилиши ёки ҳал қилиниши зарур бўлган саволнинг ифодасидир. Намоён бўлган вазифа (масала) кўпинча ифодаланиши шарт бўлган мақсадни ҳам ўзига акс эттириб келади. Мақсад эса инсоннинг изланаётган номаълум воқеликни топишга гумон ва ҳаяжон, шубҳа ҳислардан хориж этишга қаратилган майлидир.

Тафаккурнинг изланиш босқичларида вужудга келган масаланинг ифодаланиши ҳар хил даражада бўлиши мумкин. Жумладан, воқеликнинг нималари маълумки, нималари яна номаълум, уларни аниқлаш, қай ҳолатда ва қайси йўл билан ечилиши мумкин, унинг турмуш учун қандай аҳамияти бор, сингари жиҳатларини аниқлашга тўғри келади.

Ижодий тафаккурнинг навбатдаги компонентлари қуйидагича акс эттирилади: қўйилади саволларга жавоб излаш, масалани ечишга ёрдам берадиган йўللар, усуллар, воситалар, қоидалар ва кўникмаларни қидириш, уларни танлаш ҳамда мазкур фаолиятда уларни татбиқ қилиш ва бошқалар. Одам ушбу конкрет ҳолдаги вазифани бажариш учун қўйилган саволларга бериладиган жавобларни айрим пайтларда теварак-муҳитдаги объектлардан топишларга ҳаракат қилади. Мазкур ҳолатнинг самарадорлиги кўп

жиҳатдан унинг кузатувчанлиги ва синчковлик сифатларига боғлиқ. Айрим ҳолларда берилган саволларга жавобларни тўпланган тажриба ва йиғилган билим фондидан топиш кўзга ташланади. Масалан, имтиҳон топшираётган студентнинг фикр юритиши, мулоҳазаси ва хулоса чиқариши худди ана шундай тарзда намоён бўлади.

Ижодий тафаккур ижодий хаёл билан узвий алоқада бўлади. Шунинг учун инсон амалий фаолиятида бир талай саволларга жавобларни хаёл ёрдами билан топади. Жумладан, ҳар хил тахминлар, фаразлар, илмий гипотезалар, кашфиётлар, техника соҳасидаги ихтиролар ҳам нан шу йўсинда амалга ошади, яъни хаёл ёрдами билан зарур натижаларга эришилади. Шунингдек, ижодий тафаккур процессида баъзи бир вазифаларни ҳал қилиш, бажариш, муҳокама юритиш, мулоҳаза қилиш, фикрлаш, фараз қилиш сингари жараёнлар мантикий фикр юритиш усуллари ва воситаларини қўллаш йўли билан ниҳоясига етказилади. Масалан, математика, физика каби фан асосларини ўзлаштиришда худди шундай ҳолат рўй беради.

Ижодий фикр юритиш процессида гоҳо камчилик ва хатоларга йўл кўйилади. Натижада олинган жавоблар ёки қўлланилган воситаларда шубҳаланиш ҳисси пайдо бўлади. Оқибатда натижаларни танқидий текшириш масалани ҳал қилиш билан параллел равишда намоён бўлиши мумкин. Одатда, ушбу кезларда фикр юритишнинг мантикий жиҳатлари ҳукм ва хулоса чиқариш, исботлаш, далиллаш, асослаш, рад қилиш, инкор этиш кабилар ижодий тафаккур ядросини ташкил қилади.

Ижодий тафаккур процессида инсон масалани ҳал қилишда ўзгаларнинг ёрдамига таяниб иш кўради. Айрим ҳолларда масала ёки топшириқни ҳал қилиш, ечиш пайтида ижодий тафаккур шахслараро муносабатда, мулоқатдаги воқе бўлади. Мулоқат эса фикр алмашиш, суҳбатлашиш, муҳокама қилиш, баҳслашиш, исботлаш, далиллаш каби мантикий усуллардан ташкил топади. Фан ва техника тараққиёти тарихининг кўрсатишига қараганда, йирик илмий кашфиётлар, фалсафий мушоҳадалар, илмий назариялар, конструктив ижодларнинг аксарияти улуғ кишилар томонидан ижтимоий тафаккурнинг маҳсули сифатида, коллектив тафаккури натижаси тариқасида дунё юзини кўрган. Демак, ижодий тафаккур авлодларнинг ақл-заковати дурдоналарининг системаланиши натижасида воқеликни янгилик элементи билан бойитади, холос.

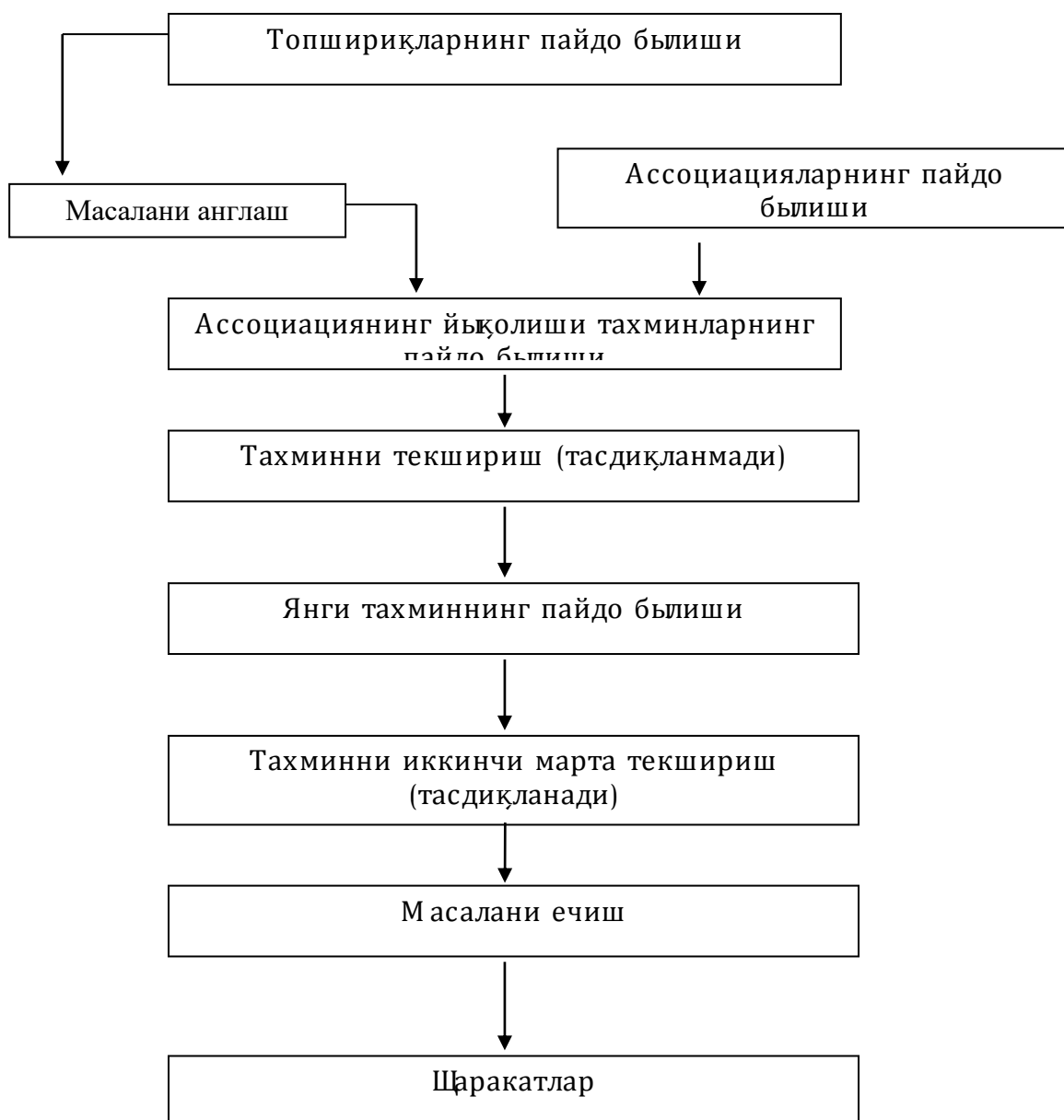
Ижодий тафаккур билан масала ечиш ўзаро узвий боғланган билиш процессларидир. Лекин ижодий тафаккурни масала воситасига

айлантириб юбориш мутлақо мумкин эмас. Шунинг учун уларнинг нозик жиҳатларини фарқлаб олиш мақсадга мувофиқдир. Жумладан, масалани ҳал қилиш, ечиш фақат тафаккур ёрдами билан амалга оширилади, чунки бунда ҳеч қандай ўзгача йўл бўлиши мумкин эмас ва бўлмайти ҳам. Ўз навбатида тафаккур масала ечиш вақтидагина вужудга келади. Шу боисдан янги масала қўйишда, янги муаммоларни барпо қилишда, уларнинг инсон томонидан (ўзгалар) англаб етишида ва бошқа ҳолларда асосий роль ўйнайти. Бинобарин, ижодий тафаккур фақат масала (проблема) ҳал қилиш билангина боғлиқ бўлмасдан, балки билимларни эгаллаш, текстларни тушуниш, нарса ҳамда ҳодисаларни танқидий жиҳатдан анализ қилиш ва ҳоказоларда ҳам жуда зарурдир.

ўш, муаммоли (проблемали) вазият билан масала ечишнинг ўзаро тафовути борми? Одатда муаммоли вазият вужудга келганда одам фавкулотда ҳеч қутилмаган, нотаниш, тушунилиши мураккаб бўлган, номаълум нарса ва ҳодисалар билан учрашади. Ақлий зўр бериш натижасида ирода сифатларини ишга солиш орқали муаммоли вазият англашилган масалага айланади. Бинобарин, масала муаммоли вазиятдан келиб чиқиб, унинг билан маҳкам алоқа қилиб ҳукм суради. Тафаккур муаммоли вазиятни анализ қилиш натижасида уни равшанлаштириб, ечиш мумкин бўлган масалага айлантиради. Демак, бу ерда ўзаро мустаҳкам боғланган фикр юритишнинг берк занжири вужудга келади: Тафаккур муаммо масала. Занжирнинг ҳар бир звеноси ҳамиша ва бетўхтов бир-бирларини тақозо этади.

Масаланинг юзага келиши муаммоли вазиятдан ўзининг специфик хусусиятлари билан ажралиб туради. Одатда масала ифодаланганда, гарчи олдиндан бўлса ҳам, маълум маълумотлар ва номаълумлар (қидирилиши зарур бўлган нарсалар) алоҳида мантиқий бўлақларга, қисмларга ажратилган бўлади. Масала нутқ билан баён қилинган қисмдан ва шартли белгилар ёки абстракт тушунчалардан ташкил топади. Масаланинг вербал бўлагиди маълум маълумотлар ва номаълум нарсаларга бўлиш акс этирилган бўлади. Ҳар қандай предметларга оид ўқув масаласида унинг асосий шартлари ечувчилар онгига брийб етадиган даражада яққол шаклда баён қилинган бўлади шунингдек, унинг олдиға қўйилган талаблар ва саволлар ҳам турли ёшдаги одамларнинг ёшиға, савиясига мос равишда тузилади. +аттиқ изланиш, муҳокама юритиш, воситалар танлаш ва уларни татбиқ этиш натижасида қидирилган номаълум нарса топилади.

Собиқ совет психологиясида фикр юритиш актлардан, ҳаракатлардан иборат эканлиги таъкидланади. Инсоннинг амалий фаолиятида қўйилган масаланинг (вазифанинг) акти фикр юритиш ҳаракати деб аталади. Тафаккурнинг ҳаракати бирон-бир вазифа ёки масала юзага келиши биланоқ ўз функциясини бошлайди. К. К. Платонов тафаккур ҳаракати босқичларнинг ушбу схемасини ишлаб чиққан.

К. К. Платонов фикрига кўра вазифанинг ҳал қилиниши тафаккур ҳаракатини яқунлайди. Бироқ, топилган масала ечими янги тафаккур ҳаракатларини вужудга келтириши, бетўхтов фикр юритиш процесслари билан таъминлайдиган янги саволларни туғдириши эҳтимол.

Ижодий тафаккур процесси мавжуд билимларга, боғлиқдир. Шу нарсани алоҳида қайд қилиб ўтиш керакки, ўзаро алоқа қилишда тафаккур муҳимроқ, мавқелироқ ўрин тутди. Ҳозирги замон таълим процесси олдида турган асосий мақсад, ўқувчи ёки студент шахсини

билимлар билан қуроллантириш эмас, балки уларни фикр юритиш фаолиятига ўргатишдан иборатдир.

Хўш, ижодий фикр юритиш жарайони қандай амалга оширилади?

Биринчидан, фикр юритиш фаолиятида энг аввал ҳал қилиниши зарур бўлган масала инсон томонидан аниқлаб олиниши керак. Агарда инсон олдида ҳеч қандай масала ёки проблема вужудга келтирилмаган бўлса, у ҳолда у бирон-бир нарса тўғрисида фикр ҳам юритмайди, демакки, унинг қаршисида ҳеч қандай проблема мавжуд эмас. Мабодо одам ҳал қилиши шарт бўлган масала юзасидан қанчалик аниқ ва тўлароқ маълумотга эга бўлса, уни оқилона ечиш йўл ва воситаларини шунчалик енгиллик билан топади. Бунинг учун проблемани ечувчилар қўйилган масала мазмунини аввало тушуниб олишлари, унинг шартини текшириб чиқишлари, нима маълум ва нималар номаълум эканлигини аниқлашлари мутлақо зарур. Фақат ана шундагина улар сира шошиб қолмадилар ва ҳеч иккиланмасдан масала шартини ўйлаб топадилар, тўғри ечимга эришадилар.

Иккинчидан, проблеме ёки масалани ҳал қилиш учун зарур бўлган барча билимларни (қоидалар, фактлар, қонуниятлар, хоссалар, хусусиятлар, муҳим белгилар, муносабатлар, боғланишлар ва бошқалар) татбиқ қилиш учун интиладилар. Бунинг учун эса шахсий тажрибасида учраган тажрибадан, ҳолатдан, усуллардан унумли фойдаланиб, кўчиш процессини амалга оширадилар.

Учунчидан, масалага-проблемага тааллуқли гипотеза олға сурилади, босқичлар тахмин қилинади, ечиш тўғрисида фаразлар ишлаб чиқилади, турли вариантлар ҳамда вариациялар ҳақида мулоҳаза юритилади, ўзаро хаёлан солиштириб, энг самарали аломатлар ажратилади ва ҳоказо.

Тўртинчидан, проблема олдида қўйилган гипотезани текшириш зарурияти туғилади. Уни текшириш учун аналогик ҳолатлар ўзаро таққосланади. Бу ўринда ижодий хаёл материалларидан атрофлича фойдаланилади. Унинг ҳаққоний эканлигига ишонч ҳосил қилиш учун тафаккур ҳаракатлари иерархияси татбиқ қилб кўрилади. Гипотеза мантиқий усуллар ёрдамида фикран анализ ва синтез қилинади, унинг адекватлигига доир оператив равишда ҳукм ва хулосалар чиқарилади.

Бешинчидан, проблемани назарий жиҳатдан ҳал қилиш учун илгари сурилган гипотеза адекват эмаслиги, нотўғри эканлиги аниқланса, у фикр юритиш объектидан сиқиб чиқарилади ва янги

фаразлар, ўйлар, тахминлар қабул қилинади ёки ўйлаб топилади. Янги амалий гипотеза фикран бир неча марта текширилади, ундан сўнг практикага жорий қилиш учун синашга тавсия қилинади. Айтиб ўтилган мулоҳазаларнинг аксарияти конструктив техника масалаларини ҳал қилишда, кашфиётларни яратишда, ихтирочиларнинг таклифларида, рационализаторликда, технологик қурилмаларни жорий қилишда турли-туман моделлар, вариантлар, препаратлар, технологик карталар ва бошқалар фикран анализ қилинади, сўнгра улардан энг маъқули, энг мақсадга мувофиқи танланади ва унинг устида тўхталади.

Олтинчидан, проблема ва масалани ҳал қилиш, ечиш, олинган натижаларни тўғрилигига қаноат ҳосил қилиш учун ечувчи уни текшириш билан тафаккур ҳаракатларини яқунлайди. Ана шу операциялардан сўнг масала батамом ҳал қилинди деб топилади ва у тўғрида фикр юритиш тўхтатилади.

Одатда инсон ижодий тафаккур қилиш процессида маълум даражадаги қийинчиликларни енгади. Уларни елтириб чиқарувчи объектив ва субъектив сабаблар хилма-хил бўлиб, турлича тарзда ифодаланиши мумкин.

Психолог В. А. Крутецкий ижодий тафаккурни тараққий эттириш мақсадида масалалар типологиясини ишлаб чиқиб, турли ёшдаги ўқувчилар ўқув фаолиятида синаб кўрган. Олинган натижалар олим томонидан сифат ва миқдор жиҳатдан анализ қилиниб, график тасвири (ифодаси) акс эттирилган. Типологияга киритилган масалаларни В. А. Крутецкий турлича ном билан атади.

1. Савол аниқ қилиб кўйилмаган масалалар. Ўқувчининг масалада берилган математик муносабатларни анализ қилгандан кейин ифодалаб бериладиган саволнинг вариантларидан бири қавс ичида кўрсатилади.

2. Берилганлари ечишмайдиган масалалар. Масалани аниқ ечиш учун ечишмайдиган маълумотлар қавс ичида кўрсатилади.

3. Ортиқча маълумотлари бўлган масалалар. Ортиқча маълумотлар курсив билан берилади.

4. Бир неча йўл билан ечиладиган масалалар. Бу ерда турли йўллар билан ечилиши мумкин бўлганасалалар берилган. Масала ечишнинг энг оддий, энг тежамли йўли иложи борича яширилган. Бу масалалар бир фикрлаш операциясидан иккинчисига, бир ишлаш усулидан бошқасига ўтиш қобилиятини шакллантиришга қаратилган.

5. Мазмуни ўзгариб турадиган масалалар. Бу масалаларда ҳам битта мустақамланган ақлий қобилият таркиб топтирилади.

6. Исботлашга доир масалалар. Бу масалалар ёрдамида мантиқий фикрлаш, исботлаш сингари ақлий қобилият такомиллаштирилади.

7. Фикрлаш, мантиқий мулоҳаза юритишга доир масалалар. Бу масалаларни ечиш учун ҳеч қандай махсус билимлар талаб қилинмайди, лекин бунда маълум даражада ижодкорлик кўрсатиб, мантиқий мулоҳаза юрита олиш керак бўлади. Бу масалаларнинг баъзилари математик характерда, бошқалари фақат мантиқий характерда бўлади.

8. Демак, ижодий тафаккур тури ўзининг самарадорлиги ва долзарблиги, универсаллиги билан бошқа фикр юритиш процессларидан фарқ қилади, янги-янги муаммоларни ўйлаб чиқишда, масалани ҳал қилишда зарур процесс бўлиб, инсоннинг билиш фаолиятида етакчи роль ўйнайди.

9. Психология фанида тафаккурни реалистик ва аутистик турларга ажратиб ўрганиш ҳолати ҳукм суриб келмоқда. Одатда реалистик тафаккур қуршаб олган атроф-муҳитни ўрганишга, акс эттиришга қаратилган фикр юритиш бўлиб, у мантиқий қонун ва қоидаларга бевосита бўйсунди ва уларнинг ёрдами билан воқеликни инъикос қилади. Мавжуд нарса ва ҳодисаларни акс эттириш мазкур тафаккур турининг объекти бўлиб ҳисобланади. Аутистик тафаккур инсоннинг хоҳиш ва истакларини амалга ошириш билан узвий боғлиқ равишда содир бўлади. Амалга оширилиши лозим бўлган тафаккур ҳаракатлари фақат ўша шахснинг ўз талақларини рўёбга чиқаришга йўналтирилган фикр юритишдан иборат индивидуаллик ёки индивидуалистик тафаккурдир.

Масала ечимини қабул қилишга ва информацион тайёргарлик кўришга қаратилган фикр юритиш визуал тафаккур дейилади. Визуал тафаккур мақсадга мувофиқ ҳаракатлар ёки англашилмаган операциялар, чунончи, образлар манипуляцияси ва трансформацияси ёрдами билан амалга оширилади ва «ақлий айланиш»дан намоён бўлади. Инженерлик психологияси ва меҳнат психологияси, шунингдек эргономика соҳаларида муттасил визуал тафаккур проблемаси космос психологиясида интенсив равишда тадқиқ қилинмоқда.

Йирик собиқ совет психологларидан бири З. И. Калмикова ўз тадқиқотларида тафаккурнинг продуктив ва репродуктив турларга

ажратиб ўрганган эди. Бу бўлиниш субъект билимларига фикр юритиш фаолиятида олинаниган маҳсулнинг янгилик даражасининг муносабати асос қилиб олинади. +исқа вақт бирлиги ичида янги, оригинал фикрлар яратиш ёки муҳим илмий, амалий масалаларни ҳал қилиш билан белгилананиган тафаккур продуктив тафаккур дейилади. Репродуктив тафаккур эса пассив, тайёр мулоҳазаларни ўзлаштириб олишга ва «тайёр ҳолда» ундан фойдаланишга қаратилган инсоннинг билиш фаолияттик ўринишидир.

Фазовий тафаккур проблемаси атоқли собиқ совет психологи Б. Г. Ананьев ва унинг шогирдлари томонидан тадқиқ қилинган бўлиб, кейинги йилларда бу проблема юзасидан таниқли психолог И. С. Якиманская интенсив илмий-тадқиқот ишларини олиб бориб, сермаҳсул натижаларни қўлга киритаётир. Тажрибаларнинг аксарияти ҳунар-техника мактаби (билим юрти) ўқувчилари устида олиб борилган. Фазовий тафаккур деганда нарса ва ҳодисаларнинг фазода рационал жойлашиши, замон ва макон муносабатларини, мураккаб боғланишларини адекват равишда акс эттиришдан иборат фикр юритиш процесси тушунилади. У инсоннинг фазовий тасаввурлари, хотира ва хаёл тасаввурлари билан узвий боғлиқ ҳолда намоён бўлади.

IX БОБ ХАЁЛ ХАЁЛ ҲА+ИДА ТУШУНЧА

1. Хаёл тўғрисида умумий тушунча.

Психологияда хаёл тафаккур сингари билиш жараёнларидан бири ҳисобланиб, у инсоний ички ва ташқи хусусиятли ва изланишли фаолиятида, муайян даражага эга бўлган муаммоли вазиятнинг вужудга келиши ва унинг ҳал қилинишида иштирок этади. Агарда хаёлни генетик жиҳатидан келиб чиқиши таҳлил қилинадиган бўлса, у албатта инсоннинг меҳнати маҳсулини образлар, тимсоллар ёрдами билан акс эттирмасдан туриб, бевосита фаолиятга киришиш мумкин эмас, чунки фикри мулоҳазаларни тасаввур қилиш туфайли яққол тафаккурнинг предметига узатилади. Худди шу боисдан хаёл ёрдами билан инсон томонидан кутилаётган натижа, яъни кутилмаган тасаввур образлари яратилади, гўёки бу жараёнда ижодий фаолиятнинг модели ишлаб чиқилади, фантастик тимсоллар тизими янгиликларнинг мутлоқ таркиблари билан бойиб боради, ички фаоллик эса унинг механизмига айланади. Одамнинг ҳар қандай изланишли, меҳнат ва ижодий фаолиятлари хаёлий жараёнларни ўз ичига қамраб олади, кашфиётнинг дастлабки образлари, таркиблари аниқ воқеликдан узоқ бўлишидан қатъи назар тараққиёт (ривожланиш), турткиси вазифасини бажаради. Одатда хаёл инсон фаолиятининг зарурий таркиби, муҳим шарти сифатида унинг турлари атамаси номлари билан ифодаланади, чунончи бадий, адабий, илмий изланишли, мусиқавий, лойиҳавий, конструкторлик. эвристик (фикрий топқирлик), ижодий фаолият кабилар. Шахс томонидан бажарилиши, амалга оширилиши лозим бўлган ҳар қандай фаолиятнинг маҳсули олдиндан тасаввур қилиниши, яхлит тимсол шаклда кўз ўнгига келтирилиши шарт.

Жаҳон психологиясида хаёл инсоннинг ижодий фаолиятнинг таркибий қисми сифатида талқин қилинади, у тизимий хусусиятли хатти-ҳаракатнинг оралиқ ва якуний маҳсуллари орқали акс этади, муаммоли вазиятда ноаниқлик, номаълумлик аломатлари вужудга келса, у ҳолда фаолият режасини қайта кўриб чиқишни таъминлайди. Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, ҳеч қачон хаёл ижодий фаолият дастурининг яратувчиси сифатида намоён бўлмайди, балки унинг айрим ўринларини тўлдиришнинг ва алмаштиришнинг тимсолларини яратади, холос.

Хаёлнинг билиш жараёни сифатидаги асосий вазифаси шундан иборатки, у амалий фаолият бошланмасдан туриб, унинг маҳсулини олдиндан тасаввур қилиш ва уларнинг тимсоллар атриқасида вужудга келтиришдан иборатдир. Инсон шахсий фаолиятида айрим қийинчиликлар вужудга келса, уларни бартараф қилиш учун одам ўйланади, фикрий образларни яратади, уларга янги қўшимчалар киритади, хулас маҳсулотнинг сифатли чиқишини, унинг буюм тариқасида намоён бўлишини хаёл узлуксиз равишда таъминлаб туради. Айтайлик, инсон стул ясамоқчи бўлса, у энг аввал унга оид қисмларни тайёрлайди, шахс хаёлан унинг сифатига эътибор беради, кейин уларни яхлитлайди, ўзаро бирлаштиради ҳамда буюм шаклида гавдалантиради. Бинобарин, хаёл ишнинг ҳар бир босқичида бевосита иштирок қилади, йўл-йўлакай кўрсатмалар, қўшимчалар киритиб боради.

Хаёл билиш жараёнлари билан узвий алоқада ҳукм суради, уларни акс эттириш имкониятининг тўлароқ рўёбга чиқишига ёрдам беради. Айниқса, у тафаккур билан бевосита алоқада бўлади, худди шу боисдан уларнинг ҳар иккаласи ҳам башорат қилиш, олдиндан пайқаш, сезиш, истиқбол режасини тузиш имкониятига эга. Шунинг учун улар ўртасида бир қатор ўхшашликлар ва айрим фарқлар мавжуддир. Бу ҳолат қуйдагиларда ўз ифодасини топади: 1) хаёл тафаккур сингари муаммоли вазиятда, масала ватопшириқлар ечиш жараёнида тўғилиди; 2) янги ечим, усул, восита қидиришда ва уларни саралашда умумийлик мавжуд; 3) хаёлнинг ҳам, тафаккурнинг ҳам пайдо бўлиши шахснинг эҳтиёжларига бевосита боғлиқ; 4) эҳтиёжларни қондиришнинг датслаб хаёлий образлари яратилади, унинг натижасида вазиятни ёрқин тасаввур қилиш имкони туғилади; 5) хаёлда олдиндан акс эттириш жонли тасаввурлар тарзида, яққол тимсоллар шаклида вужудга келса, тафаккурда улар умумлашмалар, тушунчалар. билвоситалик хусусияти орқали рўёбга чиқади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, муаммоли вазиятда ақлий фаолиятни натижалари онг назоратидаги образлар, тасаввурлар ҳамда тушунчалар тизимида ифодаланади. Образлар ва тасвирлар танлаш (саралаш) хаёлнинг функцияси орқали, тушунчалар ва уларнинг янгилик аломатлари эса тафаккур ёрдамида рўёбга чиқади. Тасаввурлар билан тушунчаларнинг ўзаро уйғунлашуви иккита ижодий хусусиятли билиш жараёнларининг ҳамкорликдаги ижодий фаолиятида бир даврнинг ўзида қатнашишни бирдиради. Фаолиятнинг таркибий қисмлари уларнинг қандай амалга оширилиши

тўғрисидаги яққол образларни узвий боғланиб кетган фикрий мулоҳазаларнинг қўшилиши туфайли ҳаракатчанлик имкониятига эга бўлади.

Хаёл жараёни тафаккурдан фарқли ўлароқ муаммоли вазиятнинг маълумотлари қанчалик ноаниқ бўлса, шунчалик таъсавур образлари яралиши учун қулай имконият туғилади, унинг механизмлари тезкорликда ишга тушади. Масалан, ёзувчининг хаёли асар қаҳрамонларининг тақдири билан узвий боғлиқ бўлиб, конструктор, муҳандис, мемор каби мутахассисларга қараганда нихоят даражада катта ноаниқликларга эга, воқеликдан тубдан узоқ фантазия оламида образлар, чизғилар, бадий тўқмалар яратади. Маълумки аниқ дунёвий фанларнинг қонуниятларига қараганда инсоннинг психикаси, унинг хатти-ҳаракатлари қонуниятлари мураккаб ва етарли даражада маълумотларга эга эмас. Худди шу боисдан бош мия катта ярим шарлари функциясининг қарийб учдан бир қисмини илмий далиллар асосида тушунтириб бера олишимиз мумкин, холос.

Муаммоли вазият ўзининг хусусиятига кўра бир даврнинг ўзида ҳам хаёлнинг, ҳам тафаккурнинг иштирок этишини тақозо қилади. Агарда муаммонинг ечими, масаланинг шарт аниқ бўлса, бу ҳолда тафаккурнинг иштироки устуворлик қилади, мабодо номаълумликларнинг миқдори кўпайиб кетса, у тақдирда хаёл ёки фантазия етакчи роль ўйнай бошлайди. Муаммо ечимининг турли усуллари, уларнинг инвариантлари, муайян қонунлари, қоидалари таърифлари мавжуд бўлган тақдирда фаолият тафаккур ёрдами билан амалга оширилади.

Хаёлнинг энг аҳамиятли томони шундан иборатки, у тафаккур предметига тааллуқли ҳолатлардаги етишмовчиликда ҳам у ёки бу йўл билан муаммоли вазиятдан енгилроқ чиқиб кетишга муҳим замин ҳозирлайди. Инсонда мавжуд нарсаларнинг ички тузилиши, унинг ривожланиши, ўзгариши тўғрисидаги маълумотларнинг етишмаслиги туфайли шахс хаёлга ва фантазияга мурожаат қилади. Биосфера ва ноосферада инсоният учун номаълум ўрганилмаган соҳалар мавжуд экан, демакки, хаёл узлуксиз равишда ўз функциясини бажараверади, шунинг учун хаёлнинг қайси тури ҳукм сураётганлигидан қатъий назар у ижобий ҳодиса сифатида баҳоланиши лозим. Чунки, хаёл инсоннинг ақлий зўр беришда, сртесс, аффект ҳолатларида асаб тизимининг танглигидан халос этиб, тана аъзолари функциясини тиклайди, ишчанлик қобилиятини барқарорлаштиради.

2. Хаёл турлари тўғрисида умумий тушунча.

Хаёл ўзининг фаоллиги билан атроф муҳитни ўзгартиришга йўналтирилган шахсни ижодий фаолиятининг муҳим шарт сифатида хизмат қилади. Баъзи бир психологик маълумотларга қараганда, гоҳи хаёл фаолиятининг функциясини бажаради, бунда у хатти-ҳаракатларнинг сунъий равишдаги мажмуаси вазифасини ижро этади, холос. Инсон қуйидаги ҳолатларда яққол тасаввурдан йироқ бўлган хаёлот оламига кириб бориши мумкин: 1) инсон ҳеч қандай йўл билан ҳал қилиб бўлмайдиган масалалар, муаммолар исканжасидан беркиниш мақсадида; 2) турмушнинг оғир шароитларидан, заҳматларидан ҳимояланиш ниятида; 3) шахсий нуқсонларнинг таъқибидан; 4) ушалган армондан; 5) патологик ҳолатга (руҳий нуқсонга) учраганда; 6) алкоголизм, наркомания ва бошқа вазиятларда. Хаёлот (фантазия) турмушда гавдаланиши мумкин бўлмаган, амалга ошириш имконияти йўқ хатти-ҳаракатлар дастурини намоён этади.

Юқоридаги мулоҳазалар негиздан келиб чиқувчи хаёлнинг бундай шакли психология фанида пассив (суст) хаёл деб номланади. Психологияда актив (фаол), ихтиёрий, ихтиёрсиз, тикловчи ва ижодий турлар тўғрисида ҳам муайян маълумотлар мавжуддир.

Инсон пассив хаёлни олдиндан ихтиёрий режалаштириб юзага келтириши ҳам мумкин. Худди шу боис ирода билан ҳеч бир боғлиқ бўлмаган, жўрттага «кашф» қилинган, бироқ ҳаётда гавдалантиришга йўналтирилган хаёлнинг ўзига хос образлари мажмуаси «ширин хаёл» дейилади. Одатда «ширин хаёл»да фантазиянинг маҳсуллари билан инсоннинг эҳтиёжлари ўртасидаги алоқа енгиллик билан юзага келганлиги туфайли қувончли, ёқимли, қизиқарли нарсалар ҳақида одамлар хаёл сурадилар. Инсон қанчалик ширин хаёлга берилса, у шунчалик даражада пассив шахс саналади, бу кўриниш унинг нуҳсони ҳисобланади. Пассивлик (сусткашлик) кишининг қийинчиликларини енгилдан четлаштиради, яшаш учун курашга хоҳиш йўқолади, демак у реалликдан тубдан узоқлашади. Гоҳо пассив хаёл ҳеч ўйламаганда, ихтиёрсиз равишда вужудга келиши ҳам мумкин, бунда қуйидаги ҳолат юз беради; А) онг назоратининг кучсизланиши, Б) иккинчи сигналлар тизимининг сусайиши, В) инсоннинг вақтинча ҳаракатсизланиши, Г) уйқусираш кезида, Д) аффектив вазиятдан, Е) туш кўришда, Ё) галюцинацияда, Ж) патологик ҳолатларда ва ҳоказо.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, пассив хаёл ихтиёрий ва ихтиёрсиз турларга ажратилганидек, актив хаёл тикловчи ва ижодий кўринишларга бўлинади.

Ўзининг моҳияти билан тасаввурларга мувофиқ келадиган тасаввурлар, тасвирлар тизимини яратувчи хаёл «тикловчи хаёл» деб аталади. Табиатга, жамиятга ва шахслараро муносабатга, билимларга оид маълумотлар ўрганилишида хаёл бевосита иштирок этади ҳамда матнларда, расмларда, хараталарда акс эттирилган нарсалар қайта тикланали. Ижтимоий тажрибада, таълим-тарбия жараёнида фазовий хаё, вақт ва ҳаракат бирликларига оид ахборатлар, масофа, ҳажм тўғрисидаги хабарларга диққат билан синчковлик билан қараш, тикилиш жараёнида мазкур хаёл тури ривожланади.

Ижодий хаёл тикловчи хаёлдан фарқли ўлароқ оригинал ва қимматли маддий, ижодий маҳсулотларда гавдаланувчи янги образларнинг яратилишидан иборат хаёлнинг туридир.

3. Хаёлнинг хусусиятлари.

Хаёлнинг муҳим томонларидан бири-унинг ижодиёт ва шахс муносабатининг яхлит ҳолда талқин қилиш хусусиятидир. Ижодиёт шахснинг ички имкониятлари ва заҳираларининг рўёбга чиқишининг асосий шартларидан биридир. Худди шу сабабдан шахс ўзининг ижодий фаолияти билан, биринчидан, инсоннинг яратувчилик қудратини амалиётда намойиш қилади. Иккинчидан, у ижоджиёт таъсирида янги фазилатларни эгаллайди, нафосат, бадий ижод, техник қобилият, кашфиёт ижтимоий муаммоларни интеграция қилиш ёки мавжуд умумий қонуниятлардан келиб чиқиб, уни дифференциаллаштиради. Учинчидан, жаҳон фанига ўз улушини қўшади ва цивилизацияга ўз таъсирини ўтказади, ижтимоий тараққиёт ҳаракатлантирувчисига айланади. Ижодиёт давомида шахс мотивацион, эмоционал, иродавий барқарорлик, характернинг мустаҳкамлиги ва бошқа индивидуал-типологик хусусиятлардаги етуклик ижодиёт маҳсулига, унинг самарадорлигига, сифатига муносиб равишда ижобий таъсир ўтказади. Ижодиёт таркиблари билан шахснинг хусусиятлари ўртасидаги уйғунликнинг юзага келиши икки ёқлама таъсир ўтказиш механизми сифатида муҳим роль ўйнайди, яъни фаолиятда шахс ўзининг янги қирраларини очади, унинг фазилатлари эса ижодий изланишларнинг муваффақиятли яқунланишини таъминлайди.

4. Хаёлнинг аналитик-синтетик хусусияти

Хаёлнинг аналитик хусусияти бўйича (немисча «tendens» лотинча «tendere» келиб чиққан бўлиб, психологиянинг тарихий тараққиёти давомида ҳар хил кўринишларда ҳукм суриб келмоқда. Аналитик ҳолат хаёлнинг мазмунини, моҳиятини, предметини, асосан тубдан янги маҳсуллар, янгича образлар, тимсоллар, тасвирлар яратилишидан, атроф-муҳитнинг ифодаси, янги безакли, жилоли эканлигини қайд қилишдан иборатлигидан тан олишдир. Янгилик элементлари, баъзи жабҳаларининг кўшимча аломатлар билан бойитилиши, ижод қилиниши хаёлнинг асосий вазифаси эканлиги ғоясини акс эттирувчи тенденция психология фанида аксарият илмий мактаблар томонидан тан олинган ва тараққиёт ҳаракатлантирувчиси сифатида қатъий равишда ҳимоя қилиниб келинмоқда. Иккинчи тенденция биосфера ва ноосфера тўғрисидаги маълумотлар, тасаввурлар, таъсирланиш, тимсоллар ижтимоий- тарахий тараққиёт давомида қайтадан тикланиш орқали хаёл маҳсули сифатида сақланиб келади, деган ғояга асосланади. Бу тенденцияда орашларнинг тикланиши, сақланиши, кучайиши ёки ўчмас из тариқасида узлуксиз равишда инсон хотирасида, кўз ўнгида намоён бўлиши, гавдаланиши ҳаёт ва фаолият учун бирламчи эканлиги исботлашга ҳаракат қилинади. Ҳар иккала тенденция ҳам хаёл ҳолатининг аналитик вазифасини бажариш имкониятига эга бўлиб, ўзаро бир-бирини инъкор этиш даражасига олиб бормаслигини тақозо қилади. Шунинг учун ижодий хаёл янги образларнинг вужудга келтириш билан тараққиётга улуш қўшади, яққол воқелик ва уларнинг тимсоллар ҳақидаги маълумотлар, чизғилар тасвири ҳамда тасаввурларини қайта тиклаш орқали инсоният билими, тажрибасини бойитади.

Тиклоувчи хаёл инсоният томонидан олдин яратилган нарсалар ва ҳодисалар тўғрисидаги образлар, ахборатлар сифатида қайтадан жойланишига муҳим таъсир этади, ўзининг ҳаракат тезлиги билан ҳар қандай техника мўжизасини доғда қолдиради. Ҳар иккала тенденция уйғунлашуви орқали ижодий ва тикловчи хаёл турлари вазифасига, аҳамиятига, маҳсулдорлик даражасига оқилона баҳо бериш мумкин.

Акс ҳолда икки тенденция икки хил талқин, турлича яқун, ўзгача мазмун, алоҳида ёндошув, устуворликка даво келтириб чиқариши айни ҳақиқатдир.

Хаёл аналитик ҳолатдан ташқари синтетик хусусиятга ҳам эгадир. Хаёлнинг синтетик ҳолати ушбу феноментлар орқали ифодаланади: агглютинация (лот. Agglutinare ёпиштирмоқ, елимламоқ

маъносини билдиради) муайян тасаввурларни бир-бирига қўшиб ёки улардан фойдаланиб, нарса ва ҳодисаларнинг янги образларини яратишдан иборат ҳаёл феноменидан биридир; гиперболизация (юнонча *hyperbole* бўрттириш, кучайтириш маъносини англатади; схематизация (юнонча «*schema*» образ, шакл вужудга келтириш демакдир); типизация (юнонча «*tipos*» из, чизик деган маънони билдиради) ёки типиклаштириш; ўхшатма-муайян нарсаларга нисбатан қиёслаш орқали муҳим ва номуҳим томонларидан умумийликни танлаб олиш кабилар.

Агглютинация феномени образлар (тасвирлар, тимсоллар) синтезлашув жараёнининг соддароқ кўринишидан бири ҳисобланиб, инсониятнинг кундалик ҳаёти ва фаолиятида рўй-рост яхлитлаштириш имконияти йўқ хилма-хил хислатлар, фазилатлар, сифатлар ва қисмларни «қоришиқ» тарзида (бирлаштирилган) шаклда акс эттиради. Одатда агглютинация ёрдами билан донишманд халқ томонидан яратилган эртак тимсоллари, афсона тасвирлари яратилади ёки ҳаёлий композицияси тўқиб чиқарилади (лотинча *compositio* тузилмаси, таркибий жиҳатлари деган маъно англатади). Масалан, булбули гўё одамсимон (боши одам, танаси қуш) бир жоновор гавдаланади; сув париси (русалка) тимсолида аёл мужассамлашади (бош ва гавдаси одамники, думи балиқники, сочи яшил сув ўтларидан иборат); кентавр (от ва одам); пегас (қанот ва от) қанотли от; товук оёқли уйча, еттибошли илон аждаҳо (илон, от ва қушдан иборат) ва бошқалар.

Ҳозирги замонда агглюцинациядан техник, бадий, санъат ижодиёти кенг қўламда фойдаланилмоқда, чунончи, самолет амфибия (юнонча *amphibios* иккиёқлама ҳаёт кечириш маъносини билдиради)-учувчи қайиқ тоифасидаги қуруклик ва сувга мослашган гидросамолёт; аэросани (чана сингари сирғанувчи самолёт), жанговар техника амфибия (танк, бронетраспорт, автомобиль); аккордеон-фортепьяно билан баян бирлашмаси; автокран-автомобиль билан кран қоришиғи; автокор (инглизча «*car*» арава)-ўзи юрар арава ва ҳоказо.

Гиперболизация феномени ҳаёл образларини ҳамда тасаввур шакллариини ўзлаштириш жиҳатидан яқин агглютинацияга ёндош, ўхшаш психик жараёндир. Гиперболизация нарсалар ва жониворларни нафақат ҳаддан зиёд катталаштириш ёки кичиклаштириш (бармоқдек кичик бало, уйдек тухум, тоғдек паҳлавон, тариқдек бола, туядек бўрга ва ҳоказо) билан тавсифланибгина қолмасдан, балки тасаввур образлари (тимсоллар,

тасвирлар) миқдорини кўпайтириш ёки уларнинг ўрнига алмаштириш хусусиятларини ҳам намоён этади. Масалан, етти бошли аждарлар, кўпқўлли ва икки қоринли махлуқотлар, олти оёқли жониворлар, кўёш нурини тўсган афсонавий қушлар шулар жумласидандир.

Схематизация феномени ҳаёлот (фантазия) образларини яратиш имконияти мавжуд воситалардан бири ҳисобланиб, у борликдаги нарса ва ҳодисаларнинг у ёки бу аломатлари ҳамда сифатларини таъкидлашдан, шунингдек, уларга бутун диққат-эътиборни марказлаштиришдан иборат психик жараён дир. Худди шу усул, йўл, восита ёрдами билан муайян яққол инсонларга мўлжалланган ўртоқлик ҳазиллари (шаржи французча charge сўзидан олинган бўлиб, бўрттириш деган маънони англатади) ва аччиқ, аянчли, кулгили тасвирлар (карикатура италянча «caricatura» қайта мужассамлашув деган маънони англатади. Мазкур жараёнда ҳаёлот (фантазия) тасвирларида юзага келадиган тасаввурлар ўзаро бирлашиб кетиши натижасида тафовутлар қарийиб йўқолади, ўхшашлик аломатлари эса бирламчи воқеликка айланади, қолаверса ушбу ҳолат схематизациялашни рўёбга чиқишга қулай негиз ҳозирлайди. Масалан, бунга конструкторнинг қушлар оламидан андоза олиб, янги қурилмалар яратиши, моделдан ҳақиқий асбоб ишлаб чиқиши; рассом табиат мўжизаларининг матога тушириши яққол мисол дир.

Типизация феномени ёрдами билан ҳаёлда тасаввурлар синтези рўёбга чиқиши мумкин. Одатда бадиий адабиётда типизация ёки типиклаштиришдан кенг кўламда фойдаланилади ҳамда унинг ёрдамида баъзи бир жабҳалари билан ўзаро ўхшаш, ҳатто мутаносиб нарса ва ҳодисаларда акс этувчи муҳим белгилари ажратиб олинади ҳамда улар яққол образларда мужассамлаштирилади. Ижодий жараёнларнинг вужудга келиши, кечиши, ривожланиши бир талай ассоциялар орқали пайдо бўлади, лекин уларнинг қайта тикланиши хотира жараёнларида учрайдиган тикланиш ёки жонланишдан тафовутланади. Ижодий илҳомлари ҳисобланмиш эҳтиёжлар ва мотивларга ассоциялар жараёнида ўзлаштирилган йўналиш бўйсунди.

Ижодий ҳаёл ўзига хос муайян хусусиятларга эга бўлиб, улардан энг муҳими ассоциацияларнинг анъанавий йўл-йўриғидан воз кечиб, ижодкор руҳиятида фавқулоддалик қилаётган ҳис-туйғулар, уй-фикрлар, хоҳиш-истакларга тобе этиш дир. Ваҳоланки ассоциацияларнинг ўхшашлик, ёндошлик, карама-қаршилиқ (контрастлик) кўринишлари сақланиб қолсада, лекин тасаввурлани

саралаш эса сабабий боғланиш механизими билан тавсифланади. Ижодкор (шоир, ёзувчи, рассом) асарида ассоциациялар чизигиси пайдо бўлади, уларнинг вужудга келишига асосий сабаб ташқи таассурот ҳисобланади.

5. Хаёл жараёнларининг физиологик асослари.

Хаёл жараёнларининг, шу жумладан фантазия образларининг вужудга келиши инсон мияси фаолиятининг маҳсули ҳисобланиб, бош мия катта ярим шарлари пўстлоқ қисмининг функцияси орқали амалга ошади. Хотира билан хаёлнинг физиологик асослари, механизмлари ўртасида муайян даражада ўхшашлик ва баъзи тафовутлар мавжудлигини таъкидлаб ўтиш жоиз.

Хотиранинг физиологик асоси муваққат нерв боғланишларининг ўзаро бирикуви ҳамда фаоллашуви (қайта жонланиши, тормозланиши)дан иборат бўлса, хаёл жараёнида инсон онтогенезида юзага келтирилган боғланишлар тизими бузилиши (емирилиши) оқибатида янги тизим ҳосил қилинади. Фавқулоддаги бундай ҳолат (бирлашиши, янги тизим) маълум эҳтиёж ёки бирорта тасодифий таассурот (ташқи таъсир) орқали мия пўстида кучли кўзғолиш ўчоғининг ҳосил бўлиши туфайли вужудга келиши мумкин. Худди шу боисдан хаёл сураётган шахсда нерв ҳужайраларининг гуруҳлари ўзаро янгитдан (қайтатдан) боғланиши, шунинг учун фантазия образларига хос янгилик ва ўхшашлик аломатлари мазкур янгича боғланишга бўйсунди.

Шундай қилиб, хаёл мия катта ярим шарлари пўстининг функцияси ҳисобланишига қарамасдан, унинг физиологик механизмлари миянинг бошқа қисмлари билан боғлиқ эканлиги тўғрисида фарз қилишга имкон туғдиради. Миянинг мана шундай чуқурроқ қисмлари гипоталам-лимбик (юнонча *hypothalamus* англатади ва юксак марказлар мажмуасидан иборат бўлиб, ҳар хил функциялар мослашувини таъминлаб туради; лотинча *limbus* чегара, чет, ҳошия деган маънони билдиради; юнонча *thalamus* тепалик дегани тизими фантазия образларининг шаклланиши билан уларни фаолият жараёнларига кўшилишда мия ярим шарлари пўсти билан бирга қатнашади. Тизимнинг пўстлоқ билан пўстлоқости қисмлари боғланиши туфайли гипоталамус мия стволининг ярим шарлар билан туташувида «лимб» (чегара) ҳосил қилади.

Инсон мияси фантазия образларига ҳамда организмнинг периферик (чет) қисмларига бошқарувчанлик таъсирини ўтказиб,

уларнинг фаолиятини ўзгартириб туради. Шахс асабийлашганида бирор нарса ҳақида қаттиқ ўйласа, албатта тана аъзоларида кўзга ташланадиган ўзгаришлар содир бўлиши мумкин. Юзага келган бундай аломатлар (белгилар, излар) «стигмат»лар деб номланади (юнонча stigma доғ ёки чандиқ деган маънони англатади). +адимги халқ афсонлари, ривоятларига қараганда инсон қаттиқ жисмоний калтакланган даврини эсласа, гўёки ўша азобнинг излари фавқулоддаги пайтда юзага келиши таъкидланади. +ўрқинч ҳолат тўғрисида хаёл образлари яратилса, одамга учуқ чиқиши, лаблари ёрилгандай ҳис этиши воқеликлари учраб туради. Масалан, чекиш ва ичишни мутлоқ ташлаган шахс папирос ёки спирт ичимлиги тўғрисида ўйласа, унинг оғиз бўшлиғида тамаки таъми, ароқнинг аччиқлиги пайдо бўлиши мумкин. Инсон жуда сувга ташна бўлса ёки очлик азоби қийнаса, улар тўғрисида ўйласа, «ширин қониқиш» «лаззатланиш» ҳислари вужудга келади.

Психологияда кўрқинч ҳолати тўғрисида муайян материаллар тўпланган ва таҳлил қилинган. +ўрқинч юнонча phobos «фобия» деб номланади. Фобия муайян шароитлар ва вазиятларда шахсда вужудга келадиган кучли асосга эга бўлмаган кўрқинч ва ташвишланишдан иборат, инсон томонидан енгиш имконият йўқ муттасил психопатологик ҳолати. Мазкур патологик ҳолатнинг баъзи бирларига тушунча беришга ҳаракат қиламиз: 1) агарофобия- шахснинг гавжум майдонлардан, шоҳ кўчалардан ўтишига кўрқиши; 2) каустрофобия- инсоннинг эшигини қулуфлаб ёлғиз ўтиришидан кўрқиши; 3) монофобия- шахснинг якка-ю ёлғиз, ҳеч кимсиз қолишдан кўрқиши; 4) атропофобия- инсоннинг кўпчилик даврасидан, ҳалойиқдан кўрқиши; 5) назофобия- одамнинг касал бўлиб қолишдан кўрқиши; 6) эйротрофобия- шахснинг кўпчилик даврасида изза бўлишдан, ўзини йўқотиб қўйишдан кўрқиши; 7) дидактоген- ўқувчи ёки талабанинг ўқитувчидан кўрқиши; 8) ятроген- беморнинг шифокордан кўрқиши ва ҳоказо.

Хаёлнинг органик жараёнлари билан узвий боғлиқлиги ҳақидаги маълумотлар яна идеомотор (юнонча idea- тушунча, тасаввур, лотинча motor ҳаракатлантирувчи деган маънони билдиради) актлар (ҳаракатлатлар) да мужассамлашган бўлади. Инсон у ёки бу ҳарактни тасаввур қилиш биланоқ худди шу нарсанинг табиий равишда бажарилиши бошланади. Масалан, шахс қайсидир ашулани дилдан ўтказса, унинг хиргойиси амалга оширилади ёки рубоб тўғрисида

тасаввур қилинса, ундаги бармоқ ҳаракати тасадифий ижрога киришади ва бошқалар.

6. Хаёл шакллари тўғрисида тушунча.

Хаёлнинг асосий шакли хаёлот ёки фантазия деб номланади, лекин чет эл психологиясида хаёлнинг синоними сифатида қўлланилади. Фантазия инсон онгида инъикос этила бошлаганда эътиборан борлиқнинг қиёфасини ўзгартиришга йўналган бўлади, воқеликнинг унсурларини ўрин алмаштириш хусусиятига ҳам эгадир. Шунингдек, фантазия инсоният дунёси учун маълум бўлган омилларга нисбатан янги нуқтаи назар топишга ва шу йўсинда ёндошишга имкон беради ҳамда бадиий, илмий билиш қадриятларни ўзида мужассамлаштиради.

Одатда боланинг асосий фаолияти ўйинга айлана борган сари боғча ва кичик мактаб ёши даврида жадал ривожланиши билан тавсифланади. Маълумки, таъкидланган ёш давридаги болалар учун фантазия образлари уларнинг ўйин фаолияти учун дастур тариқасида вужудга келади: а) бола ўзини космонавт сифатида ҳис қилади; б) конструктор ролини бажаради; в) ўзини персонаж хулқ-атвори билан таққослайди; г) ролли, сужетли ўйинларда муайян ролларга киришади ва ҳоказо.

Хаёлнинг ўзи фаолиятнинг ҳар хил турларида таркиб топади, уни амалга ошириш ва уюштириш учун алоҳида аҳамият касб этади. Боланинг хаёли ташқи таянчларга (ўйинчоқларга) асосланувчи фаолиятдан сўзлар билан содда ҳамда бадиий ижодиётни амалга оширишга шароит тўғдирадиган ички фаолиятга ўсиб ўтади. Унинг хаёли нутқни эгаллаш муносабати билан шахслараро муомала ҳам тараққий этади. Нутқ фаолиятининг юксак кўрсаткичи кўрмаган, эшитмаган нарса ва ҳодисаларни тасаввур қилиш имконини яратади. Худди шу боис болалар чўплардан от образларини, стулдан ҳаракатланувчи техникани яратиш имконига эга бўлади. Шунинг учун фантазия ижтимоий тажрибани бири сифатида гавдаланади. Бадиий фантазия образлари (Билмасвойнинг саргузаштлари, Сарик девни миниб, Буратино, Нўхат полвон, +орқиз, +орбобо, Жодугар кампир ва ҳоказолар) ижтимоий тажрибаларни ўзлаштириш ва билишнинг воситаси эканлиги психолог тадқиқотчилар томонидан далиллаб берилган. Вояга етган одамлар эса атроф муҳитни ва шахслараро муносабатларни фаол ижодий изланишлари туфайли ўзгартиради.

Орзу хаёл шаклларида бири ҳисобланиб, шахснинг ўзи учун энг ёқимли истиқбол образларини хаёлида (тасавурида) яратишда гавдаланади. Орзу инсоннинг эҳтиёжлари, хоҳиш-истаклари, интилишлари билан бевосита боғлиқ бўлиб, уни келажакда фаолиятни амалга оширишга ундайди.

Шахснинг ижодий фаолияти моҳиятида фантазия иштирок этмасдан иложи йўқ, чунки ҳамиша ҳам унинг амалий хатти-ҳаракатларида хаёл жараёнлари рўёбга чиқавермайди. Аксарият ҳолларда хаёл жараёнлари шахс амалга оширишни истайдиган образлар шаклида мужассамлашади ҳамда ички фаолият тусига айланади. Келажакка шахсни ундовчи, унинг хоҳиш-тилақларини акс эттирувчи образлар мажмуаси орзу дейилади. Орзу-шахснинг атроф муҳитни, ижтимоий воқеликни ўзгартиришга, ўрин алмаштиришга йўналтирилган ижодий кучлари, илҳомлари ва интилишларини турмушга татбиқ этишнинг асосий шартларидан биридир. Шу билан бирга орзу шахсий ва ижтимоий ҳаётни илмий фараз қилишнинг унсурларидан ҳисобланади. Мамлакатимизда тараққиётни олдиндан кўра билиш, мақсад кўзлаш, келажак буюк давлат ғоялари, миллий истиқлол мафкураси ва миллий истиқлол ғояси ғоят муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун орзу батамом тугалланиши маълум бир сабабларга кўра муваққат кечиктирилган фаолиятга ундовчи мотив (сабаб) тариқасида юзага келиши мумкин. Шунинг учун ҳам инсон қўли билан бунёд этилган нарса ўзининг ижтимоий тарихий моҳияти жиҳатидан моддийлаштирилган, татбиқий хусусиятли шахснинг орзусидир. Ана шу нарсаларга нисбатан ўта зарур эҳтиёж ҳис қилган аждодларимизнинг орзулари яққол кўринишда гавдаланганлигини шоҳиди бўламиз: 1) учар гиламлар; 2) ойнаи жаҳон; 3) электр чироғи; 4) ўзи юрар аравалар; 5) лип этиб чиқиш (лифт); 6) даштга сув чиқариш ва ҳоказолар.

Бадиий ва илмий ижодида фантазиянинг ўрни тўғрисида муайян даражада ишлар қилган, чунки санъат ва адабиёт ижодий фаолиятининг зарурий унсури сифатида хизмати баҳоланган. Маълумки, рассом ҳамда ёзувчининг ижодий фаолиятида иштирок этувчи хаёл образларининг муҳим хусусиятлари-бу унинг эмоционал кечинмалар ҳис-туйғулар билан мужассамлашгандир. Ҳозирги даврда: 1) бадиий ижодиёт 2) бадиий таржима; 3) илмий ижодиёт психологияси; 4) адабий қобилият ва истеъдод психологияси сингари маҳсус совғалар хаёл турлари, жараёнлари, шакллари кабиларга асосланган ҳолда тадқиқот ишлари олиб борилмоқда.

Мустақил мамлакатимизнинг ёшлари (фуқоролари) янгиликлар яратиш ва кашфиётлар амалга ошириш, ўзлари ёқтирган ишлар, муқаддас ижтимоий ҳаёл йўллари, ватанга муҳаббат, ифтихор, садоқат, содиқ дўстлик, қаҳрамонлик, имон-эътиқод, бахт –толе тўғрисида узлуксиз равишда орзу қиладилар. Шахс томонидан тасаввур этилаётган орзулар ҳақиқатдан ҳам гўзал, эзгу ниятли, порлоқ келажакка қаратилган бўлса, улар инсон ҳислатига айланади.

Х БОБ **ДИ++АТ**

1. Дикқат тўғрисида умумий тушунча

Дикқат инсон фаолиятини барча турларини муваффақиятли амалга оширишнинг ва уларни самарадорлигини таъминловчи муҳим шартлардан биридир. Киши фаолияти қанчалик мураккаб, серзахмат, давомийлик жиҳатдан узоқ муддатли, масъулият ҳиссини тақозо қилса, у дикқатга шунчалик юксак шартлар ва талаблар қўяди. Инсон зийраклиги, фаросатлилиги, тез пайқаши, синчковлиги, дилкашлиги унинг турмуш шароитида, шахслараро муносабатида муҳим омил сифатида хизмат қилади. Дикқат ақлий фаолиятнинг барча турларида иштирок этади, инсоннинг хатти-ҳаракатлари ҳам унинг иштирокида содир бўлади.

Психология фанида дикқатга ҳар қил таъриф берилади, уни ёритишда психологлар турли назарияга асосланиб ёндашадилар. Иққат деб онгни бир нуқтага тўплаб, муайян бир объектга актив (фаол) қаратилиши айтилади (П. И. Иванов). П. И. Ивановнинг фикрича, биз фаолиятимиз жараёнида идрок ва тасаввур қиладиган ҳар бир нарса, ҳар бир ходиса, ўзимиз қилган ишимиз, ўй ва фикрларимиз дикқатнинг объекти бўла олади.

Н. Ф. Добринин, Н. В. Кузьмина, И. В. Страхов, М. В. Гамезо, Ф. Н. Гоноболин ва бошқаларнинг нуқтаи назарича, дикқатнинг вужудга келишида онгнинг бир нуқтага тўпланиши онг доирасининг торайишини билдиради, гўёки онг доираси бир мунча тиғизланади. Бундай торайиш ва тиғизланиш натижасида онг доираси янада ёрқинлашади. Онгнинг энг торайган, тиғизланган ёрқин нуқтаси дикқатнинг маркази (фокуси) деб номланади. Худди шу марказ (фокус) га тушган идрок қилинаётган жисмлар, тасаввур образлари, ўй ва фикрлар тўла, ёрқин ва аниқ ифодаланади. Жаҳон психологларининг фикрича, дикқат узлуксиз равишда, муайян даражада активлик хусусиятини сақлаб туради. Бундай активлик, онгнинг бирон бир объектга ўйналишининг кучайиши ва маълум вақт давомида дикқат йўналтирилган нарсага онгнинг фаол (актив) қаратилишини регуляровка қилиб туради шамда мазкур ҳолатнинг сақланишини таъминлайди.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, дикқат созги, идрок, хотира, тафаккур, хаёл, нутқ каби алоҳида психик жараён эмас. Шунинг учун барча психик жараёнларда қатнашади, уларнинг

маҳсулдорлигини оширишга таъсир этади. Шу боисдан диққат қаратилган объектлар онг тўпланган нуқтасида аниқ, яққол акс эттирилади. Демак, диққат-ақлий жараёнларнинг сифати, маҳсулдорлиги ва самарадорлигини таъминловчи инсоннинг ички активлигидан иборатдир. Шунингдек, у ҳар қандай инсон фаолиятининг зарурий шартидир.

Психология тарихининг саҳифаларини вароқласак, диққатнинг киши фаолиятидаги ролига берилган юксак ва қимматли мулоҳазалар учрайди. Жумладан, француз олими Кювье гениалликни чидамли диққат деб таърифлаши, Ньютоннинг кашфиёт фикрини доимо шу масалага қаратилиш жараёни дейиши, Ушинскийнинг диққат психик ҳаётимизнинг ягона эшиги деб баҳо бериши бунга ёркин мисол бўла олади.

Билиш жараёнлари кечишининг энг муҳим хусусияти унинг танловчанлик ва йўналганлик билан характерланади. Шу боисдан инсон атроф-муҳитнинг кўплаб қўзғатувчилари, таъсирлари орасидан алоҳида ниманидир идрок этади, фараз қилади, аллақайси нарса тўғрисидагина мулоҳаза юритади, холос. Онгнинг бу хоссаси диққат хусусияти билан боғлиқ равишда намоён бўлади. Диққат билиш жараёнлари сингари ўзининг алоҳида мазмунига, муайян маҳсулига эга эмас, шунинг учун у барча жараёнларнинг жўшқинлиги, илдамлигини таъминлайди. Демак, диққат индивиднинг ҳиссий, ақлий ёки ҳаракатлантирувчи фаоллиги даражасининг оширилишини тақозо этадиган тарзда онгнинг йўналтирилганлиги ва бирор нарсага қаратилганлигидир (Е. Б. Пирогова). Берилган таърифга биноан, ушбу йўналтирилганлик субъектнинг эҳтиёжлари, унинг фаолияти мақсадлари ва вазифаларига мос келадиган объектларнинг танланганлигида, ихтиёрсиз ёки ихтиёрий танлашда ва ажритишда вужудга келади. Диққатнинг муайян объектларига тўпланиши, тўпланганлиги (концентрацияланиши) айна пайтда бошқа жисмлардан чалғишни ёки уларнинг вақтинча (муваққат) инкор этилишини талаб қилади. Ана шу омилларга кўра, акс эттириш равшанланиб боради, тасаввурлар, мулоҳазалар фаолият якунлангунга қадар, қўйилган мақсадга эришгунча онгда сақланади. Ана шу йўсинда диққат фаолиятини назорат қилиб боради ва уни бошқаради. Шунинг учун кўпинча психологлар (П. Я. Гальперин ва унинг шогирдлари) диққатни юксак турини билиш жараёнлари, кишининг хулқ-атвори кечишининг бошқариш имкониятига эга эканлигини таъкидлайдилар. Диққатнинг бирор объектга йўналишига кўра сенсор

(перцептив), ақлий (интеллектуал), ҳаракатлантирувчи ҳаракат) шаклларига ажратиш мумкин.

Диққат муайян объектга тўпланиши кўп жиҳатдан инсоннинг хис-туйғуси, иродавий сифати, қизиқиши кабиларга боғлиқдир.

Ҳис-туйғулар ва эмоционал ҳолатлар диққатнинг объекти билан узвий боғлангандагина унинг учун ижобий аҳамият касб этади. Ҳис-туйғулар, эмоционал ҳолатлар қанчалик кучли ва кўтаринки тарзда намоён бўлса, демак диққат ҳам шунчалик объектга мустаҳкам қаратилади. Ҳислар, эмоционал диққатнинг ҳам ихтиёрсиз, ҳам ихтиёрий турларини зўрайтиради. Инсоннинг амалий ва ақлий фаолияти жараёнида унинг онги муайян даражада янги билимлар маълумотлар билан бойиб бориши натижасида диққат ҳам такомиллашади. Янгиликни пайқаш ҳисси одам ақлий фаолиятини фаоллаштиради (активлаштиради), шу билан бирга, диққатнинг объектга узоқроқ тўпланишини таъминлайди. Инсоннинг барқарорлашган кайфияти диққатнинг кучи ва илдамлигини оширади, танловчанлигига ижобий таъсир этади. Стресс, аффект сингари эмоционал ҳолатлар диққатга салбий таъсир этиб, унинг ташқи таъсирларига берилувчан, кучсиз қилиб қўяди. Ана шунинг оқибатида диққат чалғийди, бўлинади, парижонлик намоён бўлади, фаолиятидаги бир текислик бузилади.

Психологияда диққатнинг ихтиёрий тури, кўпинча иродавий деб номланади. Бу, албатта, бежиз эмас, чунки диққатнинг муайян объектга йўналтирилиши ирода кучи билан сақлаб турилади. Ҳатто ихтиёрсиз диққат фаолиятида қатнашса, у ҳам ироданинг зўри билан йўналтирилган объектда тўпланиб туради. Ироданинг фаолиятни амалга оширишда иштирок қилиши кўп жиҳатдан кишининг мақсадига интилиши, ишчанлик қобилияти, психологик тайёрлигига боғлиқ. Шу боисдан диққатнинг кучи, барқарорлиги, мустаҳкамлиги илдамлиги одамнинг муайян фаолиятини бажаришга мойиллиги, шайлиги билан ўлчанади. Диққатнинг юксак даражада мужассамлигини таъминлаб туришда одамнинг фаолиятни бажаришга мувафиқлашгани муҳим роль ўйнайди. Ҳар қандай фаолиятни амалга оширишнинг бошида қийинчиликлар юзага келади. Фаолиятни бажаришдаги нуқсонларнинг намоён бўлиши диққатни тўплашдаги қийинчиликларнинг оқибати бўлиб ҳисобланади.

Диққатнинг объектга тўпланиши, мустаҳкамланиши одамнинг қизиқишларига боғлиқдир. Ҳатто ихтиёрсиз диққатнинг фаолиятда мужассамлашишида кишининг иштиёқи ва қизиқиши катта аҳамиятга

эгадир. Одатда фаолиятга қизиқиш бевосита ва билвосита шаклда намоён бўлади. Бевосита қизиқиш фаолият жараёнига, хатти-ҳаракатларнинг ўзига, иш услубларига қаратилган қизиқишдан иборатдир. Билвосита қизиқиш эса, фаолиятнинг мақсадга, унинг натижасига йўналтирилган қизиқишдир. Ихтиёрий, иродавий диққат билвосита қизиқиш билан алоқадордир. Психологик маълумотларнинг таҳлилига кўра, диққатнинг объектга тўпланиши ва мустаҳкамланиши кўзланган мақсадни, фаолият маҳсклининг зарурлиги ҳамда сифатининг аҳамиятини инсон томонидан англаш орқали таъминлаб турилади. Фаолият мақсадни англаш ўз иш-ҳаракатида киши диққатининг юксак даражада мужассамланишини таъмин этувчи энг муҳим шарт ва шароитлардан биридир.

Диққатнинг ихтиёрсиз ва ихтиёрий равишда вужудга келиши ўзининг йўналишига кўра ташқи ва ички бўлиши мумкин. Агар диққатнинг манбаи онгимиздан ташқарида бўлса ташқи деб аталади. Масалан, шофер, тикувчи, муҳаррир кабиларнинг фаолиятида содир бўладиган диққат ташқи диққатдир. Ташқи диққат фақат идрок қилиш жараёндагини намоён бўлмасдан, балки фикр юритилаётган нарсаларга ҳам қаратилади. Жумладан, ихтирочининг ўзи яратган нарсасининг тасаввур қилиши, рассомнинг образларни кашф қилиш жараёни, муҳандиснинг тўғон қурилишини кўз ўнгига келтириш билан боғлиқ ҳолатлар бунга мисол бўла олади. Инсон онгининг ўзида содир бўлаётган ўз ҳиссиётларини, фикрларини, орзу истакларини ва шу кабиларни кузатишда ички диққат юзага келади. Диққатнинг ҳар иккала кўриниши ҳам фаолиятнинг муваффақиятли яқунланишига муносиб ҳисса қўшиш имкониятига эгадир.

Диққатнинг илмий тушунчалар изоҳи

1. Доминанта (лат. –ҳукмронлик қилувчи) –муайян нерв участкасидаги кучли қўзғатувчанлик қобилиятига эга бўлган қўзғалиш маркази. Доминанта мавжудлигида ундан бошқа нерв марказлари тормозланган бўлади. Диминанта марказий нерв системасига келган ҳар қандай қўзғалиш, импульсларни қабул қилиб, уларга тегишли жавоб қайтаради-да, шу тарика бошқа марказларни тормозлаш эвазига ўз фаолиятини яна кучайтиради.

1. Доминанта тушунчаси физиология фанига А. А. Ухтомский томонидан киритилган. Унинг исботлашича, Д. Орқа миядан тортиб то бош нерв марказининг ишлаш принципини ташкил қилади. Доминанта диққатнинг физиологик асосидир.

2. Нерв жараёнларининг индукцияси-олий нерв фаолиятининг кўзғалиш ва тормозланиш жараёнлари ўртасидаги ўзаро муносабат: МНСининг бирор марказида кўзғалиш пайдо бўлса, у бошқа марказларда тормозланишнинг келиб чиқишига, тормозланиш эса кўзғалишнинг келиб чиқишига сабаб бўлишдан иборат қонуният.

3. Нерв системаси жараёнларнинг концентрацияси- марказий нерв системасидаги кўзғалиш ёки тормозланиш жараёнларининг вақт ўтиши билан дастлабки пайдо бўлган участкасига тўпланиши қонуни.

4. Диққатнинг қўлами-бир даврнинг ўзида диққат томонидан қараб олиниши мумкин бўлган объектларнинг миқдори.

5. Диққатнинг кўчувчанлиги-фаолият жараёнида диққатнинг онгли равишда бир объектдан иккинчи объектга кўчирилиши. Диққатнинг кўчувчанлиги ҳар қандай фаолиятда, айниқса пульт бошқарувидаги алоҳида аҳамиятга эгадир.

6. Диққатнинг тақсимланиши-диққатнинг бир вақтнинг ўзида бир қанча объектларга қаратилишидан иборат хусусияти. Диққатнинг тақсимланиши мураккаб фаолият жараёнини амалга оширишда алоҳида аҳамиятга эгадир. Масалан: шофернинг, ўқитувчининг иш жараёнидаги диққати тақсимланган диққатдир.

7. Диққатнинг барқарорлиги-диққатнинг ўз объектига кучли йўналтирилиши ва фаол тўпланишидан иборат ижобий хусусияти.

8. Паришонлик-диққатни маълум бир объектга қарата олмасликдан иборат салбий хусусият. Паришонлик вақтинча ҳолат бўлиши ҳам, шахснинг нисбатан барқарор хислати бўлиши ҳам мумкин. Паришонликнинг икки тури мавжуд бўлиб, бири диққатни умуман ҳеч нарсага қарата олмаслик бўлса, иккинчиси диққатнинг муайян объект устига кучли тўплантириб, бошқа нарсаларга қаратилмаслигидир. Паришонлик психопатологик сабабларга кўра келиб чиқиши ҳам мумкин.

9. Касбга хос диққат-маълум бир касбга кўп йил ишлаш натижасида шу касбнинг талабалари ва объектив хусусиятларига мос равишда таркиб топган диққат тури. Масалан: чорраҳада кўча ҳаракатини бошқарувчининг диққати билан микроскоп ёрдамида илмий кузатиш олиб борадиган олимнинг диққати бир-биридан кесикн тафовут қилади. Биринчиси диққатнинг тақсимланишини, иккинчиси эса марказлашув хусусиятларини талаб қилади.

10. Ихтиёрий диққат- онгнинг олдиндан белгиланган мақсадга мувофиқ иродавий ва асабий фаоллик кўрсатган ҳолда муайян объектга йўналиши ва унга тўпланишдан иборат диққат тури.

11. Ихтиёрийдан кейинги диққат- диққатнинг муайян объектга аввало ихтиёрий равишда қаратилиб, сўнгра унинг аҳамияти тушунилган сари ўз-ўзидан қаратилиб бориладиган (автоматлашган) диққат тури. Ушбу тушунча психология фанига Н. Ф. Добринин томонидан киритилган.

12. Диққат чалғиши-маълум бир фаолият жараёнида диққатнинг бир объектдан бошқа бир объектга ихтиёрсиз равишда ўтиб туришидан иборат салбий хусусияти.

13. Диққатнинг ҳажми-диққатнинг бир вақтнинг ўзида қамраб олиши мумкин бўлган мустақил объектлар миқдори билан белгиланадиган хусусияти. Диққатнинг ҳажми экспериментал шароитда 2-6 мустақил объектга тенгдир. Диққатнинг объектлари ўртасида қанчалик яқин боғланишлар мавжуд бўлса, унинг ҳажми шунчалик кенг бўлади ва аксинча.

14. Диққат объекти- онгимиз атрофдагилардан ажратиб олган ҳолда йўналтирилган ва фаол тўпланган нарса ёки ҳодиса. Диққат объекти фақат объектив нарсалар эмас, балки субъектив ҳодисалар, ўз ҳис-туйғуларимиз, фикрларимиз, хаёл ёки хотира тасаввурларимиз ва бошқа шу кабилар ҳам бўлиши мумкин.

15. Ихтиёрсиз диққат- онгимизнинг олдиндан белгиланган мақсадсиз равишда муайян объектга йўналтирилиши ва унга тўпланишидан иборат диққат тури. Ихтиёрсиз диққат объектлари нарса ва ҳодисаларнинг одатдан ташқари ҳолати, белгиси, сифати ва бошқалардир.

16. Диққатсизлик-диққатни объектга йўналтира ва тўплай олмаслик, атрофдаги кишиларга нисбатан эътиборсизлик ёки илтифотсизликдан иборат салбий характер хислати.

17. Диққатнинг ўзгари туриши- идрок, хотира, тасаввур ёки тафакур жараёнида диққатнинг маълум вақт ичида дам кучайиб, дам сусайиб туришдан иборат қонуният; диққат баъзан минутига 25-30 марта ҳам ўзгаради. Диққатнинг ўртача ўзгариш-тебраниш частотаси 2-3 секундга тенгдир.

18. Кўрув диққати-нарса ва ҳодисаларни кўрув органи орқали идрок қилиш, эсга тушириш муносабати билан намоён бўладиган диққат тури.

19. Иккинчи тартибли ихтиёрий диққат-онгимизнинг муайян объектга ихтиёрсиз равишда йўналтирилса-да, унинг устига маълум вақт барқарор ҳолда, тўпланиб туришидан иборат ихтиёрий диққат

тури; диққат тўпланган объектининг мазмунига қараб ихтиёрсиз диққатнинг ихтиёрий диққатга айланиши.

20. Ички диққат-онгимизнинг ўз субъектив таассуротларимиз, хис-туўғуларимиз ва интилишларимизга қаратилишидан иборат диққат тури.

21. Ташқи диққат- онгимизнинг объектив воқеликдаги нарса ва ходисаларга, уларнинг айрим белги ва хусусиятларига йўналтирилиш, уларда фаол тўпланадиган диққат тури.

22. Ретикуляр формация- бош мия тепа қисмидаги(узунчоқ мия, Воролиев кўприги, ўрта мия) нерв хужайралари бўли, улар ўз тузилишига кўра, қалин тўрни эслатадиган ўсимталарга эгадир. Кўзғовчилар таъсир остига турли рецепторлардан бош мияга сигналлар олиб борадиган сезувчи нервларнинг ўсимталари. Р. Ф. га туташган бўлиб, мавжуд сингал Р. Ф. ни ҳам кўзғайди. Р. Ф. да хос бўлган кўзғалиш, ўз навбатида, бош мия қобиғидаги турли марказларни кўзғайди. Бош миядаги кўзғалиш эса Р. Ф. нинг фаолиятини ё кучайтиради, сусайтиради. Демак, Р. Ф. нинг ҳар бир хужайраси сезги органидан кўп сигналлар қабул қилиб олиб, бош мия ва орқа мия фаолиятига умумий ҳолда таъсир кўрсатиб туради.

23. Бедор ҳолат- бош мия ярим шарларидаги тегишли нерв марказларининг кўзғалиши билан белгиланадиган уўқудан ташқаридаги ҳолат, онгли ҳолат. Шахс бедор ҳолатидагина маълум бир фаолият турини амалга ошира олади.

24. +ўзғалиш маркази-марказий нерв системасининг кўзғалиш жараёни рўй берган участкаси.

25. Эргограф (юнон.) –мушакларнинг ишини график усулда ифодалашда қўлланиладиган, айниқса, толиқиш жараёни ўрганишда қўлланиладиган асбоб.

26. Вигиллик(лат. –хушёр, синчков)-зийраклик; диққатни янги объектларга, айниқса субъектив таассуротларга тез тўплай олиш қобилияти.

27. Диққат депрессияси (лат. –пасайиш)-турли ташқи ва ички омилларга кўра объектда тўпланиш ва мустаҳкамланишнинг кучсизланиш ва бузилиш.

28. Альфа-ритмасининг экзальтамияси (лат. Exaltatio-кучайиш)-биоэлектрик потенциаллар амплитудасининг кучайиши; сигналларга жавоб бершда томирларнинг торайиши ўрнига уларда кенгайишнинг юз бериши.

29. Куч қонуни (И. П. Павлов)-кучли қўзғовчилар кучли, кучсизлар эса кучсиз реакция бериш ҳолати.

30. Парадокс фазаси-кучли қўзғатувчиларга қараганда кучсиз қўзғатувчиларнинг кучли реакциясининг вужудга келтириши (патологик ҳолатлар назарда тутилади).

31. Ориентир рефлексининг электрофизиологик симптомларининг барқарорлашуви-ихтиёрий диққат бузилганда мақсадга мувофиқ топшириқ бериш ва оқилона инструкция ёки установка бериш ҳамда вазиятга қараб уни ўзлаштириш орқали инсонда ориентировка рефлексини қайтатдан тиклашдан иборат коррекцион фаолият.

32. Диққат коррекцияси (лат. *correctio*-тузатиш)-инсонда диққат патологик ҳолатда (бузилишга) учраганда махсус усул ва усуллардан фойдаланиб тузатиш.

2. Диққатнинг физиологик асослари

Диққатнинг физиологик асосларини тушунтириб беришда буюк рус физиологлари И. П. Павлов ва А. А. Ухтомскийларнинг олиб борган илмий кашфиётлари муҳим аҳамият касб этади.

Олий нерв фаолиятининг алоҳида реакциялари бўлмиш ориентир рефлекслар тўғрисидаги И. П. Павлов илгари сурган илмий тахмин (гипотеза) психология фани учун муҳим ҳисса бўлиб қўшилди, чунки «бу нима?» рефлексисиз диққатнинг табиатини очиш мутлақо мумкин бўлмас эди. И. П. Павловнинг «бу нима?» рефлекси ҳақидаги ғояси ихтиёрсиз диққатнинг ғайри табиий (рефлектор) хусусиятини очиб бериш учун хизмат қилади. И. П. Павловнинг фикрича, биз пайдо бўлаётган сиўмога нигоҳимизни қаратамиз, эшитилган товушга ққлоқ соламыз, димоғимизга урилган ҳидни зўр бериб ютамыз. Лекин ушбу мулоҳазалар рефлекс моҳиятини илмий жиҳатдан очиб бериш имконичтига эга эмас, ваҳоланки унинг негизини асослаш учун бир талай омилларни келтириш зарур. Е. Н. Соколов, А. Р. Лурия, П. Я. Гальперин, Е. И. Бойко ва бошқаларнинг ҳозирги замон маълумотларига суяниб мулоҳаза юритилганда, И. П. Павловнинг ориентир рефлекслари жуда мураккаб жараёндыр.

Аслини олиб қараганда, ориентир комплексига ташқи хатти-ҳаракатлар, кўзларнинг ва бошнинг қўзғатувчи томонга бурилиши, муайян анализаторларнинг сезувчанлиги, модда алмашинуви, нафас олиш, юрак уриш ва қон айланиш ҳаракати, тери-гальваник

реакциялари, вегетатив нерв системаси хусусияти ва мианинг электр фаоллиги ўзгариши каби сон-саноксиз жараёнлар киради.

И. П. Павлов ва А. А. Ухтомскийларнинг таълимотларига биноан диққатнинг ҳолатлари, сифатлари, хусусиятлари, биринчидан, қва тормозланиш жараёнларининг ўзаро биргаликдаги ҳаракати билан, иккинчидан, мия структурасида ҳукм сурувчи кўзгалувчанлик билан уйғунликка эгадир.

И. П. Павловнинг тахминига кўра, вақтнинг ҳар бир лаҳзасида мия қобиғида кўзғалиш учун анча қулай (сензитив) ва мақбул шароитга эга эканлиги билан ажралиб турувчи у ёки бу қисм ҳукм суради. Алоҳида ажратиб кўрсатиладиган мазкур қисм нерв жараёнларининг индукцияси қонуниятига биноан вужудга келади. Бош мия қобиғининг бирон бир қисимда тўпланган (марказий) нерв жараёнлари индукция қонунига мувофиқ бошқа участкаларни тормозланишга олиб келади. +ўзғалишнинг энг оптимал марказида янги шартли рефлекслар вужудга келади, дифференциаллаш эса муваффақиятли амалга ошади. +ўзғалишнинг оптимал ўчоғи ўзгарувчанлик хусусиятига эга. Бу ҳолатни чуқурроқ далиллаш учун И. П. Павловнинг ушбу фикрини келтириб ўтиш жоиздир: «Агар бош суяк косаси орқали кўриш мумкин бўлганда эди ва агар энг оптимал кўзғаладиган катта ярим шарлар ўрни ёритилганда борми, бу ҳолда биз фикрлайдиган онгли одамда унинг катта ярим шарлари бўйлаб доимо ўзгартириб турадиган, шакли ва катталиги ғалати кўринишга эга бўлган ҳамда ярим шарларнинг қолган барча бўшиғида кўпроқ ёки озроқ даражадаги соя билан ўралган оч рангли доғнинг у ёқдан бу ёққа қай тарзда кўчиб юришини кўрган бўлардик» (двацатилетний опўт объективного изучения вўсшей нервной деятельности (поведения)) животнўх. -Полн. собр. соч. М. -Л, Изд-во АН СССР, 1951, III том, . Iкнига, 248 стр. И. П. Павлов таъкидлаб ўтган оч рангли «доғ» оптимал кўзғалиш ўчоғи марказига мос келади, унинг ҳаракати тўғрисидаги фикр эса диққатнинг интенсивлигини таъминлашнинг физиологик омили ҳисобланади. И. П. Павловнинг кўзғалиш марказининг бош мия пўсти бўйлаб ҳаракат қилиш юзасидан илгари сурган ғоялари, гипотезалари ва башоратлари кейинчалик Н. М. Ливановнинг экспериментал тадқиқотлари материаллари билан тўла исботланди.

Диққатнинг физиологик асосини тушуниб етишда А. А. Ухтомскийнинг илмий ишлари катта аҳамиятга эгадир. Муаллиф диққатнинг физиологик механизмлари тўғрисида тадқиқот ўтказиб

доминанта принципини кашф қилади. А. А. Ухтомскийнинг нуқтаи назарича, мия пўстида қўзғалишнинг устун ва ҳукмронлик қилувчи макркази ҳукм суради. Олимнинг доминантага баҳо беришга кўра, у юксак даражадаги қўзғалиш маркази констелляцияси (муайян ҳолати) дир. Доминантанинг ҳукмронлик хусусияти бундан иборатки, у қўзғалишнинг янги вужудга келаётган марказларининг фаолиятини чеклаш билан қаноат ҳосил қилмасдвн, балки заиф қўзғатувчиларни ўзига тортади ва ана шу йўл билан уларнинг ҳисобига кучаяди, муайян даражада устунликка эришади. А. А. Ухтомскийнинг фикрича, доминанта қўзғалишнинг барқарор марказидир. Шунинг учун доминанта тушунчаси диққатнинг ҳаракатлантирувчи механизмини илмий жиҳатдан далиллаш хизмат қилиши турган гап.

А. А. Ухтомскийнинг таърифига биноан, доминанта- бу бир даврнинг ўзида ана шу марказда юз берадиган реакциялар хусусиятини белгилаб беришга қодир ҳукмрон қўзғалиш ўчоғидир. Унинг фикрича, доминанталар вужудга келган пайтда бош қўзғалиш ўчоқлари, яъни»субдоминанталари» нисбатан кучсиз қўзғалиш ўчоқлари мутлақо йўқолиб кетмайди, балки улар ўзаро қўшилиб, доминанта билан кураша бошлайдилар. Мазкур қўзғалиш ўчоқларининг ўзаро курашиш натижасида субдоминанта доминантага айланиши ёки олдинги доминанта эса субдоминанта билан ўрин алмашиши мумкин ҳукмрон қўзғалиш ўчоғи ҳисобланган доминанта диққатининг муайян объектга йўналтириши, тўпланиши, мустаҳкамланиши, барқарорлашнинг физиологик асосидир.

Шундай қилиб, диққатнинг физиологик асослари тўғрисида мулоҳаза юритилганда фан оламида иккита таълимотнинг моҳиятига тўхталлади. Ушбу таълимотларнинг биринчиси (И. П. Павлов қаламига мансуб) диққатнинг физиологик асоси қўзғалиш жараёнининг бош мия ярим шарлари қобиғининг айрим участкаларида тўпланиши натижасида оптимал қўзғалиш ўчоғининг ҳосил бўлиши ва айни вақтда манфий индукция қонунига биноан мия қобиғидаги бошқа нерв марказларининг маълум даражадаги тормозланишидир. Иккинчиси эса А. А. Ухтомскийнинг доминанта назариясининг талқинидан иборатдир. Чунки доминанта муайян нерв участкасидаги кучли қўзғалувчанлик қобилятига эга бўлган қўзғалиш марказидир. Доминанта мавжудлигида ундан бошқа нерв марказлари тормозланган бўлади. У марказий нерв системасига келган ҳар қандай қўзғалиш, импульсларни қабул қилиб, уларга тегишли жавоб

қайтаради-да, шу тариқа бошқа марказларни тоmozлаш эвазига ўз фаолиятини яна кучайтиради.

Ҳозирги замон психофизиология фанида миянинг специфик бўлмаган системасига оид турли тузилишидаги диққат ҳолатларининг ретикуляр формация, таламуз, гипоталамуз ва гиппокампларга алоқаси ҳақида анатомик, физиологик ва клиник маълумотлар мавжуддир. Улар тўғрисидаги мулоҳазалар кейинги саҳифаларда берилади.

3. Диққатнинг нейрофизиологик механизмлари (ретикуляр системаси активацияси)

Ҳозирги замонда диққатнинг нейрофизиологик механизмларини тадқиқ этиш, кўп жиҳатдан психик жараёнлар кечишининг танловчанлик хусусиятига боғлиқдир. У фақат қўзғалишининг оптимал даражаси мавжуд бўлган мия пўстининг уйғоқ (тетик) ҳолати орқалигина таъминланиши мумкин. Мия пўстининг уйғоқлик даражаси пўстда зарар механизм (тонус) билангина таъминланиб, бош миянинг тепа стоволида нормал муносабатни сақловчи кўтарилувчи ретикуляр формацияни активлаштириш фаолияти билан уйғунликка эгадир.

Кўтарилувчи ретикуляр формациянинг активацияси мия пўстлоғига организмдаги жараёнларнинг алсмашишини таъминловчи импульслар олиб бориб, уйғоқлик ҳолатини юзага келтириб туради. Бунда экстрорецепторлар ташқи қўзғатувчилар ёрдамида ташқаридан кириб келувчи информацияларнинг олдин стволнинг тепа бўлинмасига ҳамда кўриш тепалигининг чдросига, кейин эса бош мия пўстига олиб боради.

Бош мия пўстининг оптимал тонуси ва уйғоқлик (тетиклик) ҳолатини таъминлаш фақат кўтарилувчи ретикуляр формациянинг активациясига боғлиқ эмас. Балки бу нарса тушувчи ретикуляр формация фаолиятига ҳам алоқадордир. Тушувчи ретикуляр системанинг аппарати толалари бош мия пўстидан бошланиб (пешона ва чакка қисмларининг медиал ва медибазал бўлинмаларида), ствол ядроси томон, сўнг орқа миянинг ҳарорат ядроси сари йўналишда ҳаракат қилади. Шунинг учун тушувчи ретикуляр формациянинг фаолияти жуда муҳим бўлиб, унинг ёрдамида мия стволи ядросига қўзғалишни танловчи системасига етказилади, даставвал бу жараён бош мия пўстлоғида юз бериб, мураккаб билиш жараёнлари онтогенезида вужудга келган хатти-ҳаракатларнинг мураккаб

программаси тариқасида инсоннинг онгли фаолиятининг юксак формаси маҳсули бўлиб ҳисобланади.

Ҳар иккала ретикуляр формациялорни таркибий қисмларининг ўзаро таъсири миянинг актив фаолиятини ўз-ўзини бошқарувчи мураккаб формаси билан таъминлайди. Улар элементар, содда биологик ҳамда мураккаб, келиб чиқиш жиҳатдан ижтимоий стимуляция формаси таъсири билан ўрин алмаштириб турадилар.

Активация жараёнини таъминлашдаги бу системанинг муҳим аҳамияти кўп сериядан иборат экспериментал далиллар нейрофизиологлар Матун, Джастер, Линдсли, Анохин кабилар томонидан текширилган.

Бремерни тажрибасининг кўрсататишича, стволнинг қуйи бўлинмаларини кесиш тетиклик (уйғоқлик) ҳолатини ўзгаришига олиб келмайди, лекин стволнинг юқори қисмини кесиш электр потенциалларнинг аста-секин пайдо бўлиши билан уйқуни вужудга келтиради.

Линдсли, сенсор қўзғатувчини вужудга келтирувчи мазкур сигналлар мия пўстлоғига боришни давом эттиради, лекин пўстнинг бу сигналларга жавоби қисқа муддатли бўлиб, узоқ вақтли турғун ўзгаришин амалга оширмайди. Ушбу далилларнинг кўрсатишича, уйғоқлик (тетиклик) ҳолатини ҳарактерловчи қўзғалишнинг мураккаб жараёнларини вужудга келтириш учун сенсор импульслар оқимининг ўзи кифоя қилмайди. Шунинг учун ретикуляр системаси активациясини қўллаб-қувватлаб турувчи тағсир зарур.

Линдслининг психологик тажрибасига қараганда, кўтарилувчи ретикуляр формациянинг активацияси натижасида ствол ядросидаги қўзғалиш хайвонларда сезги чегарасини пасайтиради, улар учун олдин мумкин бўлмаган ишни амалга ошириш имкони яратилади, нафис фарқлаш (дифференцировка) вужудга келади: конус билан учбурчак тасвирини аниқлаш ва бошқалар.

Доти, Эрнандес Пеон ва бошқаларнинг ретикуляр формация йўллариининг кесилиши олдин мустаҳкамланган шартли рефлексларнинг йўқолошига олиб келади. Бироқ ретикуляр формация ядросини қитиқлашда, ҳатто қўзғатиш чегараси атрофида бўлса ҳам шартли рефлексларни юзага келтиради.

Юқоридаги мулоҳазалардан кўриниб турибдики, кўтарилувчи ретикуляр формациянинг актив таъсирини (тетиклик) учун зарур шарт бўлган оптимал ҳолат билдан мия пўстини таъминлайди.

Жаҳон психологияси фанида олинган (тўпланган) маълумотларнинг аксарияти, кўтарилувчи ретикуляр формауиянинг активацияси таъсири ўзига хос танловчанлик хусусиятига эга эканлигини кўрсатди. Ретикуляр формация алоҳида сенсор жараёнларнинг танлаб (саралаб) активлашувини барпо қилмасдан, балки бир қанча биологик системаларнинг танлаб активлашувини таъминлаш зарур: овқат, химоя. Ориентир рефлекси ва хаказолар.

П. К. Анохиннинг кўрсатишича, ретикуляр формациянинг алоҳида қисмлари мавжуд бўлиб, улар турли биологик системалар фаолиятини активлаштиради, шунингдек, ҳар хил фармокологик таъсирга (агентларга) нисбатан сезгирдирлар. Масалан: а) уретан-тетикликни блокада қ-илиб, уйқуни келтиради, б) аминазин-оғрик, химоя қилиш рефлексларини блокада қилиб, тетикликка бефарқ қолади.

Демак юқоридаги маълумотларга асосланиб, ушбу фикр ва мулоҳазаларни билдириш мумкин: кўтарилувчи ретикуляр формацияни активлаштириш таъсири танловчанликка эга бўлиб, бу танловчанлик асосий хусусиятига мос (муносиб) тушиб, организмнинг актив фаолият сари ундайди.

Тушувчи ретикуляр формацияни активлаштириш муҳим аҳамият касб этиб, активлаштириш импульси толалари бош мия пўстидан (пешона ва чакка медиал қисмларидан) бошланиб, ундан стволнинг юқори бўлинмалари аппарати томон йўналадилар. Олимларнинг фикрича, мазкур система диққатни олий формасининг физиологик механизмларига таъсир этиш нуқтасига жуда яқин жойлашгандир.

Жаҳон фанида анатомик маълумотларга караганда, тушувчи ретикуляр формациянинг толалари бош мия пўстининг барча участкаларига тарқалган бўлиб, энг хусусиятлиси- бу пешона қисмининг медила ва медиобазал бўлимларидан бошланиб, то унинг лимбик областигача давом этади. Миянинг лимбик зонаси (гиппокамда) ва базал учларидаги нейронлар бошқа нейронлардан фарқ қилади, натижада кўриш ва эшитиш қўзғатувчиларининг айрим хусусиятларига нисбатан жавоб реакциясини беради. Мазкур нейронлар ҳар қандай қўзғатувчиларни кучайишида эмас, балки кучсизланишида ҳам актив ҳаракатни юзага келтиради.

Бу ҳолатни ўрганган канадалик нейрофизиолог Джаспер юқорида таъкидлаб ўтилган хусусиятларни назарда тутиб, бу нейронларни «янгилик нейронлари» ёки «диққат катакчалари» деб

номлашни тавсия қилади. Унинг фикрича, хайвонларнинг сигнал кутиш лабиринтдан чиқиш йўлини қидиришда, пўстнинг худди шу областларида нейронларнинг 60 фоизи пайдо бўлиб, актив зарядига айланадилар.

Агарда хайвонларда тайёргарлик ҳолатини бошқаришда лимбик областнинг медиал бўлинмаси ва базал бойламлари муҳим роль ўйнаса, инсонларда эса мураккаб фаолият формасининг асосий маркази миянинг пешона (манглай) қисмлари ҳисобланади.

Инглиз физиологи Грей Уолтер ўз тадқиқотларида актив кутиш (масалан, синалувчининг 3 ёки 5 сигналнинг кутиши ва унга жавоб тариқасида кнопканинг босиши) ҳолатининг ҳар қайсиси миянинг пешона қисмида электр тебранишни пайдо қилишини ва улар «кутиш тўлқинлари»дан иборат эканлигини далиллайди. Кутилаётган сигналнинг намоён бўлиши имконияти ортганда бу тўлқинлар нисбатан кучаяди, сигналларнинг эҳтимоли пасайганда эса, улар кучсизланади ёки бунунлай йўқолади. Ушбу ҳолат вужудга келса, сигнал бўлишини кутиш кўрсатмаси (инструкцияси) бекор қилинади.

Мия пўстини пешона қисмининг активлик ҳолатини бошқаришда (регуляциясида) қандай роль ўйнашини далилловчи тажриба М. Н. Ливанов томонидан ўтказилган. М. Н. Ливановнинг гувоҳлик беришича, ҳар қайси ақлий зўр бериш (математик топшириқларни ечишпайтида) миянинг пешона қисмида кўп миқдорда синхрон тарзда ишловчи нуқталарни вужудга келтиради, бу ҳолат топшириқ ечиб бўлгунга қадар сақланади, кейин ўз-ўзидан ғойиб бўлади. Мия пўстининг пешона қисмидаги синхрон тарзда ишловчи пунктлар барқарор хусусиятга эгадир.

Юқоридаги фикрларга асосланган ҳолда шундай хулосага келиш мумкин. Миянинг пешона қисми кўзғовчини вужудга келтиришда муҳим аҳамиятга эга, чунки одамда активлик ҳолатининг ўзгариши унга бевосита боғлиқдир. Шунинг учун хайвон ёки одам мия пўстининг лимбик областидаги кўзғовчиларнинг кучайиши тушувчи ретикуляр формация тўқималари бўйлаб ҳараакт қилувчи импульслар манбаи ҳисобланади.

Жаҳоннинг йирик нейрофизиологларининг аксарияти, мия пўстининг қисмларини кўзғатиш мия стволи ядросининг электр фаолиятида бир қатор ўзгариш ясади ва булар, ўз навбатида, ориентир рефлексини жонланишга олиб боради, деган хулосага келишган.

Тадқиқотчи С. Н. Нарикашвилининг тажрибасида бош миё пўстининг орқа қисмларини қўзғатиш натижасида кўриш системасининг ичкари бўлимларининг жавоб реакциясида ҳам кескин ўзгаришлар юзага келиши кўзатишган. Миё пўстининг сенсомотор қисмини қўзғатиш билан ҳаракат системасининг пўст ости бўлимлари фаолиятини сусайтириш ёки кучайтириш мумкин. Баъзи бўлимларни қўзғатиш ориентир рефлекси таркибига кирувчи хулқ реакциялари пайдо бўлишига олиб келадҳи.

Юқоридаги фикрини тасдиқловчи тажриба Эрнандес Пеон томонидан ўтказилган. Унинг тадқиқотида миё пўстини қўзғалиш ўчоғининг кучайиши тушувчи ретикуляр формация орқали ўтиб бутун ствол бўйлаб тарқалган. Тажрибада мушакнинг оёғи остига сичқон ёки балиқ ташланганда, уларни хидлаб кўрса, «шилқ»этган овозга жавоб берувчи эшитиш нерви ядросининг актив электр зарядлари йўқолган. Бу далилнинг кўрсатишича, бош миё япўстида қўзғалиш ўчоғининг вужудга келиши миё стволи фаолиятини тўсиш ёки активлик ҳолатини бошқариш (регуляция қилиш) имкониятига эга.

Шундай қилиб, бош миё катта ярим шарлари пўстини унинг стволи билан иккиёқлама боғлаб турувчи кўтарилувчи ва тушувчи ретикуляр система танлаб активлаштирувчи таъсирга эга бўлиб, организм активациясининг юксак формаси билан инсоннинг онгли (маҳнат, ўқиш, касбий) фаолиятини таъминлаб туради.

Ҳайвонларда лимбик пўстга озор бериш (экстирпация) миё стволи қисмлари электр фаолиятининг кескин ўзгаришига олиб келади ва уларнинг хулқида нуқсонлар ҳосил қилади. Бунинг оқибатида ориентир рефлексига паталогик жонланиш номоён бўлади, шунингдек, танлочанлик хусусияти йўқолади. Комплекс методларга асосланган ҳозирги замон биология, физиология, нейрофизиология, психофизиология, психология фанларида ушбу омил миё стволи структурасининг пўст ости механизмларини миё пўсти тормозлаш таъсиридан ҳалос қилиш деб баҳоланмоқда.

Демак, диққатнинг нейрофизиологик механизмлари тўғрисида мулоҳаза юритилганда, кўтарилувчи ретикуляр система бош миё пўстига импульсларни етказувчи, активациянинг биологик шартланган формаси эканлигини, тушувчи ретикуляр система эса импульсларнинг актив таъсирини вужудга келтириш имкониятини таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқ.

4. Жаҳон психология фанида диққат назариялари

Психология фанининг аксарият манбаларида диққат деб психик фаолиятнинг йўналтирилиши ва шахс учун маълум даражада аҳамиятга эга бўлган объектнинг устида тўпланиши тушунлади. Диққат шундай муҳим бир психик жараёнки, у инсоннинг жамики фаолиятларида бевосита иштирок этади ва уларнинг муваффақиятли яқунланишини таъминлайди. И. П. Павловнинг олий нерв фаолияти ҳақидаги таълимоти, А. А. Ухтомский илгари сурган доминантлик принципи ва уларнинг замондошлари тадқиқотлари диққатнинг физиологик асослари ва механизмларини илмий нуқтаи назардан тушунтириш имконини яратди.

Диққат билиш жараёнларини (сезги, идрок, тасаввур, хотира, тафаккур, хаёл ва бошқаларни) вужудга келиш, ривожланиш ва такомиллаштиришнинг зарурий шартидир. Билиш жараёнларининг бирлиги, барқарорлиги, ўзаро уларнинг уйғунлиги, самарадорлиги, мазмундорлиги ва системалилиги бевосита диққатга боғлиқдир.

Инсоннинг ҳар бир билиш жараёни фақат диққат ёрдамидагина рўёбга чиқа олади (лекин қизиқиш ва иродавий актни эътибордан четда қолдирмаслик шарт). Агарда диққат пассив (фаолсиз) кўзғатувчилар ёрдамида вужудга келса, у тақдирда билиш жараёни маҳсулдорлиги кескин камаяди, ҳатто тормозланиши ҳам мумкин. Диққат кучсиз, беқарор, объектга тўпланиши заиф бўлса, кишининг диққати узок вақт муайян вазифани бажаришга онгли равишда йўналтирилган тақдирдагина билиш жараёни мақсадга мувофиқ амалга ошади, холос.

Объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисалар, субъектив рухий кечинмалар, муайян таассуротлар, инсоннинг хулқи, фаолияти диққатнинг объекти бўлиб ҳисобланади. Диққат жараёнида онгининг воқеликка нисбатан танлаб муносабатда бўлиши (тўплани, қаратилиш, йўналтириш, мустаҳкамланиш)хусусияти намоён бўлади. Одамнинг бирон-бир объектга эътиборини йўналтирар экан, у онгида фақат худди шу объектнинг ўзинигина акс эттириб қолмасдан, балки айни бир даврда қолган нарсалар ва ҳодисаларни онг доирасидан четда қолдирмайди. Диққатнинг кўлами қанчалик кенг доирасига ёйилса, демак, у танланган объектнинг миқдори шунчалик кўп бўлади ва бошқалар.

Собиқ совет психологиясида диққат муаммоси ҳорижий психология фанига нисбатан анча мураккаб, мустақил, илмий манбаларга эга ҳисобланади ва у шу билан ўзаро фарқ қилади. Лекин

собиқ совет психологиясида диққатга нисбатан мукамал, қатъий фикр вужудга келгани йўқ, лекин унинг атрофида жуда кўп тортишувлар, мунозаралар бўлиб ўтган. Диққатнинг психологик табиати тўғрисидаги 20-30 йилларда бошланган илмий баҳслар то ҳозирги кунгача давом этиб келмоқда. Илмий мунозараларнинг замирида асосий фикр-диққатнинг битта объектга қаратилишидир. Бу илмий модель онг-объектда тарзда ифодаланади. Бу ғоя йирик психолог П. П. Блонский томонидан илгари сурган ва асосланган. Унинг фикрича, одамнинг онги битта объектга қаратилгандан кейин у атрофдаги нарса ва ҳодисаларни кўрмайди. Кўпчилик психологлар П. П. Блонскийнинг бу фикрига қўшилмайдилар. Жумладан, атоқли психолог С. Л. Рубинштейн мулоҳазасига кўра, диққат онга ҳам, объектнинг хусусиятларига шам боғлиқ эмас. Бунинг аҳамиятли томони диққатнинг объектга йўналтирилишидадир. Мазкур йўналишнинг асосий сабаблари: шахс, эҳтиёж, мақсад. Демак, диққат одамнинг муносабати орқали ифодаланади: диққат-муносабат. Лекин бу ўринда одамнинг диққати шахснинг хусусиятига айланиб қолмасмикин? Иккинчи бир томондан, одамни диққатларининг хусусиятларига қараб, уларни бир-биридан фарқ қилиш мумкин.

Психология фанида диққатни ўрганишнинг яна икки хил назарияси мавжуддир (курсив бизники-Э. /.). Биринчи назария негизида онгнинг бир нуқтага йўналганлиги ётади. Иккинчи назарияга биноан унинг замирида организмнинг ориентировка фаолияти туради. Ушбу гипотезаларни илгари сурган психологлар диққатни йўналганлигининг объектга боғлиқлигини ва унда жараёни бошқариш имконияти мавжудлигини тушунтиришга ҳаракат қилади. Н. Ф. Добринин, А. Н. Леонтьев, П. Я. Гальперинларнинг фикрича, организмнинг қидирув ҳаракатлари, ориентировка фаолияти икки қисмдан иборатдир.

1. Диққат қаратилган ташқи ифодага эга бўлган объектни сезиш, идрок қилиш. Шу ерда қарама-қаршилик вужудга келади: чунки объектнинг йўқолиши билан диққат ўз функциясини тугатади. А. Н. Леонтьев мулоҳазасига кўра, бу ориентир фаолияти эмас, чунки объектнинг пайдо бўлиши билан диққат ҳам намоён бўлади, объект йўқ бўлса, демак диққат ҳам бўлмайди, деб таъкидлайди. П. Я. Гальперин эса, объектнинг пайдо бўлиши билан диққат юзага келади. Объект йўқолганидан кейин эса психик қисм бўлган текшириш, назорат қилиш жараёни бошланади. Демак, диққат онгнинг бир

объектга йўналтирилиши ва онгли ҳолатни назорат қилувчи процесдан иборатдир.

Психологияда диққатнинг «йўналтирилиши» деганда, психик фаолиятнинг танловчанлиги ва ихтиёрий ҳамда ихтиёрсизлиги тушунилади. Бу тўғрида мулоҳазалар бошқа саҳифаларда давом эттирилади.

20-йилларда бир қанча психологлар диққат проблемасини установка билан боқлаб тушунтирдилар. Бунинг яққол исботи К. Н. Корнилов таҳрири остида 1926 йилда чоп қилинган психология дарслигидаги бир мавзу «Установка ва диққат» деб аталганлигидир. Дарсликда ёзилишича, қатор объектлардан бир объектни ажратиш диққатнинг субъектив кечинмасидир ва буни объектив ҳодисалар билан таққослаш сезги органларининг установкадан- ишлаш вазиятидан иборатдир.

Шунга ўхшаш ғоя Л. С. Виготский диққат билан алоқадор бўлган иккита устанровка турини ажратиб кўрсатади:

Сенсор установка-тайёргарликда идрокнинг устунлиги қобиляти.

Мотор установка-тайёргарликда ҳаракатнинг устунолиги қобиляти.

Сенсор установкада идрок, мотор установкада эса ҳаракат устунлиги сезилиб туради. Л. С. Виготский буларга мисол қилиб жисмоний тарбия машғулотида команда (буйруқ) беришни келтиради. Сафда турганларга қараб «Ўнг» деб айтамин. Шу заҳотиёқ сафланганлар буйруқ охирини айтишга сенсор установка қўзғайди «га!» дейиш оёқларни айлантиришга мослашиш боғлиқ мотор установка команда охирини эшитишни таъминлайди.

Бу йилларда психологлар установкаки кишининг ижтимоий тажрибаси билан боғлиқ равишда тадқиқот қилишга ҳаракат қилганлар. П. П. Блонскийнинг мулоҳазасича, диққатнинг асосида кишининг ижтимоий қизиқишлари ётади. Психологлар орасида диққатни тушунтиришда турли қарашлар, назариялар вужудга келади. Ваҳоланки, П. П. Блонский диққат билан қўрқув, ваҳимани бир нарса деб қаради. +қўрқув-бу диққатнинг интенсивроқ намоён бўлиши, яъни максимал даражада акс этиши деб тушунтирилади. Бу ерда психик фаолиятнинг маъноси бутунлай йўқотиб кўрсатилган туюлади ва диққат биологик нуқтаи назардан қараганга ўхшаб кетади. Биологик позицияда диққат бош мия ярим шарлари фаолияти билан эмас, балки вегетатив нерв системаси билан боғлиқликда тушунтирилади.

Таниқли психолог Д. Н. Узнадзенинг диққатни установка билан боғлаш назариясига Н. Ф. Добринин қарши чиқди. Н. Ф. Добринин фикрича, диққатни установка билан боғловчи назария куйидаги жиҳатларни ҳисобга олмаган. Диққат ҳақиқатдан маълум мослашувчи ҳаракатлар билан бирга бўлади, лекин бу ҳаракатларга бориб етмайди. Агар томошабин сахнадан ўтирилса, кўзини юмади, кулоғини беркитади, у сахнада нима бўлаётганига диққат қилолмайди. Сахнага қараш ва эшитиш учун бошқа ҳамма нарсалардан чалғиш керак ва идрокни сахнада бўлаётган ходисаларга қаратиш лозим. +аоаб туриб кўрмаслик, тинглаб туриб эшитмаслик мумкин. Диққат шундан иборатки, у нимага қаратилган бўлса, уни кўриш демакдир. Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда Н. Ф. Добринин диққатни киши психик фаолиятини бирон-бир объектга йўналтириш ва тўплаш билан бошқа объектлардан чалғиш орқали тушунтиради.

Диққатнинг психик фаолиятнинг қандайдир объектга йўналиш ва тўпланиш орқали ўрганишни қатор муаллифлар танқид қиладилар. Ана шулардан бири С. Л. Рубинштейндир. С. Л. Рубинштейн диққатни алоҳида мазмунга (маҳсулга) эга эмаслигига қўшилади, лекин унинг гувоҳлик беришича, диққатни бирор объектга танлаб йўналиши унинг феноменологик характеридир. Бундай феноменологик характерискада ҳам диққатнинг табиати ва хусусиятлари очилмай қолаверар экан.

Мана биз диққат назариялари юзасидан муайян даража маълумотга эга бўлдик. Ижтимоий турмушда диққат хусусиятларини аҳамиятлилигининг ошиши-унинг экспериментал тарзда ўрнатилишига муҳим омил бўлиб хизмат қилди. Диққатнинг аҳамиятлилиги қандай муаммоларда намоён бўляпти? Ушбу саволга жавоб беришдан олдин илмий-техника революцияси кишилар олдида қандай масалалар қўяётганлигини таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқ. Булар:

- 1) бир вақтнинг ўзида кўпчилик объектларни бошқариш;
- 2) дистанцион бошқариш, яъни информацияни бошқариш;
- 3) ҳар хил операцияларнинг тез ва аниқ бажарилишини таъминлаш ва бошқалар. Булар кишининг фаолиятида алоҳида психик жараёнларининг аниқ, равшан ва равон юзага чиқишини таъминлайди.

Диққат таъкидлаб ўтилган вазифаларни амалга оширишда жуда муҳим роль ўйнайди. Диққатнинг хусусиятлари, айниқса унинг кучи

ва барқарорлиги танловчанлиги, бўлинувчанлиги, кўчиши, кўлами (ҳажми), тақсимланиши, тўпланиши, мустаҳкамланиши кабиларнинг аҳамияти каттдир. Одамнинг ҳар қандай фаолияти диққатнинг иштирок қилиши (қатнашиши), бу фаолиятнинг самарадорлиги ва муваффақиятли чиқишини таъминлайди. Диққатнинг кучи ва барқарорлиги-бу шундай хусусиятки, бунинг негизида қилинаётган ишнинг натижаси эҳтиёжни қондиришга хизмат қилади. Диққатнинг кучи ва барқарорлиги одам фаолиятини бирор нарсага ёки ҳодисага муттасил равишда узоқ вақт давомида қаратиб турилишидир.

Диққатни фаолият устида тўплаш ва ушлаб туриш учун фаолиятни тўғри ташкил қила билиш керак. Масалан, 10-12 ёшли болалар 40 минут давомида танаффузсиз ишлашлари мумкин. Агар фаолият қизиқарли ташкил қилинса, у ҳолда бундан ҳам кўпроқ вақт машғул бўлишлари мумкин.

Психолог Г. С. Бакрадзе диққатнинг объектда тўпланиши фаолиятнинг роли ҳақида қизиқарли илмий текшириш тажрибасини ўтказган. Агарда диққатни заифлигини текширувчи ўз вақтида пайқаб, унга нисбатан қандайдир мускул ҳаракатини амалга оширса, у яна тикланади. Булардан ташқари, диққат барқарорлигини фаолиятнинг характериға, шахснинг ўзига боғлиқлиги бир қанча психологлар томонидан исботланган.

Жумладан, А. П. Газова диққатнинг билинувчанлигини кўп станокда ишловчи тўқувчиларда ўрганиб, жуда қимматли материаллар йиғади. Унинг фикрича, диққат бу касбдаги одамларга ихтиёрсиз ва ихтиёрий мувозанатлашган бўлиши мумкин. Бир нечта станокда ишлаш малакалари ҳосил бўлиши натижасида буларда ихтиёрий мувозанатлашган диққат тури вужудга келади.

Диққатнинг бўлинувчанлиги устида олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, иккита ёки учта ишни бирданиға бажариш мумкин, бунда И. П. Павлов кўрсатганидек, улардан бири таниш (ишдан олдин бажарилганлигини эслатувчи) ва бош мия ярим шарлар пўстлоғи «навбатчи пунктлар» мавжуд бўлса. Иккита фаолиятни бир даврнинг ўзида бажариш учун фаолиятнинг бири диққатни талаб қилмайдиган ёки автоматлашган бўлиши талаб қилинади. Кишида бундай имконият фақат машқ қилиш орқалигина юзаға келиш мумкин, холос.

Диққатнинг кўчувчанлиги мезони (критерияси) фаолиятимизнинг бир турдан иккинчи турға айланишидир. Жумладан, телефанистка диққатини тезкорлик билан бир абонентдан

иккинчисига кўчирилиши бунга ёрқин мисолдир. Диққатнинг кўчувчанлик хусусияти секинлашуви унинг сифатини пасайишига олиб келади. Диққатнинг онгли равишда кучайиши намоён бўлса-да, лекин айрим ҳолларда онгсиз ҳолатда инсон диққати бир объектдан иккинчисига кўчиши ҳам мумкин. Мисол учун табиат қучоғига сайр қилиш чоғида, кино фильм тамоша қилишда худди шундай кўчиш ҳолати юзага келади.

Диққатнинг хусусиятларидан кенг доирада ва аниқ ўрганилгани унинг кўлами (ҳажми) бўлиб ҳисобланади. Диққат қаратилган нарсалар ва ҳодисалардан қанчаси онгимиз объектдан жой олиган бўлса, демак унинг шу билан кўлами(ҳажми) ўлчанади. Диққат(кўлами (ҳажми) тахистоскоп деган асбоб ёрдамида аниқланади. Тахистоскоп экранда текширилувчиларга бир тўп ҳарфлар кўрсатилади.

Объектдаги нарсаларни идрок қилишда уларни тўла акс эттириш мумкин эмас. 0, 1 секунд оралиғида объект яққол намоёиш қилинса, ўртача 5-9 тагача ҳарфлар идрок қилинади. Агарда таниш сўзлар идрок қилинса, унинг кўлами 12 тагача ортиши мумкин. Бу асбоб ёрдамида чет эл психологиясида диққатнинг объектив ва субъектив типлари ўрганилади: А) объектив тип-камроқ идрок қилинса-да, лекин аниқлиги билан ажралиб туради; б) субъектив тип-кўп идрок қилинса-да, бироқ ноаниқ, шунингдек, ўзидан кўшилган ортиқча элементларга серобдир.

Собиқ совет психологияси фани намоёндалари, жумладан Н. Ф. Добринин ўзи ва шогирдлари ўтказган текширишларига асосланиб, бундай типалогия диққатнинг моҳиятини очишга етарли эмас деб, ҳисоблайди. Турмушда шундай одамлар учрайдики, улар объектни ҳам кўп, ҳам аниқ идрок қила оладилар. Яна шундай тоифадаги кишилар мавжудки, улар нарсаларни ҳам кам, ҳам ноаниқ идрок қиладилар, ўзларидан кўп нарсаларни кўшиб юборадилар.

Тадқиқотчи Е. Б. Пирогова ўқувчиларда эшитиш ва кўриш диққатини ўрганиб, эшитиш диққатининг кўлами (ҳажми) кўриш диққатидан бир неча бор кичиклигини таъкидлаб ўтади.

П. Я. Гальперин диққати суст бўлган болалар устидан «ақлий хатти-ҳаракатларни босқичма-босқич шакллантириш назарияси» га асосланиб, бир неча сериядан иборат тажриба ишларини олиб борган. «Ақлий хатти-ҳаракатларни босқичма-босқич шакллантириш» тажрибаси 5 сериядан иборат бўлиб, унинг биричи қисмида 23 та синалувчи (3-синф ўқувчилари) қатнашган. Уларга 14та хатоси бор

текст (матн) берилиб, уларни тузатиш вазифаси қўйилади. П. Я. Галперин назариясига биноан, бу асосда болаларга ориентирлаш шакллантириш керак. Шунинг учун 1-серия «Ориентирлаш асоси» деб номланади.

Тажрибанинг 2-серияси эса, «Моддийлаштириш» деб аталиб, 9та синалувчидан 20-25 минут давомида ўтказилади. Бу тажриба индивидуал тарзда олиб борилади. Ўқувчилар текстдаги хатоларни топиб, уларни карточкалардан текширишлари (таққослашлари) керак. Тажрибада 5та ўқувчи кўпроқ қийинчиликларга дуч келишади, овоз чиқармасдан ўқиб, тезгина хатоларни тузатишади.

3-серияобъектни овоз чиқазиб муҳокама қилиш дейилади.

Берилган топшириқни бажариш жараёни бирмунча қийин кўчади. Чунки ҳали бу ёшда болаларда ўз-ўзини назорат қилиш шаклланимаган бўлади. Шунинг учун тадрибада уй топшириқларини ўқувчилар мустақил тарзда ечадими ёки йўқми назорат қилиш ота-оналардан илтимос қилинади.

Ва ниҳоят, шунга эришилдики, «диққатсизлик» йўқолиб, ўқишга муносабат ўзгаради. Уларда интилувчанлик ва кунт шаклланиб, ўз-ўзига ишониш, ўз хатти-ҳаракатларини назорат қилиш пайдо бўлади.

4-серия шивирлаб ўзи учун мулоҳаза юритишдан иборатдир. Бу серияда «диққатсизлик» туфайли қилинаётган хатолар барҳам топади. Болалар ушбу босқичда 0, 2 хатога йўл қўядилар, холос.

5-серия-«Дилга жо қилиш» («в уме») дир. Бу серияда экспериментаторлар ўз олдиларига назорат қилиш хатти-ҳаракатларини умумлаштириш вазифасини қўядилар.

1. «Шахмат доскасига фигура ҳолати тўғрилигини текшир»
2. «Шулар орасидаги ўхшашини топ»
3. «Намунавий карточкадаги рақам билан бунисидаги (карточкадаги) рақам бир хилми, текшир»
4. «Бетартиб жойлашган рақамлар ичидан мана бунақасини топ» ва бошқалар.

Умуман олганда, 3-сериянинг натижалариданоқ кўринадики, топшириқлар кўламани (ҳажмини) кенгайтириб назорат қилиш хатти-ҳаракатларини шакллантиришга асос бўлади.

Диққат проблемасини ўрганувчи олимлар унинг бошқа психик жараёнлар билан боғлиқлиги ва роли масалаларини ўрганганлар. Жумладан, Н. Н. Ланге, А. Р. Лурия ва бошқалар.

Н. Н. Ланге диққатнинг ирода, рефлексив, инстинктив, перцептив ҳолатлар билан боғлиқлигини ўзингиз «Иродавий диққат назарияси» асарида кўрсатиб беради. А. Р. Луриянинг фикрича, кичик ёшдаги болаларда диққатнинг бу ҳолатини кўриш осон. Биринчи босқичда у беқарорлиги ва кўламининг торлиги (бола дастлабки ёки мактабгача ёшида янги пайдо бўлган кўзғатувчини йўқотади, оринтир рефлекс унда жуда тез сўнади ёки бошқа кўзғатувчиларни тормозлайди) учун кўзғатувчилар қуршовидаги диққатни бўлмайди. Э. /./озиев ўқув фаолиятида диққатни шакллантиришда иродавий диққат билан эмоционал қизиқишнинг бирлашуви, кўз югуртириш, иллюстрацияларни чуқур таҳлил қилиш, мантиқий урғуга эътибор бериш, текстдан мантиқий хатони топиш, текстдаги нуқсонларни пайқаш усулларидадан фойдаланиб тажриба ўтказиб, диққатни асосланиб берилади. Тажрибаларда топширикни бажариш учун унга диққат йўналтирилади, уни ечиш фаолиятида эса диққат шакллантирилади.

Жаҳон психологияси фанига ўзининг дурдона асарлари билан танилган олимлардан бири-бу рус психологи Н. Н. Ланге ҳисобланади. У ўзининг «Иродавий диққат назарияси» деган китобида (1893 йилда босилган) диққатнинг назариясига бағишланган жамики ишларнинг хронологик тарзда туркумларга (гуруҳларга) ажратиб ҳайрли ишни амалга оширган. Н. Н. Лангенинг назарий мулоҳазаларини туркумлаштириш муаммоси юзасидан фикрлар П. Я. Гальпериннинг асарида ҳам кенг жой ажратилган (П. Я. Гальперин, С. Л. Кабельницкая. Формирование (экспериментальное) внимания. М. : МГУ, 1974).

Н. Н. Ланге диққат муаммосини ўрганишнинг қадимги даврдан бошлаб, то XIX асргача бўлган ривожланиш босқичини саккиз тупкумга ажратган ҳолда таҳлил қилади ва уларнинг ҳар бирини ўзига хос хусусиятлари атрофлича очиб берилади.

Н. Н. Ланге биринчи туркумга (гуруҳга) диққатнинг мотор назариясини ёқлаб чиққан олимларни киритади: Р. Декарт, Я. Фриз, Ф. Бэк, Г. Лотце, Т. Циен, Р. Рибо, Н. Н. Ланге. Таъкидлаб ўтилган назарияларнинг барчасида диққат мотор ҳаракатни мослашиш натижаси сифатида вужудга келиб, шу заҳотиёқ предметни идрок қилишни яхшилайти ёки ғояларнинг ақлий жиҳатдан оқилона таҳлил қилишни тақозо қилади. Н. н. Лангенинг таъкидлашича, бу ҳол диққатни назарий тадқиқ қилишдагина намоён бўлиб, уч хил ўзаро ўхшамаган ҳолатни ҳисобга олишни тақозо қилади: а) ғоя ёки

объектни дастлабки босқичи пайқаш, б) уларнинг идрок қилиш жараёнини такомиллаштириш, в) ғоя ёки предметини аниқ ва равшан идрок қилиш натижасини ҳисобга олиш. Муаллифнинг ўқтиришига биноан, диққатни тадқиқ қилиш унинг иккинчи звеносига йўналтирилиши лозим, бунинг шу жараёнга қаратилиши натижасида мазкур жараён механизмини аниқлаш имконини берсин, объект билан дастлабки танишишни такомиллаштириш учун хизмат қилсин. Н. н. лангенинг шахсий нуқтаи назари шундан иборатки, ҳар қайси сезги ва ғоя қайсидир, ҳаракат билан боғлиқ бўлиб, ҳаракатни эса тушириш (тиклаш) давомида сезги ва ғоянинг қўшимча кучайганлиги тўғрисида маълумот берамиз.

Иккинчи туркумга Н. Н. Ланге диққат онг кўламининг чекланиши деган назарияларни киритади: жумладан, И. Гарберг, В. Гамильтон кабилар. Буларнинг тушунтиришларига кўра, диққат бу онг кўламининг чекланишдан иборат бўлиб, «кучлилар» нисбатан кучсизларини сиқиб чиқариш билан характерланади.

Учунчи туркумга инглиз ассоцианистик эмпиризм классик назарияси киради

(Д. Хартли, П. Браун, Дж. Милль, А. Бэн кабилар). Мазкур гуруҳга кирган олимларнинг моҳиятидан иборат бўлиб, у алоҳида жараён сифатида ҳукм сурмайди. Ана шундан келиб чиққан ҳолда ушбу психологик мактабнинг намоёндалари, содда ҳис-туйғулар (мамнуният-мамнун бўлмаслик) ва оддий хотира билан тенглаштириб кўяди. Уларнинг фикрича, диққатни ўзига тортадиган нарса бу қизиқиш билан боғлиқдир, маълумки қизиқиш эмоциянинг айнан ўзидир: эмоция эса объектга идрок ёки тасаввурни жалб қилади, ассоциация ўрнига интенсивлик, аниқлик, равшанлик, барқарорлик кабиларни олиб келади.

Бешинчи туркумни шундай диққат назариялари ташкил қиладики, қайсики диққат оператцияларининг бирламчи рухий қобилият тариқасида номоён бўлиши (Г. Лейбниц, И. Кант, В. Вунт), ички ирода бирламчи рухий кучнинг автономияси (У. Джемс) дан иборатдир. Бу назарияларни диққатнинг актив хусусиятини тан олишларини таъкидлаб ўтсаларда, лекин уларчасига, диққат ҳамма нарсани тушунтириш учун хизмат қилса-да, бироқ унинг ўзини хаспўшлаш жуда мушкул, шунинг учун уларнинг негизида қандайдир ғайритабiiйлик (бинобарин, ноилмiiйлик) ётади.

Бешинчи туркумни шундай диққат назариялари ташкил қиладики, уларнинг талқинича, диққат бу олий нерв марказларидан

келадиган кўшимча нерв кўзгалишларининг фаолиятдан иборат бўлиб, образ ёки тушунчаларнинг кучайишига олиб келади (Р. Декарт, И. Миллер, Ш. Бонне). Бу назариялар диққатни шундай таърифлайдики, ҳиссий органлардан келадиган кўзғовчига марказий нерв участкалари нерв импульсларини юбориб туради, натижада импульс ташқи кўзғатувчининг у ёки бу томонига тўпланади, уларга кўшимча аниқлик ва равшанлик киритади. Бу ўринда Н. Н. Лангенинг ушбу ҳолат физиологик гипотеза (тахмин) эмас эканлигини аниқ пайқаш қобилиятини таъкидлаб ўтиш жоиз. Чунки мазкур физиологик терминлар, омиллар, далиллар замирида диққат жараёни муаллиф томонидан шахсан ўзи кузатганлиги туради.

Олтинчи тукумини ташкил қилишда Н. Е. Ланге тўртинчи гуруҳда қайд қилинган назарияга қайтатдан мурожаат қилади. Агарда тўртинчи туркумда апперцепция ва ироданинг идеалистик талқини юзасидан мулоҳаза юритилган бўлса, олтинчи гуруҳ назарияларида уларнинг руҳий ёки психологик активлиги тўғрисида фикр билдиради.

Н. Н. Ланге еттинчи гуруҳга диққатни бир нарса билан машғул бўлиши фаолияти сифатида талқин қиладиган назарияларни киритади (Г. Ульрици, Г. Лотце). Лекин фаолият тўғрисидаги ғоя бу олимлар томонидан ёритилиб беришга ҳаракат қилинган, лекин бир нарса билан машғул биёлиш руҳий фаолиятини ҳар қандай мазмунли, объектив, предметли фаолиятга қарама-қарши қўйиш тўла-тўқис мазмунсиз фаолият ҳақида фикр юритишга олиб келган.

Н. Н. Ланге диққат назарияларини саккизинчи туркумини амалга оширишда нерв жараёнини онтогенистик ўзаро таъсирини асос қилиб олади. Бунда онгни муайян объектга тўпланиши нерв жараёнлари билан боғлиқлиги ва улар диққатнинг физиологик асосини ташкил қилиш мезон эканлиги муаллиф томонидан далиллаб берилади. Бу ҳақида диққатнинг ўрганиш методлари саҳифамизда фикрларни яна давом эттираемиз.

Шундай қилиб, Н. Н. Ланге юқоридаги мулоҳаза юритилган асарида бир томондан, тарихий, иккинчи томондан, илмий-экспериментал жиҳатдан диққатни ёритиб бериш имкониятига эга бўлган. Шунинг учун бу асар ўзининг қийматини ҳали йўқотганича йўқ.

5. Дикқатнинг педагогик психологияда ўрганилиши

Улуғ рус педагоги К. Д. Ушинский ишларида диққат тўғрисида жуда илиқ фикрлар айтилган. Унинг фикрича, диққат рухий ҳаётимизнинг шундай ягона эшигидирки, онгимизга кирадиган нарсаларнинг барчаси шу эшик орқали ўтиб кради. Диққат объектни тўла ва аниқ идрок қилиш қобилиятига эга. Зийракликнинг қатор сабабларига олдин идрок қилинган объект изларининг аҳамиятидан ташқари, Ушинский «таъсиротнинг кучи ва тўпланган актларни бошқара олишни кўрсатади. Боланинг ривожланиши унинг диққатини тўғри йўналтира билишдалигин муаллиф кўрсатади. Диққатнинг тўлалиги, барқарорлигини таъминловчи тўпланишнинг психологик механизмларини муҳокама қилиш ҳам Ушинскийнинг асарларида учрайди. У диққатнинг асосий омили иродавий бошқариш деб ҳисоблайди. Шунинг учун диққатни мақсадга йўналтириб бошқара олиш қийин ва мураккаб жараёнدير. К. Д. Ушинскийнинг кўрсатишича, киши ўз ҳиссиётларини диққат орқали бошқаради, бунда у ихтиёрий йўналтирилади. Муаллиф диққат турларини ихтиёрсиз ёки пассив, ихтиёрий ёки актив кабиларга ажратади. Унингча, ихтиёрий диққат бизнинг томонимиздан зўр бериш орқали ўзига предмет танлайди. Ихтиёрий диққатни объективлаштириш актив характеридан биридир. Чунки у кишининг ўзи орқали кўзғатилади ва қўлланилади.

К. Д. Ушинскийнинг айтишича, ихтиёрсиз диққат ташқи ва ички сабабларга кўра ҳосил бўлади. Ташқи сабаблар, кўзғатувчининг кучига, организмнинг айна вақтдаги ҳолатига боғлиқ. Пассив диққатнинг ички сабаблари бизнинг сезгиларимизнинг изларини боғланишидир. Идрок қилинган объектнинг янгиликлар босқичини диққатнинг истовчи омили эканлигини муаллиф фарқлайди. Диққат қаратилаётган объект маълум ўлчовда бўлиши керак.

Диққатнинг психологик таҳлилини К. Д. Ушинский тарбия муаммоси билан боғлади. Диққатни бошқара билишни ақлий ривожланиш ва амалий фаолият учун асосий омил деб ҳисоблади. Диққатнинг мақсадга мувофиқ бошқариш-идрок қилиш пайитида ва асосий ишдан ташқаридагиларга чалғимаслик тушунилади. Тарбиячиларнинг вазифаси болаларнинг актив диққатини тўғри йўналишда кўриш ва уларнинг диққатини ўзлари бошқаришга ўргатишдан иборатдир.

К. Д. Ушинский томонидан ечилган муаммолар, ўтказилган текширишлар шуни кўрсатиб турибдики, у онгни тўпланиш

қобилиятини диққат билан тушунди, у диққатни ўрганишда шахс психологиясидан келиб чиқди. Табиий-илмий тушунтиришда ўз даврининг физиологик билимларидан унумли фойдаланди.

40-йилларда психология фани бир қатор муваффақиятларга эришди. Психология фани назария ва тажрибага асосланган ҳолда, жуда кўп муаммоларни ечишга муваффақ бўлди. Назарий жиҳатдан катта ўрин олган масалалардан бири «олий психик функцияларининг ривожланиши ва структураси» тўғрисидаги Л. С. Виготский илгари сурган концепциялардир. Бунинг асосида иккита гипотеза ётади.

А) психик фаолиятнинг характери ҳақида.

Б) бирламчи ташқи ва ички фаолиятдан ички психик жараёнларининг намоён бўлиши.

Л. С. Виготский психик функциялар ривожланишини ўргана бориб, шулар ичига ихтиёрий диққатни ҳам киритади. Унинг фикрича, бола диққатнинг тарихи-бу бола хулқининг пайдо бўлиши тарихидир. Л. С. Виготский ишларининг характери томони киши психикасини тушунишда тарихий ва генетик ёндошишдир. Буни у диққатни ўрганишга ҳам тадбиқ қилган ва диққатнинг ривожланишини кўрсата олган. Муаллиф диққат ривожланишининг иккита йўналишини кўрсатади.

1. Диққатнинг натурал (табиий) ривожланиши. Бунда автор муморганик ривожланиши тушунтиради, яъни марказий нерв системасининг структуравий ва функционал жиҳатдан ўсишини кўрсатади. Бу ривожланиш бутун ҳаёт давомида бўлади, аммо бунда «секинлашган» ва «бир оз пасайтирилган» кўринишлар мавжуд.

2. Диққатнинг маданий ривожланиши. Бунда ихтиёрий диққатни намоён бўлиш хусуияти маданий концепция билан боғлиқ деб тушунтирилади. Катта ёшдаги одамлар диққатнинг психологик механизми ҳақида гапириб, ташқи операция, организмнинг хулқини ички операциясига айланди, дейди. Маданий ривожланиш бола ташқи муҳит билан алоқа қила бошлагандан ўса бошлайди.

Маданий ривожланиш назариясининг бир неча баҳсбоп томонлари мавжуд. Булардан бири-бу бола диққатини ривожланишнинг «натурал» фазасидир. Л. С. Виготский «интериоризация» фикрини илгари суриб, яъни ички психик фаолиятини ташқи амалий фаолиятдан келиб чиқиши, ташқи ҳаракатларнинг ички ҳаракатларга, нарсаларнинг образларига ва улар ҳақидаги тушунчаларга айланиш жараёни. Бу билан психик ривожланишнинг битта қонуниятини очди, лекин бу тўла

характеристика бўла олмайди, яъни бунда бу жараён билан бирга «экстерибризация» жараёни мавжуд эканлиги диққат марказидан четда қолди.

Л. С. Виготскийнинг илмий ютуғи шундан иборатки, у диққат проблемасини ўрганишда ижтимоий ва генетик нуқтаи назардан ёндашди. Ихтиёрий диққатни ташқи стимуллар воситасида нутқ функциясини йўналтириш деб тушунтира олди.

Л. С. Виготский ишларини А. Н. Леонтьев ижодий давом эттириб, ихтиёрий диққат ривожланишини ўрганди. У ихтиёрий диққатни хатти-ҳаракатни бошқаришни олий формаси ва тарихий ривожланиш маҳсули деб тушунди. Болаларда диққат фаормаларини таҳлил қилиб, 3 та босқич мавжуд эканлигин кўрсатади:

1. Натурал бевосита, тўғридан-тўғри актлардан иборат.

Бунда тўпланиш ихтиёрсиз намоён бўлиб, асосан мактабгача бўлган болаларда вужудга келади. Яъни бу болалар ўз хулқ-атворларини ўзлари бошқара бошлайдилар.

2. Ташқи белгининг аҳамиятини эгаллаш, тушуна билишлар туради. Бу босқич бошланғич таълимда асосий роль ўйнайди.

3. Ташқи таассуротларнинг ички таъсирларига айланиш жараёни билан боғлиқ бўлиб, бу асосан катта ёшдаги кишиларда бўлади.

Узоқ вақт А. Н. Леонтьев мактабгача ёшдаги болалар диққатини текширади. Чунончи идрок билан диққат алоқасини ўрганди. Диққат ҳодисаси шундай ҳодисаки, у идрокнинг қандай кечиши билан белгиланади, деб тушунтиради. А. Н. Леонтьев кейинги ишларини ўқувчилар диққатини ривожлантириш ва уларда идрокни бошқариш, кўриш, эшитиш, қўйилган топшириқни тушуниш кабиларни эгаллаш муҳим роль ўйнашини кўрсатди.

Н. Ф. Добринин диққатни киши психик фаолиятини бирон бир объектга йўналтириш ва тўплаш билан бошқа объектлардан чалғиш орқали тушантирди. Агар йўналиш ва тўпланиш ихтиёрсиз бўлса, ихтиёрсиз диққат вужудга келади. Агар онг қўйилган мақсадга мувофиқ бўлса, уҳолда ихтиёрий диққат номоён бўлади. Булар қаторида Н. Ф. Добринин диққатнинг учта турини ажратади. Унинг фикрича, диққатнинг учинчи тури “ихтиёрийдан кейинги диққат” деб аталади. Бу ихтиёрий диққат каби мақсадга қаратилган бўлиб, иродавий зўр беришни талаб қилмайди. Булар тўғрисида Н. Ф. Добринин шундай дейди: “Ихтиёрий диққатда қизиқишга интилишга ўрин бор, лекин бу қизиқиш фаолиятнинг натижасига қизиқишдир.

Фаолиятнинг ўзи эса қизиқарсиздир. Киши психик фаолиятининг ажойиб хусусияти шундан иборатки, яъни натижага қизиқиш, жараёнга қизиқишга айланади. Бу ихтиёрий диққат ихтиёрийдан сўнгги диққатга айланганда бўлади” (Добринин Н. Ф. Внимание и его воспитание. Изд-во “Правда”. М. : 1951, стр. 22).

Б. Г. Ананьев “Ўқувчиларда диққатни тарбиялаш” (Воспитание внимание у школьников) номли асарида диққатни ҳамма вақт текшириш, тадқиқ қилиш керак, дейди. Бунинг учун мана бундай моментларга эътибор қилишни кўрсатиб ўтади: дарсни тўғри ташкил қилиш, таълимнинг пухталиги, ўқитувчининг педагогик маҳорати, ўқувчиларнинг дарслардаги фаолиятини тўғри ташкил қила билиш кабиларни таъкидлайди. Б. Г. Ананьев бу билан диққатнинг узок вақт бир объект устида тўплай билиш кераклигини уқтиради.

Диққат муаммосини тадқиқ қилиш И. В. Страхов асарларида ўз аксини топган. +уйида уларни асосий моҳиятига тўхталиб ўтамиз.

Киши диққати келиб чиқишига ва ишлаш услубига кўра ижтимоий табиатга эга. У кишиларнинг меҳнат фаолиятига сабаб бўлади ва меҳнат жараёнининг асосий психологик компонентлардан бири бўлиб саналади. Диққатнинг муҳим белгиси фаолият жараёнида ва атрофдагилар билан алоқада киши психикасининг тўпланишидир. Психологияда ўрганилган диққатнинг хусусиятлари-тўпланиши ҳар бил сифатларда ва ривожланишда акс этишидир.

+атор муносабатларда тўпланиш икк хил ҳарактерда бўлади: у предмет ва ҳодисаларга танлаб йўналтирилади, яъни диққат объектини онгли ажратиш, бу вақтда бошқа кўп объектлардан чалғиш воситаси билан актлар системасини ташкил қилади, тўпланиш меҳнат предметига йўналтирилади, лекин унинг жараёни ҳам диққат объекти ҳисобланади. Тўпланиш фаолият объектига ва у билан ҳаракатга йўналтирилади.

Диққат психиканинг алоҳида томони ва формаси ҳисобланмайди ва қандадир биронта функцияни бажаришга кўчмайди. Мақсадга йўналган, интенсив-психик фаолдиятнинг структурали ва функционал асосини ўзгаришга, маҳсулдорлигининг ошишига ва миянинг барқарор ишлашига олиб келади.

Киши диққати меҳнат фаолиятига, фаолият жараёнига, меҳнатқуролларига йўналтирилади. Диққат предметлари бир хил эмас, балки ҳар хил фаолият турларида ҳар хил бажариладиган меҳнат операциялари ва воситалри киши меҳнат предметига таъсир қилади. Буларга боғлиқ равишда диққатни фаолият турларида

Ўрганиш ва ҳар хил образли психологик проблемалар вужудга келади. Ўтказилган текширишлар асосида диққат кўп функцияли жараён деган худлосага И. В. Страхов келади. Бу функцияларни практик бажариш-меҳнат, ўқиш, илмий ва бошқа фаолият турларидан биронтасини шарт-шароитининг маҳсулдорлигидир. Фаолиятнинг ҳар бир тури диққатга алоҳида маъсулият юклайди. Шунинг учун унинг функцияси фаолиятнинг шу турига тўғри келиши жуда муҳимдир.

Диққат тафаккур билан биргаликда акс этади. У билиш жараёнининг тиниқ ва асосли бўлишига сабабчидир. Бу планда, айниқса ижодий илҳомланишнинг ҳисобга олмаганда, диққатнинг қидириш ориентировкаси муҳим аҳамиятга эга.

Диққатнинг назорат қилиш-тузатиш функцияси ҳам кам аҳамиятли эмас. Унинг формалари меҳнат ва ўқув фаолиятининг ҳар хил даврларида бир хил бўлмайди.

Диққат алоҳида кишиларнинг муносабатларида, коллективда характерли функция бажаради. Кишининг кузатувчанлигида, бошқа одамларнинг психик ҳолатини тушунишда, зийракликнинг актив формалари (меҳрибонликда, ғамхўрликда, ишдаги ёрдамда) акс этади. Зийракликнинг меҳнатда ва киши билан муносабатда охлоқий-психологик аҳамиятга эга бўлади. Бунга мувофиқ зийракликнинг мотивацияси ўрганилади. Унинг акс этишининг яққол формалари ва тарбиялаш ҳақида кўриб чиқилади. Зийракликнинг бундай ўрганилиши унинг таҳлилида ва шахс психологиясида янги йўналишдир. Улар ўз ишларида диққатнинг ўрганилиши кўрсатилган аспектларини синтез қилишга ҳаракат қилишдир.

Юқорида баён қилинганлардан кўриниб турибдики, И. В. Страхов диққатнинг билиш жараёнидаги аҳамиятига, унинг актив психологик акс этириш имкониятига алоҳида эътибор беради. Шунингдек, диққат билиш фаолиятининг борлиқ билан алоқасида кенг ва чуқур акс этишида муҳим механизмдир.

Диққат шахснинг йўналишида тўпланган жараён сифатида ишлайди. Кенг маънода бу сўз асосида эҳтиёж, қизиқиш, қараш, идеал каби таркибий қисмлар бор. Диққат психик жараёнлар структурасида кўрсатилган омиллардан ҳосил қилинган ходиса сифатидагина қатнашмай, балки у шахснинг бошқа хусусиятларига муносабатда таянч хусусият сифатида қатнашади. Бунга мисоллардан бири – диққат ва зийракликнинг педагогик такт (одоб)нинг шаклланишида психологик шарт-шароитлигидир.

И. В. Страхов “Диққат ва нутқ” муаммос бўйича тадқиқот ишларини олиб борган. У нутқ формалари ва функцияларини ҳамда тасвирий фаолиятни таҳлил қ-илади. У ўқувчиларда спорт гимнастикаси дарсларини психологик таҳлил қилади ва ўрганади.

Муаллифнинг таъкидлашича, диққатни нутқий бошқаришқуйидаги омилларда кўринади: предметни номлашда ёки мақсадли ҳаракатларга тўплашда, фаолиятни режаларштиришда, диққатни илгарилаб кетиш актларида, қидириш фаолиятида, диққатни кўчиш жараёнининг вербализациясида, диққатни назорат қилиш функциясини активлаштиришда, зийракликнинг акс этишида ва унинг алоқий-психологик аҳамиятида.

Диққатни ва бутун фаолият жараёнини бошқариш нутқнинг ички ва ташқи турлари орқали амалга оширилади. Шунингдек, бу бошқаришда муаллиф фикрича, интеграл (юқоридаги икки нутқ тури оралиғидаги) нутқ иштирок этади. Буларни тадқиқ қилиш шуни кўрсатадики, график ҳаракатларни амалга ошириш, ақлий-нутқий жараёнлар уларни англаш ва йўналтириш билан бирга боради.

Шундай қилиб, диққатни бошқариш ва уни тарбиялаш, ўқувчиларда ривожлантириш масаласи И. В. Страхов томонидан атрофлича ўрганилган (Страхов И. В. Воспитание внимание у школьников. М. :Учпедгиз, 1958).

Психолог Н. В. Кузьмини фикрича, ўқитувчиларнинг дарс давомида берилаётган билимини қанчалик ўзлаштира олишини текшириб, бунда асосий ва етакчи роль диққат жараёни ўйнайди. Шунинг учун ҳам таълим-тарбия жараёнида ҳаммадан аввал тарбиячинини ўқувчинини диққатини торта билишлик, тарбиячининг асосий мақсади бўлиши керак. Бу эса ўтиладиган материални ўқитувчи пухта билишини талаб қилади. Бундан келиб чиқадики, диққатнинг тарбияланиши ва шаклланиши ҳам вужудга келади.

Ф. Н. Гоноболин, М. Р. Рахманова, Д. Т. Элькин, В. В. Репкин ва бошқа қатор тадқиқотчилар таълим ва тарбия жараёнида ўқувчиларда диққатнинг номоён бўлиши, кечиши, ривожланиши, ўзига хос хоссалари, индивидуаллиги каби жиҳатлар ўрганилган. Айниқса, мактабгача ёшдаги болаларга бағишланган ижодий изланишлар миқдори ундан ҳам кўпдир. Биз бу ўринда уларга ўз муносабатимизни билдирмаймиз, чунки рисола спецификаси бунга тўғри келмайди ва ҳаказо.

Шундай қилиб, биз юқорида кўпгина адабиётлар танишиб, уларда диққат проблемаси қай тарзда қўйилганлигини кўздан кечирдик.

Объектив воқеликдаги нарса ва ходисалар, субъектив кечинмалар диққат объекти бўлиб хисобланади. Диққат жараёнида онгининг воқеликка нисбатан танлаб муносабатда бўлиш хусусияти намоён бўлади. Ўқувчи бирор объектга диққат қилар экан, айти бир пайтда қолган нарса ва ходисаларни онг доирасидан четда қолдирмайди.

То шу кунга қадар кўпгина психологлар (хоҳ чет эл, хоҳ собиқ совет бўлишидан қатъи назар) диққатни мактаб ўқувчиларида тарбиялаш, ўстириш ва активлаштириш тўғрисида мулоҳаза юритиб келмоқдалар. Бизнингча, диққатни ананавий услубга таянган ҳолда махсус воситалар ёрдамида дарсдан ташқари қизиқарли материаллар ҳисобига такомиллаштириш юзасидан мулоҳаза юритишдан кўра, балки таълим жараёнида ўқувчилар томонидан фан асосларини ўзлаштириш кезида уни (диққатни) шакллантириб бориш зарур. Бунинг учун диққатни шакллантиришга бевосита таъсир қилувчи қуйидаги усуллардан айти муддао бўлар эди. (Э. / . /озиев):

Материалларга кўз югуртириш, материалларни тасаввур қилиш, кўргазмали материалларни ўқиш, чуқур таҳлил қилиш, гаплардан хато топиш, мантиқий урғуга эътибор бериш, мантиқий нуқсонни топиш.

МУНДАРИЖА

БИРИНЧИ БЎЛИМ ИРОДА.....	3
I БОБ ИРОДА	3
1. Ирода тўғрисида тушунча.....	3
2. Ирода актининг тузилиши.	10
3. Ирода назарияси ва тадқиқоти тўғрисида тушунча	20
4. Шахс иродасини ўрганиш тести.....	25
ИККИНЧИ БЎЛИМ ШАХСНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ.....	31
II БОБ ТЕМПЕРАМЕНТ	31
1. Темпераментнинг психологик тавсифи.....	31
2. Нерв системаси типларининг келиб чиқиши.....	36
III БОБ ХАРАКТЕР	43
1. Характер ҳақида умумий тушунча.....	43
2. Характернинг физиологик асослари.....	45
3. Характер тузилиши ва хусусиятлари.....	47
4. Характернинг таркиб топиши.	50
IV БОБ +ОБИЛИЯТЛАР	54
1. +обилиятлар тўғрисида тушунча.	54
2. +обилиятларнинг сифат ва миқдор тавсифи.....	57
3. +обилиятлар тузилиши.....	60
4. Талантнинг пайдо бўлиши ва тузилиши.	63
5. +обилият ва талантларнинг табиий шартлари.....	66
6. +обилият назариялари талқини	68
УЧИНЧИ БЎЛИМ БИЛИШ ЖАРАЁНЛАРИ.....	73
V БОБ СЕЗГИ.....	73
1. Сезги тўғрисида умумий тушунча	73
2. Психология фанида сезги назариялари	77
3. Сезгиларнинг рецептор ва рефлектор назариялари	79
4. Сезгиларнинг умумий қонуниятлари ва сезгирлик.....	81
5. Сезгининг нейрофизиологик асослари.....	91
6. Сезги турларининг психологик тавсифи	99
VI БОБ ИДРОК	107
1. Идрок тўғрисида умумий тушунча.	107
2. Идрокнинг янги қирралари.....	114
VII БОБ ХОТИРА.....	119
1. Хотира ҳақида умумий тушунча.	119
2. Хотиранинг физиологик ва нейрофизиологик асослари.	127
3. Хотиранинг физиологик асослари	129
4. Хотира турлари	134
5. Эсда олиб қолиш турлари ва уларни тадқиқ қилиш методикаси	144

VII БОБ ТАФАККУР	154
1. Тафаккур психологияси предмети	154
2. Тафаккур операцияси.....	156
IX БОБ ХАЁЛ ХАЁЛ ҲА+ИДА ТУШУНЧА	205
1. Хаёл тўғрисида умумий тушунча.....	205
2. Хаёл турлари тўғрисида умумий тушунча.....	208
3. Хаёлнинг хусусиятлари.....	209
4. Хаёлнинг аналитик-синтетик хусусияти	210
5. Хаёл жараёнларининг физиологик асослари.....	213
6. Хаёл шакллари тўғрисида тушунча.....	215
X БОБ ДИ++АТ	218
1. Диққат тўғрисида умумий тушунча.....	218
2. Диққатнинг физиологик асослари.....	225
3. Диққатнинг нейрофизиологик механизмлари (ретикуляр системаси активацияси)	228
4. Жаҳон психология фанида диққат назариялари	233
5. Диққатнинг педагогик психологияда ўрганилиши	243